

Robert DEVETAK
Jiří HUTEČKA
Nina HVALEC
Aleš MARDETKO
Božidar JEZERNIK

CENA: 11 €

leto XXVII, št. 1, 2020

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXVII, št. 1, 2020

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Robert Devetak

»Hči glada in mati umobola«

5

Bolezen pelagra in njeno preprečevanje na Goriškem in Gradiškem v obdobju Avstro-Ogrske

„TOCHTER DES HUNGERS UND MUTTER DER GEISTESKRANKHEIT“

Die Krankheit Pellagra und ihre Bekämpfung im Kronland Görz und Gradisca zur Zeit Österreich-Ungarns

Jiří Hutečka

»Tukaj ni nič novega!«

16

Komunikacijske strategije in dinamika spolov v družinskem dopisovanju med prvo svetovno vojno

“THERE IS NOTHING NEW OUT HERE!”

Communication Strategies and Gender Dynamics in the First World War Family Correspondence

Nina Hvalec

»Prokleta hrvaška baba, se obnašaj, kakor bi bila ciganske familije«

39

Ločitve v dvajsetih letih 20. stoletja v luči sodnih spisov celjskega okrožnega sodišča

„VERDAMMTES KROATISCHES WEIB, BENIMMT SICH, ALS OB SIE AUS EINER ZIGEUNERFAMILIE STAMMT“

Scheidungen in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts im Lichte der Akten des Cillier Kreisgerichtes

Aleš Marđetko

Športno dogajanje v okupiranem Celju (1941–1945)

57

DAS SPORTGESCHEHEN IM BESETZTEN CELJE (1941-1945)

Božidar Jezernik

Goli otok kot zibelka socialističnega samoupravljanja

73

GOLI OTOK ALS WIEGE DER SOZIALISTISCHEN SELBSTVERWALTUNG

In memoriam

Mario Strecha (1956–2019)

93

Miran Aplinc

Mimohod blaga

95

Urh Ferlež

Luiza, Urška, Beata in njen dnevnik

98

Aleksander Žižek

Volilni program ali Šprinca Marogla

99

Zvonka Zupanič Slavec

Kirurg dr. Rogers kritično o partizanski saniteti

101

Borut Batagelj

Dediščina in domišljija celjskih raketarjev

107

Robert Devetak

»Hči glada in mati umobola«

Bolezen pelagra in njeno preprečevanje na Goriškem in Gradiškem v obdobju Avstro-Ogrske

DEVETAK Robert, dr., Univerza v Novi Gorici, Vipavska 13, SI-5000 Nova Gorica, devetak.robert@gmail.com

616.398 (439.5)"18/19"

»HČI GLADA IN MATI UMOBOLA«

Bolezen pelagra in njeno preprečevanje na Goriškem in Gradiškem v obdobju Avstro-Ogrske

Na prehodu iz 19. v 20. stoletje se je dežela Goriška in Gradiška soočala z boleznijo pelagro. Slednja se je v deželo razširila iz Italije, prizadela pa je predvsem revnejše, podeželsko prebivalstvo, ki je živelo na furlanski ravnici. Na širjenje bolezni je ključno vplivalo pomanjkanje pestrosti prehrane, saj se je goriško poljedelsko gospodarstvo usmerilo predvsem v pridelavo koruze. Slednja je tako postala glavna in ponekod skoraj edina sestavina jedilnikov revnega prebivalstva. Enolični jedilniki in slabe zdravstvene razmere ter higijenski standardi so vplivali na pomanjkanje vitamina B3 in hkrati omogočili širjenje bolezni. Dežela se je zaradi tega v 80. letih 19. stoletja soočila z epidemijo, ki je prizadela več tisoč ljudi, predvsem revnih. Prispevek predstavi, kako se je pelagra širila na Goriškem in Gradiškem ter kakšni so bili glavni ukrepi oblasti za njeno omejitev ter pomoč prizadetemu prebivalstvu.

Ključne besede: pelagra, Goriška in Gradiška, bolezni, koloni, Avstro-Ogrska

DEVETAK Robert, PhD, University of Nova Gorica, Vipavska 13, SI-5000 Nova Gorica, devetak.robert@gmail.com

616.398 (439.5)"18/19"

“DAUGHTER OF STARVATION AND MOTHER OF INSANITY”

Fighting the disease of Pellagra in the County of Gorizia and Gradisca of Austria-Hungary

At the turn of the 19th and 20th centuries, the Gorizia and Gradisca regions experienced an outbreak of Pellagra. The disease, which spread from Italy, mostly affected the poor rural population of the Friuli plains and was conditioned by a lack of dietary diversity, given that the agriculture of the Gorizia and Gradisca regions primarily focused on the production of maize. In turn, corn became the staple and almost exclusive diet of the poor. A combination of the unvaried diet, adverse health conditions and poor hygiene led to a B3 vitamin deficiency, facilitating the spread of the disease. The ensuing epidemic in the region affected thousands of mostly poor people in the 1880s. The article describes the spread of the disease in the Gorizia and Gradisca regions and the measures taken by the authorities to mitigate its effects and help the population affected.

Key words: Pellagra, County of Gorizia and Gradisca, diseases, land tenants, Austria-Hungary

Uvod

V 19. in 20. stoletju so predvsem med revnejšimi sloji prebivalstva kosile številne bolezni, kot na primer kolera, tuberkuloza, tifus, bronhitis in pljučnica.¹ Za Goriško in Gradiško so bile značilne tudi nekatere specifične, povezane z lokalnimi gospodarskimi značilnostmi, socialnimi težavami in revščino. Eden od takšnih primerov, ki je zaznamoval deželo na prehodu iz 19. v 20. stoletje, je bila bolezen pelagra ali »milanska roža«, kot so jo takratni sodobniki poimenovali, prizadela pa je predvsem furlanski del dežele. Ime pelagra izhaja iz italijanskih besed *pelle agra*, kar pomeni hrapava koža.² Izpuščaji na koži so bili tudi prvi znaki bolezni, ki so po svoji obliki spominjali na rože, iz česar izhaja drugo poimenovanje bolezni.³ Šlo je za bolezen, ki je nastala zaradi pomanjkanja niacina (vitamina B3), kar je bilo posledica prekomerne in enolične prehrane, ki je temeljila na koruzi. Pojavljala se je predvsem spomladi in trajala do konca poletja. Posledice obolenja so bile driska, dermatitis, demenca, psihične težave (anksioznost, depresija) in v primeru nezdravljenja tudi smrt.⁴ Tudi takratno časopisje je bilo polno opisov bolezni: »A ta pelagra je nekaj strašnega. Začenja navadno z drisko in z oslabljenjem želodca, kateremu sledi potem oslabljenje celega organizma. Po celem životu, posebno pa na rokah, nogah in prsih začne pokati koža ter strašno krvaveti. Kmalu se začne koža lupiti v celih pljoskah in zdi se, kakor da bi bolnik jel gnjiti po celem telesu. Posledice taki bolezni so navadno strašno. Prav pogostoma pride do blaznosti.«⁵ V 19. stoletju so njen pojav povezovali predvsem s slabo prehrano, nepitno vodo, nezdravim in vlažnim podnebjem ter zanemarjenimi bivalnimi prostori.⁶ Po mnenju takratnih zdravnikov se je bolezen prenašala z bakterijami v gnili koruzi in iz nje pripravljeni hrani, zaradi česar so se ukrepi za boj proti bolezni osredotočili predvsem v zagotovitev boljše in pestre prehrane bolnikov.⁷ Ker je bila v tem obdobju koruza skupaj s krompirjem primar-

na hrana nižjih slojev,⁸ je bila pelagra tudi najbolj razširjena med njimi. Zaradi tega so jo poimenovali »bolezen revežev«.⁹ Bolezen se je po letu 1730 razširila iz Španije v Francijo, severno Italijo in dalje na Balkan.¹⁰ V drugi polovici 19. stoletja so bile na udaru predvsem severna Italija, Romunija, severna Francija in južna Španija. Na Avstro-Ogrskem se je bolezen pojavljala v največji meri na Goriškem in Gradiškem, občasno pa tudi v južnem predelu Tirolske.¹¹ Bolezen se je razširila vzporedno s povečevanjem obdelovalnih površin namenjenih sajenju koruze. Te so zavzemale vse večje površine, v Benečiji leta 1846 na primer več kot 53 % vse obdelovalne zemlje. Sajenje koruze je bilo videno kot zelo dobičkonosno in enostavna pridelava je samo še povečala zanimanje. Ena glavnih posledic tako velike naslonitve na le eno kulturo je bila radikalna sprememba diete, kar je posledično vodilo v pojav in širjenje bolezni.¹²

Pridelovanje koruze na Goriškem in Gradiškem

Podobno kot v bližnji Benečiji, je bila pridelava koruze, zaradi podnebnih in geografskih danoosti, glavna poljedelska dejavnost na Goriškem in Gradiškem. Sem je prišla iz sosednje Italije v začetku 17. stoletja.¹³ Dobro stoletje in pol kasneje jo omenja tudi goriški zdravnik Anton Muznik, ki je v svojem delu *Goriško podnebje* zapisal, da je bila polenta iz koruze najpomembnejša jed nižjih slojev ravninskega dela dežele.¹⁴ V naslednjih desetletjih se je njen pomen le še povečal in koruza je postala najpomembnejša žitarica dežele. Količina pridelka se je v 19. stoletju postopno povečevala. Povprečje za obdobje med letoma 1856 in 1861 je bilo okoli 178.000 hektolitrov,¹⁵ tri desetletja kasneje pa so jo pridelali tudi do 300.000 hektolitrov. Na drugem mestu je bila ob koncu 19. stoletja pridelava pšenice, a je bila v tem obdobju pridelana količina le okoli 120.000 hektolitrov.¹⁶ Koruzi so na prehodu iz 19. v

¹ Glej na primer: Škrobonja (ur.), *Epidemične bolezni v Istri; Keber, Čas kolere*.

² Komac, *Migracijski procesi*, str. 643.

³ Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 274.

⁴ Kiple (ur.), *The Cambridge World History*, str. 918–924.

⁵ Gorica, 19. 6. 1900, št. 49.

⁶ Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 273.

⁷ Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 274.

⁸ Plahuta, *Prehrana na Goriškem*, str. 63.

⁹ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 585.

¹⁰ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 179.

¹¹ Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 273.

¹² Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 591.

¹³ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 258.

¹⁴ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 70.

¹⁵ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 264.

¹⁶ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 69–70.

20. stoletje namenjali kar tretjino vseh obdelovalnih površin dežele.¹⁷ Večino so jo pridelali v furlanskem delu dežele, ki je bil ravninski in je omogočal najboljše pogoje za rast te žitarice. Zemljiški lastniki in koloni so namenjali vse več površin koruzi zaradi dobičkonosnosti, saj so železniške povezave in parniki omogočili lažji in cenejši transport tudi v dlje oddaljene predele države ali v tujino.¹⁸ Posledično s povečanjem obdelovalnih površin, so se pridelavi prilagodili tudi jedilniki lokalnega, predvsem revnejšega prebivalstva. Na podeželju so prevladovali predvsem jedi iz koruze in krompirja, ki sta zaradi svoje enostavne pridelave, zanesljivosti in količine predstavljala osnovno živilo v večjem delu Evrope.¹⁹ Obroki so bili enolični, nekateri jedilniki so se dnevno ponavljali. Predvsem polenta je bila ponekod v Furlaniji glavni vir prehrane revnejših slojev.²⁰ Številne družine so prodale najboljše pridelke in živele od tega, kar jim je ostalo in je bilo večinoma slabše kakovosti. Slaba in enolična prehrana je vplivala na zdravje ljudi, njihovo zmožnost za delo in na pričakovano življenjsko dobo.²¹

Pelagra na Goriškem

Pretirana enoličnost prehrane, ki je temeljila na koruzi, je dolgoročno sprožila katastrofalne posledice, ki so se izražale predvsem na zdravju prebivalstva. V Furlaniji in deloma v Brdih ter na kraškem robu, kjer je bila koruza najbolj razširjena, se je v drugi polovici 19. stoletja posledično razširila pelagra. Izstopal je predvsem okraj Červinjan, v katerem so se v povezavi z boleznijo največkrat omenjala naselja Červinjan, Fiumicello, Muscoli, Tapogli-

Červinjan v začetku 20. stoletja. Kraj je bil eno od središč, ki jih je najbolj prizadela pelagra (*Goriški muzej*)

ano, Scodovacca in Terzo.²² Zaradi neodzivnosti oblasti, bogatih lastnikov zemlje in slabe izobrazbe ter življenjskih razmer lokalnega prebivalstva, se je bolezen hitro razširila in prešla okvirje zmožnosti reševanja s strani lokalnega okolja. Rizično skupino so predstavljali predvsem družine, ki so se ukvarjale s kmetijstvom ali majhno obrtjo, zaradi česar se je za pelagro uveljavilo ime »*bolezen revežev*«.²³ V Slovincu so dodali še, da je bolezen »*hči glada in mati umobola*.«²⁴

¹⁷ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 265–267.

¹⁸ Glej na primer: Marušič, *Prispevki k poznavanju*, str. 59 – 72; Luchitta, *La Camera di Commercio*, str. 49–51; Devetak, *Društveno življenje*, str. 42–51.

¹⁹ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 173–185.

²⁰ Plahuta, *Prehrana na Goriškem*, str. 63–70.

²¹ Fuchs, *Gender and Poverty*, str. 100.

²² Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 273.

²³ *Edinost*, 9. 4. 1887, št. 29.

²⁴ *Slovenec*, 25. 6. 1891, str. 142.

Revščina in pomankanje sta bila pereča problema, s katerima se je soočala takratna goriška družba, tako v urbanem kot v podeželskem okolju. Revno prebivalstvo dežele se je soočalo s slabimi življenjskimi pogoji, zadolženostjo, posledicami gospodarskih kriz in sprememb ter s slabimi letinami.²⁵ Pelagra je bila posledica teh dejavnikov in je v največji meri prizadela kolone ter kmetijske delavce, ki so živeli v slabih razmerah in niso imeli dostopa do kvalitetne hrane ter ustrezne zdravstvene oskrbe. Koloni so bili kmetje, ki niso bili lastniki zemlje, ampak so jo imeli v najemu, večinoma pri katerem od veleposestnikov, nekdanjih fevdalnih družinah, bogatih kmetih, meščanih in župnijah. Kolonat je bil v največji meri razširjen v furlanskem delu dežele, deloma pa tudi v Goriških brdih in delu Vipavske doline. Večinoma je šlo za sistem obdelave polj, sadovnjakov in vinogradov, v dogovoru med lastniki zemlje, kolonske hiše in hlevov ter kolonom, ki je moral prispevati predvsem svojo delovno silo. Sistem je spominjal na tlačanskega in je med koloni prehajal iz roda v rod. Koloni so obdelovali kmetijske površine in morali hkrati pošiljati lastnikom zemlje tudi različne dajatve v obliki pridelkov.²⁶ »Koloni so najemniki, ki sprejmejo od posestnika v najem zemljišča, hišo, živino, kmetijsko orodje in kar se še potrebuje za obdelovanje vinogradov, njiv, travnikov. Pogodba velja za eno ali več let; najemnina se plačuje v blagu. Kmet, ki obdeluje gospodova zemljišča, da temu kot najemnino n. pr. dve tretjini pridelanega vina in žita ter polovico sadja. Če gospod ni zadovoljen s kolonom, odpusti ga konec leta in kolon je z ženo in otroci na cesti. Stanje kolonov je silno trdo.«²⁷ Številni koloni so se zaradi sistema, v katerega so bili vpeti, soočali z revščino. Neznani dopisnik je leta 1875 v *Glasu* zapisal: »Vzrok naše revščine je kolonstvo, temu vzroku pa ni pomagati, razim s kako energično državno postavo, kakor je to bilo na Ruskem-Poljskem po punktu 1831. Tako smo Brici večidel materialni in duševni sužnji goriških in drugih baronov in posestnikov. In to je tudi vzrok, da smo v narodni zavesti ravno tū ob italjanski meji proti drugim Slovencem najbolj zaoptimali tako, da jih niti dohajati ne moremo. — So sicer nekteri posestniki, ki z nami vsmiljeno ravnajo, pa so tudi taki, katerim je milosrčnost popolnoma neznana

čednost.«²⁸ Neznani dopisnik je v *Gorici* leta 1900 dodal še: »Ako prehodiš namreč v Furlaniji ure sveta in vidiš tam sto in sto delavnih rok na prostranem polju — pa prašaj: čegavo je vse to prostrano polje, imenovali ti bodo dve, tri imena, jednega grofa in dva barona ali pa tudi narobe. — To so lastniki, to so gospodarji, vsi drugi so pa koloni, nekaka vrsta najemnikov in pa tern slednjim podrejeni »sottani«, delavci, katerih je po številu seveda največ. Lastnik, baron ali grof, ima od zemljišč največ dobička, ker mora živeti kakor grof ali baron (!); za njim pride kolon ali najemnik, ki tudi rajši živi dobro, nego slabo — in kakor tretji še pride »sottano« ali delavec, kateremu ostane za življenje baž le toliko, da diha. Večina teh delavcev je namreč oženjenih ter imajo navadno še vse polno otrok. Njih dnina ali mezda znaša od 50 do 80 novcev na dan, in s tem naj preživi delavec sebe, ženo in če treba, poleg tega še 6 do 8 otrok. In vendar jih preživi — pa kako! Polenta zjutraj, polenta opoldne, polenta zvečer; polenta v pomladi, polenta poleti, polenta v jeseni, polenta po zimi — z jedno besedo: polenta — brez konca in kraja — to je jedina hrana furlanskega delavca. Toda da bi bila ta polenta vsaj iz zdrave koruzne moke!! V Furlaniji se pridelava namreč največ koruze, ker ta najbolj obrodi in je najcenejši živež za tamošnje prebivalstvo. Kolon ali najemnik daje svojim delavcem navadno koruzo mesto denarja.«²⁹

Kot je bilo že izpostavljeno, je bila problematična predvsem slabo obdelana koruza, saj so velikokrat, da bi kmetje zaslužili čim več, prodali najboljše pridelke, koruzo slabše kvalitete, tudi gnilo, pa so uporabili doma za pripravo moke.³⁰ Razmere so se še dodatno poslabšale v času slabih letin, saj je uničenje raznovrstnih pridelkov v veliki meri še povečalo odvisnost od koruze.³¹

Endemično se je bolezen pričela širiti od začetka 80. let 19. stoletja dalje in število bolnih je hitro naraščalo. Leta 1884 je bilo v statistiki zabeleženih 320 težjih primerov bolezni, dve leti kasneje 338, v prvih osmih mesecih leta 1887 pa že 404.³² V začetku naslednjega desetletja naj bi v nekaterih

²⁵ Glej na primer: Devetak, *Gospodarska kriza*, str. 281–299.

²⁶ Stres, *Oris kolonata*, str. 179–180.

²⁷ Soča, 24. 7. 1885, št. 30.

²⁸ *Glas*, 8. 10. 1875, št. 41.

²⁹ *Gorica*, 19. 6. 1900, št. 49.

³⁰ *Gorica*, 19. 6. 1900, št. 49.

³¹ *Edinosti*, 21. 9. 1887, št. 78.

³² Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 273.

predelih furlanske ravnice zbolelo za pelagro kar 25 % prebivalstva, predvsem tistih iz nižjih slojev.³³ V tem obdobju naj bi bilo kar 90 % bolnikov kmečkih delavcev oz. kmetovalcev.³⁴ Bolezen se je širila kljub ukrepom, ki jih je pripravila oblast in bodo predstavljeni v nadaljevanju. Po statistiki naj bi bilo v gradiškem političnem okraju leta 1908 1330 zbolelih za pelagro, 542 moških in 788 žensk.³⁵ Leta 1912 je bila v sodnih okrajih Červinjan in Krmin ta številka 593 in sicer 148 moških, 303 ženske in 142 otrok.³⁶ Te številke niso odražale celotne problematike števila bolnih, saj so oblasti opozarjale, da številni bolniki zaradi sramu niso želeli naznaniti, da se soočajo s pelagro.³⁷ Kot je tudi iz teh podatkov razvidno, je bolezen v večji meri prizadela ženske kot moške. Razlogi za to so bili predvsem slabša prehrana žensk, prevelika delovna obremenitev, fizično delo med in takoj po nosečnosti ter slabša izobraženost.³⁸ Na to so opozarjali tudi takratni sodobniki: »Skoro v vseh starostnih vrstah je pretežna večina pelagroznih ženskega spola, zlasti pa v starostni vrsti od 30 do 50 let, ki je v njej 235 slučajev pelagre, proti 53 slučajem, ki odpadejo na moški spol: torej nad štirikrat več.«³⁹ Na udaru so bili tudi otroci, ponekod pa celotne družine, ki si velikokrat zaradi pomanjkanja niso uspeli privoščiti zdravljenja ali odhoda v bolnišnice, ki so bile redke ali jih na podeželju sploh ni bilo. Bolezen je marsikoga pognala v obup, svoje so dodale še psihične težave, ki so se pojavile v primeru, če bolezen ni bila zdravljena. Prihajalo je do samomorov številnih bolnikov. Leta 1906 je na primer v Fiumicellu 30 letni pelagrični bolnik zaradi psihičnih težav z nožem napadel lekarnarja.⁴⁰ Istega leta je naredila samomor z obešenjem zaradi bolezni neznana ženska iz Sv. Martina pri Gradišču,⁴¹ naslednje leto pa 41. letna bolnica s skokom skozi okno goriške ženske bolnišnice.⁴²

Večino bolnikov so zaradi simptomov, ki so bili povezani s psihičnim stanjem, napotili predvsem

v goriško psihiatrično bolnišnico, ki je bila zaradi tega pod veliko obremenitvijo. V poročilu goriške bolnišnice in umobolnice iz leta 1883, ki so jo vodili usmiljeni brati sv. Ivana so zapisali, da zdravijo v svojih prostorih največ bolnikov s to boleznijo v celi državi. V poročilu je bilo zapisano še: »V resnici, kmečko ljudstvo nam daje velikansko število na milanski roži obolelih, kateri sami pravijo, da je revščina in pomanjkanje poglaviten vzrok ovej grozoviti bolezni, ki jih muči. – Britko je zares, ako se pomisli, da se tisti ljudje, ki so človeški družbi najkoristnejši, najbolj zanemarjajo ter, ako ji tudi lakota ne umori naravnost, vendar obolijo in pamet izgubljajo, ker jim pomankuje hrane, katero v potu svojega obraza drugim pridelujejo.«⁴³ Goriška bolnišnica je zaradi povečanega števila bolnikov uvedla posebno rubriko v svojih poročilih leta 1882.⁴⁴ Vsako leto je sprejela številne bolnike, ki so trpeli za to boleznijo. Tega leta je bilo sprejetih 34 bolnikov, od katerih jih je 18 ozdravilo, pet pa umrlo.⁴⁵ Leta 1900 je bila ta številka 29 sprejetih, 17 ozdravljenih in trije umrli.⁴⁶ Višja smrtnost je bila med ženskimi bolnicami, kjer jih je, na primer v ženski goriški bolnišnici leta 1905 med 38 sprejetimi, umrlo osem.⁴⁷ Skupno število sprejetih oseb, ki so bili sprejeti v goriško bolnišnico in umobolnico na zdravljenje med letoma 1881 in 1900 je znašalo 528, od katerih sta 102 (19,1 %) umrla.⁴⁸

Bolezen je puščala težke posledice na prizadetem območju, vplivala na njegov razvoj in se zažrla v življenja tamkajšnjega prebivalstva. Marsikdo je videl edino rešitev v izseljevanju, ki je bilo v obdobju od 70. let 19. stoletja dalje množično.⁴⁹ V velikem številu so se izseljevale predvsem furlanske družine. Številni primeri so opisani tudi v časopisju: »Zopet je počil glas, da hoče mnogo prebivalcev naše Furlanije preseliti se v Ameriko. V Brumi, predmestju gradiškega mesta, pripravlja se nekda na daljno pot unstran Oceana 18 družin. V korminskem okraju je naraslo število oseb, ki se nameravajo preseliti v argentinsko republiko, do 1000, večinoma so gosposki

³³ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 70.

³⁴ Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 274.

³⁵ Soča, 13. 3. 1909, št. 30.

³⁶ Soča, 27. 5. 1913, št. 51.

³⁷ Poročilo deželnemu zboru 1902, str. 41.

³⁸ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 596–602.

³⁹ Soča, 13. 3. 1909, št. 30.

⁴⁰ Soča, 27. 6. 1906, št. 51.

⁴¹ Gorica, 31. 3. 1906, št. 26.

⁴² Gorica, 22. 1. 1907, št. 7.

⁴³ Statistično poročilo, str. 12.

⁴⁴ Soča, 30. 5. 1884, št. 22.

⁴⁵ Statistično poročilo, str. 6.

⁴⁶ Ausweis über, str. 13.

⁴⁷ Soča, 5. 1. 1906, št. 2.

⁴⁸ Soča, 11. 5. 1901, št. 56.

⁴⁹ Več o izseljevanju glej: Kalc, *Migration Movements*, str. 49–71.

kmetije (koloni) in njihove družine.«⁵⁰ Zelo pomemben je tudi podatek, da se je število prebivalcev dežele med letoma 1869 in 1880 povečalo le za 3 %, kar je bilo najmanj med vsemi slovenskimi deželami in daleč od cislajtanskega povprečja, ki je znašalo 9,5 %.⁵¹ Samo iz Romansa, Versa in Tapogliana je med letoma 1878 in 1882 v tujino emigriralo 48 družin oz. 234 ljudi.⁵² Tudi za obdobje med letoma 1869 in 1910 je razvidno, da prebivalstvo Goriške in Gradiške ni raslo tako hitro, kot v sosednjih deželah. Če se je goriško prebivalstvo povečalo v tem obdobju za 25,7 %, se je prebivalstvo Trsta v tem obdobju povečalo za 84 %, Istre pa 51,7 %.⁵³ Izseljevanje je pospešila tudi pelagra. V *Gospodarskem listu* so leta 1887 zapisali: »Naši posestniki so zgubili vso nado v boljšo bodočnost, da so vsi pobiti ter nimajo ni sredstev, ni poguma, da bi se brez kake pomoči povzdignili iz svoje onemoglosti, in da se koloni, — da ubeže siromaštvu in strašnim mukam pelagre, — pripravljajo v celih trumah preseliti se unstran Oceana; to pa bi odtegnilo našej deželi na stotine delavnih rok, ktere ne žele nič iskreneje, nego da se morejo krepke ohraniti in še dalje obdelavati rojstna tla in če treba tudi ja zvesto braniti.«⁵⁴ Da bi pomagali prizadetemu prebivalstvu in preprečili širjenje bolezni, so posamezniki in lokalne, deželne ter državne oblasti vse od sredine 80. let 19. stoletja dalje organizirale različne oblike pomoči.

Ukrepi za boj proti pelagri

Zaradi velikega števila bolnih oseb in smrtnih primerov, se je pričela pelagra v 80. letih 19. stoletja vse pogostejše pojavljati v časopisih. V časopisu *Isonzo* se omenja že leta 1876 v povezavi s polento.⁵⁵ Dopisniki iz prizadetih krajev in zdravniki, ki so se srečevali z bolniki, so pričeli javnost opozarjati na bolezen predvsem po letu 1884,⁵⁶ klici pa so kmalu dosegli tudi predstavnike lokalnih in deželnih oblasti ter širšo javnost in medicinsko

stroko v državi. Med javnostjo celotne države je požela veliko zanimanja zaradi svoje specifičnosti, saj je bila omejena le na predele Goriške in Gradiške ter Tirolske. Plat zvona so bile tudi številne občine, ki zaradi števila bolnikov niso uspele kriti njihovih bolniških stroškov.⁵⁷ Njihove prošnje so na Dunaj ponesli goriški politiki, aktivna sta bila predvsem Franc Coronini in Egon Hohenlohe.⁵⁸

Prve iniciative in ukrepi za izboljšanje razmer na prizadetih ozemljih, so prišli s strani lokalnih človekoljubov, ki so bili v neposrednem stiku z okoljem. Eden od pomembnejših ukrepov za preprečevanje razvoja bolezni, je bila zagotovitev pestrejšje prehrane in odmik od enoličnih jedilnikov, sestavljenih iz koruznih jedi. K temu so pozivali tudi številni članki v časopisju: »Edini pomoček to bolezen kolikor možno omejiti bil bi, ako bi so prebivalstvo boljših in tečnejših jedi preskrbovalo. Se ve da jo to kaj težko, kajti državo imajo dandanes ogromnih stroškov z drugimi potrebami. Pri vsem tem bi pa občino same lahko prevzele nalogo preskrbeti svojim občanom tečnejšega živeža z ustanavljanjem zavodov, koder bi so prodajale tečne jedi in kruh v ceno ne ozirajoč so na dobiček.«⁵⁹ V začetku leta 1886 sta tako Antonio Dreossi in Giovanni Zanetti v Červinjanu odprla javno kuhinjo, kjer so tamkajšnji reveži za štiri krajcarje dobili $\frac{3}{4}$ litra zelenjavne juhe.⁶⁰ Kuhinja je delovala kot precedens za nadaljnje tovrstne ukrepe, ki so jih organizirale lokalne in deželne oblasti v naslednjih desetletjih. V začetku 20. stoletja so po številnih furlanskih krajih odprli posebna gostišča, kjer so bolniki lahko dobili hrano brezplačno ali za nizko vsoto denarja. Delovanje so financirali državna in deželna oblast ter zasebni donatorji.⁶¹ V naslednjih letih so sledili tudi nekatere druge pobude, ki s prišle s strani angažiranih posameznikov. V Červinjanu sta že omenjeni Dreossi in neki Antonielli več let vodila zdravniško postajo, kjer so pomagali bolnikom.⁶² Dodatni ukrepi, ki so jih izvajale lokalne oblasti ob pomoči deželnega financiranja, so bile izgradnje peči, s katerimi bi ustrezno termalno obdelali koruzno moko in zagotavljali pregled kakovosti koruznega žita. Eno

⁵⁰ Soča, 29. 8. 1879, št. 34.

⁵¹ *Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1875*, str. 12–13; *Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1881*, str. 12–13. Prebivalstvo Štajerske se je med letoma 1869 in 1880 povečalo za 7,2 %, Koroške za 3,6 %, Kranjske za 3,9 %, Istre za 16,2 %, Trsta pa za 17,4 %.

⁵² *L'Eco del Litorale*, 19. 11. 1882, št. 93.

⁵³ *Kalc*, Vidiki razvoja prebivalstva, str. 683.

⁵⁴ *Gospodarski list*, 14. 10. 1887, št. 19.

⁵⁵ *L'Isonzo*, 1. 11. 1876, št. 88.

⁵⁶ *Corriere di Gorizia*, 17. 4. 1884, št. 40.

⁵⁷ *Edinost*, 9. 4. 1887, št. 29.

⁵⁸ *Edinost*, 16. 6. 1886, št. 48.

⁵⁹ *Edinost*, 9. 4. 1887, št. 29.

⁶⁰ *Corriere di Gorizia*, 12. 1. 1886, št. 5.

⁶¹ *Gorica*, 22. 4. 1902, št. 32.

⁶² *Soča*, 13. 11. 1900, št. 131.

prvih so zgradili s pomočjo državnih sredstev leta 1889 v Terzu. Na otvoritvi so bili prisotni politični predstavniki iz Trsta, okrajni glavar, deželni glavar in številni drugi lokalni politični predstavniki. Prvi dan so spekli kruh za 50 revežev.⁶³ Poleg peči so v številnih krajih po Furlaniji odprli posebne javne kuhinje in gostilne. Večina kuhinj in gostiln je delovala po 50 dni na leto, namenjene so bile izključno pelagričnim bolnikom, odprli pa so jih v jesenskih ali zimskih mesecih, ko je bil dostop do hrane revnemu prebivalstvu otežkočen. Leta 1909 je na primer delovalo deset tovrstnih gostiln in sicer pri Sv. Martinu na Krasu, v Aiellu, Pierisu, Červinjanu, Terzu, Villi Vicentini, Ogleju, Fiumicellu, Muscolih in v Scodovacci. Skupno število oseb, ki je obiskovalo gostilne, je znašalo 310, od katerih je bilo 82 otrok mlajših od 10 let. Mednje so skupno razdelili 16.903 porcij kosila in 4200 porcij večerij. Skupni strošek je znašal okoli 9400 kron. V poročilu je c. kr. višji okrajni zdravnik v Gradišču, neki dr. Lius zapisal, da se je zdravstveno stanje bolnikom, ki so se prehranjevali v gostilnah, izboljšalo.⁶⁴ Poleg kuhinj, so se v povezavi s prehrano pojavili tudi predlogi, da bi sajenje koruze nadomestili s sajenjem krompirja, s čimer bi bolezen zatrla v kali.⁶⁵

Oblasti na vseh nivojih so večkrat poskušale intervenirati in pomagati bolnikom, a so bile le delno uspešne. Goriški državni poslanci so v sredini 80. let 19. stoletja urgirali na Dunaju pri državnih oblasteh, naj se organizira širše zastavljena finančna in organizacijska pomoč prizadetim. Njihova prizadevanja so obrodila sadove. Leta 1886 je prizadete predele Furlanije obiskala zdravstvena komisija z Dunaja, ki jo je na teren poslala državna oblast. Komisijo je vodil dr. Edmund Nausser, eden največjih specialistov za pelagro v državi,⁶⁶ ob pomoči zdravnikov iz bolnišnice usmiljenih bratov v Gorici in asistentov iz Dunaja. Ugotovitve komisije so bile alarmantne in odrejena je bila takojšnja pomoč.⁶⁷ V poročilu so med drugim zapisali: »V nekaterih občinah, posebno v Fiumičelu, je vse bolno ali pa ima prve znake bolezni od dojenca na materinih prsih do starca, ki omahuje ob palici. Rekli so, da

statistika je tu nepotrebna, ker ves kraj je le obširna bolnišnica brez zdravil in brez zdravnikov, to je brez tečne hrane, ki bi obvarovala človeku telesno moč.«⁶⁸ Posledica poročila je bila vladna pomoč v višini 50.000 goldinarjev. 20.000 goldinarjev so namenili za izboljšanje zdravstvenih razmer in življenjskega standarda tamkajšnjega prebivalstva z nakupi zdravil in hrane ter obnovo hiš in peči. 30.000 goldinarjev pa so namenili za odpravo posledic slabih letin z izvedbo javnih del, ki bi omogočila prizadetemu prebivalstvu zaslužek.⁶⁹ K državni intervenciji je veliko pripomoglo zdravniško društvo za Goriško in Gradiško, ki je prvo prepoznalo obseg in resnost bolezni ter je na Dunaj pošiljalo prošnje za pomoč in poročila o bolezni.⁷⁰ Tudi v kasnejših letih je centralna oblast poslala večkrat finančno pomoč.⁷¹ Nad organiziranjem pomoči in delitvijo sredstev je bdela v Gradišču ustanovljen okrajni odsek, ki je bil pod nadzorom c. kr. namestništva v Trstu. V odseku so delovali politični predstavniki in vodilni zdravniki iz dežele. Delovanje je bilo razdeljeno na dva oddelka. V prvem so predvideli ustanovitev krajevnih odsekov v krajih, ki jih je pelagra najbolj prizadela. Ti odseki so bili podaljšana roka osrednjega organa na terenu, njihova naloga pa je bila zbirati podatke o stanju in širjenju bolezni. Poleg tega so pod prvi oddelek spadali še izdaja naredb in njihova implementacija za odpravo vzrokov bolezni, priprava in izgradnja primernih skladišč in sušilnic za hrambo koruze, vodenje statistike pelagričnih bolnikov in nadzor na delitvijo ter kakovostjo hrane in zdravil. Drugi oddelek je skrbel za prevoz hudo bolnih v bolnišnice, za zdravo pitno vodo z gradnjo novih vodnjakov, za nadzor bivalnih razmer in za omejitev alkoholizma pri bolnikih.⁷² Pri svojem delovanju se je odsek naslonil na lokalne predstavnike oblasti in Cerkev ter uspešno sodeloval tudi z dobrotniki, ki so sami organizirali pomoč. Tovrstno delovanje je bilo ena pomembnejših oblik pomoči na terenu, ki so ga v naslednjih letih in desetletjih še nadgradili. Deželni zbor je tako v začetku 20. stoletja finančno oskrboval in organiziral posebno c. kr. komisijo za »udušenje pelagre«, ki je skrbela za organizacijo prostorov, kjer se je

⁶³ Soča, 18. 1. 1889, št. 3.

⁶⁴ Soča, 25. 8. 1910, št. 97.

⁶⁵ Primorski gospodar, 21. 5. 1907, št. 10.

⁶⁶ Jantsch, Neusser, Edmund von, str. 104–105.

⁶⁷ Edinost, 16. 6. 1886, št. 48.

⁶⁸ Slovenski narod, 19. 6. 1886, št. 138.

⁶⁹ Državni zakonik za kraljevine 1888, str. 92.

⁷⁰ Soča, 30. 5. 1884, št. 22.

⁷¹ Poročilo deželnemu zboru 1902, str. 41.

⁷² Edinost, 12. 5. 1888, št. 38.

Osrednji odsek za boj proti pelagri so oblasti ustanovile v Gradišču, enemu od centrov furlanskega dela dežele, s čimer so imele boljši pregled nad širjenjem bolezni in izvajanjem ukrepov za boj proti njej (Goriški muzej)

delila hrana, izvajala nadzor nad zdravstvenimi ustanovami, financiranje zdravnikov in vodenje statistike bolnikov.⁷³ Leta 1902 so na primer odprli v petih krajih Furlanije zdravstveno postajo, kjer so lahko bolniki dobili zdravila in bili pregledani s strani medicinskega osebja.⁷⁴ Poleg državne finančne injekcije leta 1888, so denarna sredstva za pomoč bolnikom in preprečevanje bolezni namenjale tudi deželne oblasti. Tako je na primer deželni zbor dodelil komisiji proti pelagri leta 1904 4000 kron.⁷⁵

Manj uspešne so bile oblasti pri izgradnji posebnega zavoda, kjer bi se zdravili izključno pelagrični bolniki, kar bi razbremenilo goriško psihiatrično bolnišnico in ostale bolnišnice. O tovrstnem zavodu so se pojavili načrti že leta 1891, ko si je deželni odbor v ta namen zadal odkupiti posest in zgradbo v Strassoldu, a se je zapletlo pri financiranju in je projekt zaradi tega zastal.⁷⁶ Devet let kasneje so projekt spet obudili, ko je goriška zdravniška zbornica

poslala deželnemu zboru memorandum z zahtevo po izgradnji zavoda v Furlaniji.⁷⁷ Sledili so še pozivi različnih posameznikov,⁷⁸ organizirale so se zbirne akcije s strani goriške družbene elite,⁷⁹ a iz virov ni navedeno, da bi do prve svetovne vojne tovrstni zavod zaživel. Zaradi tega so se morale preostale goriške bolnišnice, ki so sprejemale bolnike, bolje organizirati. Pripravljale so strokovna predavanja o bolezni⁸⁰ in izobraževanja ter tečaje za zdravnike, da so ti lahko učinkoviteje zdravili bolnike.⁸¹

Svoj prispevek k boju proti bolezni je dalo tudi časopisje, ki je na svojih straneh pisalo o posledicah bolezni in prebivalstvo seznanjalo z ukrepi, ki bi preprečevali pojav bolezni.⁸² Predvsem s tovrstnim pisanjem se je zavedanje o bolezni širilo med javnost celotne monarhije in v določenih primerih dajalo tudi uvid v razsežnost problematike.

⁷³ Poročilo deželnemu zboru 1902, str. 40–43.

⁷⁴ Soča, 30. 1. 1902, št. 13.

⁷⁵ Poročilo deželnemu zboru 1904, str. 76.

⁷⁶ Poročilo deželnemu zboru 1896, str. 25.

⁷⁷ Soča, 28. 6. 1900, št. 74.

⁷⁸ Gorica, 16. 7. 1904, št. 57.

⁷⁹ Soča, 14. 9. 1907, št. 104.

⁸⁰ Soča, 12. 5. 1910, št. 53.

⁸¹ Novi čas, 7. 6. 1912, št. 23.

⁸² Corriere di Gorizia, 7. 5. 1884, št. 37.

Sklep

Pelagra je predstavljala eno od posebnosti Goriške in Gradiške na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Prizadela je predvsem podeželsko prebivalstvo v zahodnem, furlanskem delu dežele, kjer so se zemljiški lastniki in z njimi posledično velik del kmetovalcev usmerili v množično pridelavo koruze z namenom izvoza. Bolezen se je zaradi enoličnosti prehrane, ki je bila posledica tako velikega deleža koruze na lokalnih obdelovalnih površinah in pomanjkanja finančnih sredstev, s katerimi bi si revno prebivalstvo lahko kupilo sestavine za pripravo pestrejših jedilnikov, razvila v epidemijo, ki je kosila med prebivalstvom in povzročila smrt več sto ljudi, predvsem žensk in otrok. Kot je razvidno iz virov, je bolezen povzročila velike težave in gorje med podeželskim prebivalstvom, ki se samo ni uspelo izviti iz njenega primeža, saj jih je poleg pomanjkanja pestre prehrane pestilo še pomanjkanje zdravnikov v Furlaniji, slaba izobrazba in pomanjkanje financ, s katerimi bi si lahko plačali oskrbo. Lokalne oblasti so se prve soočile s boleznijo, a same niso uspele doseči sprememb in so skupaj s časopisjem poslale pozive za pomoč deželni oblasti v Gorico in državni oblasti na Dunaj. Pomoč deželnih in državnih oblasti se je dopolnjevala in s finančno pomočjo, organiziranjem javnih kuhinj, zdravniške oskrbe in javnih pozivov, so uspeli vsaj delno zajezi širjenje bolezni ter pomagati bolnikom. Vseeno pa pobude niso uspele preprečiti izkoreninjenja bolezni do začetka prve svetovne vojne. Oblasti niso zmogle dodeliti zadostne količine materialnih in finančnih sredstev za dokončni uspeh. Največja težava je bila pomanjkanje posebnega zavoda, ki bi sprejemal izključno pelagrične bolnike. Kljub številnim pozivom in idejam, ki so segali v začetek 90. let 19. stoletja, ni prišlo do njegove izgradnje.

Viri in literatura

Časopisni viri

Corriere di Gorizia 1884, 1886
Edinost 1886, 1887, 1888
Glas 1875
Gorica 1900, 1902, 1904, 1906, 1907
Gospodarski list 1887
L'Eco del Litorale 1882
L'Isonzo 1876

Novi čas 1912
Primorski gospodar 1907
Slovenec 1891
Slovenski narod 1886
Soča 1879–1913

Tiskani viri

Ausweis über die im allgemeinen Krankenhause der Barmherzigen Brüder in Görz im Jahre 1900 zur Behandlung gelangten Krankheiten, über den Cur-Erfolg und das Vaterland aller Kranken sowie eine kurze Übersicht der Wirksamkeit der einzelnen Hospitäler der österreichisch-böhmischen Ordensprovinz. Görz: Seitz, 1901.
Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, str. 92. Zakon od 31. marca 1888, o dajanju podporščin iz državnih sredstev v zatiranje bolezni pelagra zvane in v zlajšanje bednega stanja po pokneženi grofovini Goriški in Gradiščanski.
Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1896. V Gorici: Deželni odbor, 1897.
Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1902. V Gorici: Deželni odbor, 1903.
Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1904. V Gorici: Deželni odbor, 1905.
Statistično poročilo občne bolnišnice in blaznice »usmiljenih bratov« v Gorici na Primorskem, l. 1882. V Gorici: [Občna bolnišnica in blaznica »usmiljenih bratov«], 1883.
Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1875. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1878.
Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1881. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1884.

Literatura

Cilenšek, Martin: *Naše škodljive rastline v podobi in besedi.* V Celovcu: Družba sv. Mohorja, 1892–1896.

- Devetak, Robert:** *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.
- Devetak, Robert:** Gospodarska kriza na Goriškem in Gradiškem v letu 1879 ter ukrepi oblasti in dobrodelnih institucij za njeno reševanje. *Marušičev zbornik: zgodovinopisec zahodnega roba: prof. dr. Branku Marušiču ob 80-letnici* (ur. Petra Kolenc). Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 281–299.
- Ginnaio, Monica:** *Pellagra in Late Nineteenth Century Italy: Effects of a Deficiency Disease. Population* 1. 66, št. 3. Paris: Institut national d'études démographiques, 2011.
- Jantsch, Marlene:** Neusser, Edmund von. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL). Band 7* (ur. Eva Obermayer-Marnach). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1978, str. 104–105.
- Kalc, Aleksej:** *Migration Movements in Goriška in the Time of Aleksandrinke. From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič-Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, cop. 2015, str. 49–71.
- Keber, Katarina:** *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Kiple, Kenneth F. (ur.):** *The Cambridge World History of Human Disease*. Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1999.
- Komac, Miran:** Migracijski procesi v Furlaniji-Juljski krajini s posebnim ozirom na Beneške Slovence.
- Luchitta, Alberto:** *La Camera di Commercio di Gorizia 1850–2000: uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001.
- Marušič, Branko:** Prispevki k poznavanju gospodarskih razmer na Goriškem v 19. in v začetku 20. stoletja. *Aleksandrinke* (ur. Darja Skrt). Nova Gorica: Goriški muzej, 2014, str. 59–72.
- Montanari, Massimo:** *Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba / *cf., 1998.
- Muznik, Anton:** *Goriško podnebje = Clima Goritiense*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.
- Plahuta, Slavica:** *Prehrana na Goriškem. Prehrana na Goriškem* (ur. Slavica Plahuta, Vesna Ličer). Nova Gorica: Goriški muzej, 2002, str. 7–129.
- Rutar, Simon:** *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Nova Gorica: Jutro, 1997.
- Stres, Peter:** Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradiščanske do konca prve svetovne vojne. *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, št. 12/14. Nova Gorica: Goriški muzej, 1987, str. 175–203.
- Škrobonja, Ante (ur.):** *Epidemične bolezni v Istri v 19. in 20. stoletju*. Koper: Histria Editiones, 2010.
- Valenčič, Vlado:** *Kulturne rastline. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Grafenauer Bogo, Sergij Vilfan). Ljubljana: DZS, 1970, str. 251–272.

Zusammenfassung

„TOCHTER DES HUNGERS UND MUTTER DER GEISTESKRANKHEIT“

*Die Krankheit Pellagra und ihre Bekämpfung
im Kronland Görz und Gradisca zur Zeit
Österreich-Ungarns*

In Görz und Gradisca war zur Zeit Österreich-Ungarns die Krankheit Pellagra eines der Spezifika, das für die arme Bevölkerung im friulanischen Teil des Landes kennzeichnend war. Es handelte sich um eine durch Niazin-Mangel verursachte Krankheit, eine Folge der übermäßigen und einseitigen Ernährung, die auf Mais basierte. Folgen der Erkrankung waren Diarrhöe, Dermatitis, Demenz, psychische Störungen und, falls sie nicht behandelt wurde, auch der Tod. Wegen ihrer großen Verbreitung in den Unterschichten der Bevölkerung bekam sie auch den Namen „Krankheit der Armen“. Sie war eine Folge der Ausrichtung auf eine monokulturelle Landwirtschaft, da sich die Grundbesitzer und damit in weiterer Folge ein großer Teil der Bauern in den Massenanbau von Mais für den Export orientierten. Aufgrund der einseitigen Ernährung – eine Folge sowohl des hohen Anteils an Mais an den lokalen Anbauflächen als auch des Mangels an finanziellen Mitteln, mit denen die arme Bevölkerung die Bestandteile für die Zubereitung eines vielfältigeren Speiseplans hätte kaufen können – entwickelte sich Pellagra in den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts zu einer Epidemie, die den Tod mehrerer hundert Menschen, vor allem Frauen und Kinder, verursachte. Die ländliche Bevölkerung konnte sich nicht selber aus ihrem Würgegriff befreien, da ihr neben dem Mangel an abwechslungsreicher Ernährung auch der Ärztemangel in Friaul, die schlechte Ausbildung sowie unzureichende finanzielle Mittel, um sich Krankenpflege, Medikamente und andere Nahrungsmittel leisten zu können, hart zusetzten. Die lokalen Behörden nahmen die Krankheit als erste in Angriff, konnten jedoch allein keine Veränderungen erzielen und sandten, gemeinsam mit der Presse, Hilferufe an die Landesbehörden in Görz und die Staatsbehörden in Wien. Die Unterstützung der Landes- und Staatsbehörden ergänzte einander und durch finanzielle Hilfen, die Organisation öffentlicher Küchen, ärztliche Versorgung

und öffentliche Aufrufe gelang es, die Verbreitung der Krankheit zumindest teilweise zu stoppen und den Kranken zu helfen. Dennoch konnten diese Initiativen die Krankheit bis zum Ersten Weltkrieg nicht ausrotten. Den Behörden gelang es nicht, ausreichende materielle und finanzielle Mittel für den endgültigen Erfolg zu sammeln. Das größte Problem war das Fehlen einer eigenen Heilanstalt ausschließlich für Pellagra-Kranke. Trotz zahlreicher Aufrufe und Ideen, die in die Anfänge der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts reichten, wurde eine solche Anstalt nie gebaut.

Schlagwörter: Pellagra, Görz und Gradisca, Krankheiten, Kolone, Österreich-Ungarn

Jiří Hutečka

»Tukaj ni nič novega!«

*Komunikacijske strategije in dinamika spolov v družinskem dopisovanju med prvo svetovno vojno**

HUTEČKA, Jiří, dr., izredni profesor, Univerzita Hradec Králové, Rokitanského 62, CZ-500 03 Hradec Králové III, jiri.hutecka@uhk.cz

316.772.4-055.4"1914/1918"

»TUKAJ NI NIČ NOVEGA!«

Komunikacijske strategije in dinamika spolov v družinskem dopisovanju med prvo svetovno vojno

V članku je predstavljena študija primera, ki temelji na dveh zbirkah pisem parov iz Moravske med prvo svetovno vojno. Avtor s pomočjo teh zbirk, ki vključujeta bodisi obe strani dopisovanja bodisi samo ženinovo stran (kar je razmeroma neobičajno), poskuša slediti osnovnim strategijam, ki so jih zadevne strani v vojnem času uporabljale v pogovoru med bojiščem in domačo fronto in ki segajo od diskurzivnega molka do standardnih pomirjujočih fraz ter strategij, vse do trenutkov, ko se te strategije zlomijo pod težo dogodkov. Obenem besedilo proučuje tudi, kako te strategije odražajo spremembe struktur spola in odnosov med spoloma v vojni družbi, zlasti z vidika vse močnejše ženskosti in vse šibkejši moškosti.

Ključne besede: prva svetovna vojna, zasebno dopisovanje, vojna družba, domača fronta, odnosi med spoloma, zgodovina spola

HUTEČKA, Jiří, PhD, Associate Professor, University of Hradec Králové, Rokitanského 62, CZ-500 03 Hradec Králové III, jiri.hutecka@uhk.cz

316.772.4-055.4"1914/1918"

“THERE IS NOTHING NEW OUT HERE!”

Communication Strategies and Gender Dynamics in the First World War Family Correspondence

The article is a case study based on two collections of letters between couples in Moravia during the Great War. Using these collections, which include either both or – rather uniquely – only the woman's side of the correspondence, the author tries to follow the basic strategies employed by the respective parties to the wartime dialogue between the frontline and the home front, ranging from discursive silence to standardized “calming phrases” and strategies, all the way to the moments when these strategies crumble under the weight of events. In parallel, the text also focuses on the way these strategies reflected the changing gender structures and relations in wartime society, particularly the sense of empowered femininity and weakened masculinity.

Keywords: First World War, personal correspondence, wartime society, home front, gender relations, gender history

* Nekoliko obsežnejša različica tega članka je bila izvorno objavljena v angleščini pod naslovom “‘There Is Nothing New Out Here!’ A Case Study of Communication Strategies and Gender Dynamics in the First World War Family Correspondence,” *Theatrum Historiae* 21/2017, str. 167–193. Članek je iz angleščine prevedla Tamara Žerjav.

»Dragi očka! Pošiljava ti pristrčne objeme in poljube. Danes nisva dobila pošte. Tukaj ni nič novega. Spet imamo lepo vreme. Si dobil moja pisma? Pa časopise? Jutri ti bom spet poslala paket. Piši takoj, ko boš lahko, da bom vedela, da si se vrnil, komaj čakam na novice. Poljubi in pozdravi, Mára in Milda.«

Marie Zemanová svojemu možu, 9. april 1918¹

Na začetku aprila 1918 je velika vojna v Franciji in Belgiji stopila v odločilno fazo: Rusija je že zapustila prizorišče, nemške čete na zahodni fronti so izgubljale svoj začetni zagon in ameriške čete so končno začele prihajati v jarke. Obenem se je avstro-ogrsko vojska pripravljala, da še zadnjič pritisne na bojne vrste Srčne zaveze na reki Piavi, francoske, britanske, srbske in grške čete pa so podobno načrtovale v makedonskih gorah. Na tej skoraj pozabljeni fronti ob mirni gladini albanskega pristanišča Drač na jadranski obali je *Feldpostkarte* (dopisnica vojne pošte), ki je zgoraj v celoti citirana, našla svojega prejemnika. Marie Zemanová, gospodinja iz Olomuca, jo je poslala svojemu možu, petintridesetletnemu *Zugsführerju* (vodniku) Pavlu Zemanu, ki je služil kot računovodja pri lokalnem avstro-ogrskem poveljstvu. Besedilo, napisano na koščku trdega papirja, neverjetno učinkovito povzema vse glavne teme družinskega dopisovanja v vojnem času: ljubezen, naklonjenost, tesnoba, agonijo čakanja, željnost novic, čustveno in materialno solidarnost, čustveno odvisnost, pa tudi navidez nekoristno mašilo, značilno za dopise srednjega razreda v tem času.

Vojno dopisništvo je zgodovinarjem vedno nudilo koristen vpogled v vojaški konflikt na najbolj osebnih ravni. To zlasti velja za prvo svetovno vojno, ki je, če parafraziramo znano trditev Paula Fussella, bolj ali manj prva »pismena vojna«. ² Prvič v človeški

zgodovini, z možno izjemo ameriške državljanske vojne, so vsi dejavni udeleženci v velikem spopadu, vse do običajnih moških in žensk na fronti in doma, znali brati in pisati. In to znanje so tudi na veliko uporabljali. V zahodni in srednji Evropi je vojna prenesla družbeno prakso rednega dopisovanja vse do najnižjih stopničk družbene lestvice in jo uspešno razširila med prebivalstvom. Pošta, ki je bila skoraj edini način komunikacije med bojiščem in domačo fronto, je postala stalnica družinskega in zasebnega življenja v vseh družbenih skupinah. Vsi vpleteni, zlasti vojaško poveljstvo, so se dobro zavedali pomembnosti redne pošte za moralo čet in so vložili veliko truda v zagotavljanje njenega nemotenega delovanja. ³ »Piši, kadar koli lahko,« je postala morda najpogostejše ponovljena fraza v pismih, ki so jih vojaki pošiljali domov, čustvena odvisnost od kakršnih koli novic pa je postala značilna tema v njihovih dnevnikih in spominih. ⁴

Od uvedbe »nove vojaške zgodovine« v zahodna zgodovinska dela v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja se je vse več raziskovalcev začelo zanimati za osebne izpovedi, pri čemer pristopi k proučevanju dopisov segajo od *Alltagsgeschichte* do psiho-zgodovin, vse do proučevanja lojalnosti v vojnem času. V zadnjih nekaj desetletjih so se ti novi trendi uveljavili tudi v raziskovanju Avstro-

¹ Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 9. april 1918, zbirka pisem družine Zeman, Vlastivědné muzeum v Olomouci (VMO), zbirka »Novodobé dějiny – Odboj«, inventarna številka 67/2016. [V nadaljnjem besedilu se navaja samo po imenu dopisnikov in datumu, saj so vsa pisma iz iste zbirke.] Hvalen sem dr. Karlu Podolskemu, kustosu zbirk moderne zgodovine in vojaške zgodovine v muzeju Vlastivědné muzeum v Olomouci, ki me je opozoril na obstoj te nedavno odkrite zbirke dokumentov in mi omogočil, da sem jo lahko podrobno proučil.

² Za Fussellovo opredelitev prve svetovne vojne kot »literarne vojne« glej Paul FUSSELL, *The Great War and Modern Memory*, New York 1977, str. 157–158.

³ V najbolj prometnih dneh je avstro-ogrsko poštna služba posredovala več kot devet milijonov dopisnic, pisem, zavojev in paketov ter vseh drugih možnih stvari med domom in svojimi več kot petstotimi uradi na bojiščih in dvestotimi poštnimi uradi v oporiščih. Čeprav je vojska razmišljala o omejitvi te ogromne količine z uvedbo poštnine za pisma do sto gramov (ki so bila zastonj), tega ni nikoli storila, ker se je bala odziva javnosti. Glej Frederick PATKA, *Auch das war die Feldpost. Episoden aus dem dienstlichen Alltag der k.u.k. Feldpost 1914–1918*, v: Joachim GATTERER – Walter LUKAN (ured.), *Studien und Dokumente zur Österreichisch-Ungarischen Feldpost im Ersten Weltkrieg*, Dunaj, 1989, str. 332–334; ter Paul HÖGER, *Das Post- und Telegrafwesen im Weltkrieg*, prav tam, str. 43–48. Za pregled razmer v zvezi z dopisi vojnih ujetnikov glej Alon RACHAMIMOV, *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*, Oxford 2002, str. 135.

⁴ O pomembnosti pošte v življenju vojaka glej Michael ROPER, *The Secret Battle. Emotional Survival in the Great War*, Manchester 2009, str. 5–6; ali Richard HOLMES, *Acts of War. Behavior of Men in Battle*, New York 1982, str. 88–89. Za poseben primer čeških vojakov glej Jiří HUTEČKA, *Men under Fire. Motivation, Morale and Masculinity among Czech Soldiers in the Great War*, New York - Oxford 2020, str. 186–197.

-Ogrske.⁵ Čeprav je dopisovanje v zadnjih nekaj letih nedvomno postalo pomembna tema v čeških zgodovinskih delih, pa se pisma čeških vojakov in njihovih družin med prvo svetovno vojno zdijo razmeroma zapostavljena. Študije, ki so bile objavljene, so večinoma metodološko konzervativne in, čeprav njihovi avtorji priznavajo ogromen potencial vojnega dopisovanja, se v delih večinoma osredotočajo na povzemanje vsebine dopisov in o njej ne zastavljajo vprašanj.⁶ Da bi to stanje vsaj malo popravili, se ta članek z začetek skromnim naborom virov trudi prikazati nove možne poti za prihodnje proučevanje češkega vojnega dopisovanja.

Glavni cilj tega članka je obravnavati številne teme, ki se pojavljajo v vojnem dopisovanju, in

bralcu predstaviti študijo primera dveh moravskih parov ter njune komunikacije, v kateri avtor išče globlje strukture, ki prežemajo navidez preprost jezik dopisovanja zakoncev med letoma 1914 in 1918, ter spremembe v strukturah spola in spolnih identitetah v vojnem času, ki jih jezik odraža. Natančneje: v članku je predstavljena analiza dveh prepletenih ravni komunikacije, ki sta prisotni v vojnem dopisovanju. Najprej bo pozornost posvečena *komunikacijskim strategijam*, ki so jih uporabljali dopisovalci. Dopisovanje je bilo v prvi vrsti način *sporočanja* informacij, dojemanja realnosti, izkušenj, občutkov in čustev. Pri proučevanju dopisov ali pravzaprav kakršne koli komunikacije uveljavljeno metodološko načelo narekuje vprašanja »kdo govori, komu, o čem in zakaj zdaj?«⁷ Obstajajo vse mogoče kombinacije »pisemskega dialoga« v vojnem času in, kot bo prikazano v nadaljevanju, odgovori na zgornja vprašanja bolj ali manj določajo uporabljene komunikacijske strategije, saj so slednje tesno povezane z namenom komunikacije in njenim družbenim ozadjem. V tem članku bo pozornost posvečena komunikaciji med zakonskimi partnerji, možmi in ženami, očeti in materami ter njihovim pogovorom o vsakodnevnih težavah, radostih in skrbeh. Osredotočenost na zakonske pare nas zlahka privede do druge ravni analize, na kateri bo obravnavana spolna dinamika, razvidna iz dopisov. Če na komunikacijo med navedenimi družbenimi kategorijami pogledamo skozi objektivno zgodovino spola, ta ni več zgolj komunikacija, ki prečka mejo med domom in fronto, temveč tudi dialog med člani spolnih družbenih skupin. Komunikacija med možem in ženo oziroma očetom in materjo neizogibno poteka v kontekstu prevladujočega spolnega reda in jo je zato mogoče obravnavati kot komunikacijo med posameznimi izkušnjami moškosti in ženskosti.⁸ Dinamika spolov je torej

⁵ Za primere iz zahodne Evrope glej Michael ROPER, *The Secret Battle. Emotional Survival in the Great War*, Manchester 2009; Martha HANNA, *A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during the World War I*, v: *The American Historical Review*, vol. 108, št. 5 (2003), str. 1338–1361; ali Klaus LATZEL, *Vom Kriegserlebnis zu Kriegserfahrung: Theoretische und methodische Überlegungen zur erfahrungsgeschichtlichen Untersuchung von Feldpostbriefen*, v: *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, vol. 56 (1997), str. 1–30; Bernd ULRICH, *Die Augenzeugen: Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit, 1914–1933*, Essen 1997. Za Avstro-Ogrsko glej Gerald LAMPRECHT, *Feldpost und Kriegserlebnis. Briefe als historisch-biographische Quelle*, Innsbruck 2001; ter Bernd ULRICH, *Feldpostbriefe im Ersten Weltkrieg – Bedeutung und Zensur*, v: Peter KNOCH (ured.), *Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung*, Stuttgart 1989. Za uporabo vojnega dopisništva za analizo zapletenega vprašanja privrženosti glej Péter HANÁK, *Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich-Ungarn*, in Richard G. PLASCHKA – Karl-Heinz MACK (ured.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, München 1970, str. 58–66; za navdihujočo analizo posebnega primera vojnih ujetnikov glej RACHAMIMOV, *POWs and the Great War*.

⁶ Za značilen primer glej Jana TEJKALOVÁ, *Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády*, v: *Historie a vojenství*, vol. 50, št. 2 (2001), str. 332–370. David Pazdera je v svoji študiji predstavil kritiko tega pristopa in pozval, naj se dopisi ne obravnavajo kot vir objektivnih informacij, temveč kot sredstvo za možno rekonstrukcijo »subjektivnega doživetja«, ki je služilo zlasti enemu namenu: osnovni komunikaciji med domom in fronto. Njegov poziv je sicer utemeljen, vendar pa je njegovo delo precej ozko usmerjeno, saj je zanemaril obstoječo tujo literaturo in povzel samo ključne teme z vidika proučevanja vsakodnevnega življenja vojakov. Glej David PAZDERA, *Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce*, v: *Historie a vojenství*, vol. 52, št. 1 (2003), str. 37–43.

⁷ ROPER, *The Secret Battle*, str. 25.

⁸ Za osnovno teorijo spola, moškosti in ženskosti, glej Jiří HUTEČKA – Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Od genderu k maskulinitám*, v: Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ – Jitka KOHOUTOVÁ – Radmila PAVLÍČKOVÁ – Jiří HUTEČKA in drugi, *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: Koncepty, metody, perspektivy*, Praga 2012, str. 9–20; R. W. CONNELL, *Masculinities*, Berkeley 1995 (druga izdaja 2005); Michael ROPER – John TOSH (ured.), *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*, Oxford 1991; John TOSH, *What Should Historians Do with Masculinity? Reflections on Nineteenth-Century Britain*, v: *History Workshop Journal*, r. 38/1994,

Avstroogrski ujetniki v Rusiji, risba: Jindřich Vlček (Vojnogodovinski arhiv Praga)

neizbežno ozadje komunikacije katerega koli para v vojnem času in slednjo postavlja v zanimiv kontekst. Z besedami avstrijske zgodovinarke Christe Hämmerle lahko torej trdimo, da je družinsko dopiso-

vanje v vojnem času »zelo spolno pogojeno« zaradi logike delovanja vključenih socialnih struktur.⁹

Analiza spolne identitete in njene dinamike v vojnem dopisovanju v kontekstu srednje Evrope ni nov pojav in to besedilo temelji na teh zgodnejših prizadevanjih. Najprej Christa Hämmerle leta 1997 in nato Benjamin Ziemann leta 2003 sta začela utirati pot analizi spola v pismih iz vojnega časa ter s tem ustvarila referenčni okvir za prihodnje proučevanje. Zlasti pomembna je bila študija Christe Hämmerle, ki je temeljila na redki zbirki pisem dunajskega para zgornjega srednjega razreda, ki je vključevala obe strani dialoga. Podobno temo,

št. 1, str. 179–202; Ute FREVERT, »Mann und Weib, und Weib und Mann«: Geschlechter-Differenzen in der Moderne, München 1995; John TOSH, *The Old Adam and the New Man: Emerging Themes in the History of English Masculinities, 1750–1850*, v: Tim HITCHCOCK – Michele COHEN (ured.), *English Masculinities, 1660–1800*, London 1999, str. 217–238; Wolfgang SCHMALE, *Geschichte des Männlichkeit in Europa (1450–2000)*, Wien 2003; John TOSH, *Hegemonic Masculinity and the History of Gender*, v: Stefan DUDINK – Karen HAGEMANN – John TOSH (ured.), *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*, Manchester 2004, str. 41–58; Martin DINGES (ured.), *Männer – Macht – Körper: Hegemoniale Männlichkeiten vom Mittelalter bis heute*, Frankfurt 2005; ali Christopher E. FORTH, *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body*, London 2008.

⁹ Christa HÄMMERLE, »You Let a Weeping Woman Call You Home? Private Correspondences during the First World War in Austria and Germany, v: Rebecca EARLE, *Letters, Writers and the Historian*, v: Rebecca EARLE (ured.) *Epistolary Selves: Letters and Letter-writers, 1600–1945*, Aldershot 1999, str. 157.

četudi bolj osredotočeno na specifične upodobitve moškosti, nasilja in ženskosti v vojnem času, obravnava tudi študija pisem družine berlinskih socialističnih intelektualcev, ki jo je opravila Dorothee Wierling.¹⁰ Tako v njenem delu, kot tudi v delu Christe Hämmerle, je bila uporabljena zbirka, v kateri sta ohranjeni dve (ali več) strani komunikacije. Tistih nekaj zbirk »moškega in ženskega vojnega dopisovanja«, ki vključujejo poglede z obeh strani »razkriva njihovo vzajemno odvisnost in prepletenost različnih načinov dojemanja ter izkušenj«, kot je zapisala Christa Hämmerle.¹¹ Po besedah Dorothee Wierling nam dajejo »edinstven dostop do razlag vojne in pomenskih okvirov, kot so si jih izmenjevale in izpogajale vpletene osebe«. Dodamo lahko tudi, da skozi specifične komunikacijske strategije razkrivajo dinamiko partnerstev, vrednote in odnose, ki so projicirani na obstoječ in stalno spreminjajoč se družbeni (torej tudi spolni) kontekst. To so teme, katerim se ta članek želi posvetiti z analizo dveh zbirk virov, ena izmed katerih so pisma družine Zeman.

Obseg obeh zbirk, ki sta naključni najdbi v povsem lokalnih zbirkah, je razmeroma omejen, kar je tudi razlog za izbiro oblike tega besedila kot študije primera. Prva, ki je že bila omenjena, je dozdevno nepopolna zbirka 109 dopisnic vojne pošte, ki jih je Marie Zemanová pošiljala svojemu možu, Pavlu Zemanu, v obdobju sedmih mesecev (od januarja do junija) v letu 1918. Pavel Zeman je bil uradnik v poveljstvu v Draču v Albaniji, daleč za bojnimi črtami, v civilnem življenju pa je bil računovodja

iz premožnejšega dela moravskega mesta Olomuc.¹³ Marie Zemanová je bila gospodinja, ki je postala poslovna ženska in je skrbela za gospodinjstvo, ki je vključevalo njo in njunega osemletnega sina Mildo (Miloslava). Celo v letu 1918 je bila zmožna obdržati služkinjo. Več informacij ni na voljo in prav tako ni ohranjenih drugih pisem, napisanih pred, po ali v tem obdobju (čeprav je jasno, da je bilo napisanih več pisem, celo v zadevnih sedmih mesecih, a so bila očitno izgubljena). Čeprav ta zbirka zajema samo eno stran komunikacije, in sicer ženino (zaradi česar je razmeroma edinstvena), lahko iz nje izluščimo številne vidike komunikacijskih praks. Poleg tega lahko iz zgodbe, ki jo dopisi pripovedujejo, poskusimo poustvariti dinamiko celotne komunikacije. Seveda nam ostajajo skrite podrobnosti strategij, pogovornih orodij in figur, ki jih je uporabljal Pavel Zeman, in vsakršna razlaga v zvezi s tem je zgolj utemeljeno domnevanje.

Druga zbirka, ki je še manjša (skupaj približno 50 pisem in dopisnic), je še bolj zanimiva, saj vključuje pisma, ki so jih napisali različni člani ene družine. Najprej je tu Jan Čundrle, učitelj v tridesetih (rojen je bil leta 1882) iz malega moravskega kraja Ivančice. Preden ga je 13. oktobra 1914 blizu Ivangoroda ujela ruska vojska, je služil kot rezervni podčastnik v 14. četi 93. pehotnega polka. Nato je preostanek vojne preživel kot vojni ujetnik v taborišču nekje v evropski Rusiji in se julija 1918 pridružil češkoslovaški legiji ter se oktobra 1920 vrnil domov.¹⁴ Josefa Čundrlová je bila njegova žena, ki je med vojno skrbela za tri majhne otroke (najmlajša Hanička je bila rojena januarja 1915, dva fantka, Jiří in Ivan, pa sta bila predšolske starosti) in je v kasnejši fazi vojne začela delati kot trgovka v Ivančicah, da bi nadomestila izgubljen možev zaslužek. Potem so tu še njihovi sorodniki, Janovi dve svakinji in

¹⁰ Glej Christa HÄMMERLE, »...wirf ihned alles hin und schau, dass du fortkommst.« Die Feldpost eines Paares in der Geschlechter(un)ordnung des Ersten Weltkriegs, v: *Historische Anthropologie*, vol. 6, št. 3 (1998), str. 431–458; Benjamin ZIEMANN, *Geschlechterbeziehungen in deutschen Feldpostbriefen des Ersten Weltkrieges*, v Christa HÄMMERLE – Edith SAURER (ured.), *Briefskulturen und ihr Geschlecht: Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute*, Dunaj 2003, str. 261–282; Dorothee WIERLING, *Imagining and Communicating Violence: The Correspondence of a Berlin Family, 1914–1918*, v Christa HÄMMERLE – Oswald ÜBEREGGER – Birgitta BADER-ZAAR (ured.), *Gender and the First World War*, Oxford 2014, str. 36–51. Za primer iz zahodne Evrope glej Martha HANNA, *Your Death*

¹¹ HÄMMERLE, »You Let a Weeping Woman Call You Home?«, str. 157.

¹² WIERLING, *Imagining and Communicating Violence*, str. 36.

¹³ Na drugih pismih v zbirki, ki jih je Marie Zemanovi poslal družinski prijatelj, je naveden naslov Bäckergasse 11. Gre za meščansko stanovanjsko stavbo v starem delu mesta, zgrajeno v začetku 20. stoletja. Glej pismo Ladislava Crháka Marie Zemanovi, 4. april 1915, zbirka pisem družine Zeman, VMO. Vse dopisnice Pavlu Zemanu so bile poslane poštenu uradu v oporišču v Draču brez dodatnih informacij (Etappentrainwerkstätte – Etappenpostamt No. 191, Durazzo, Albanien).

¹⁴ Glej evidenco o Janu Čundrletu v Vojaškem zgodovinskem arhivu v Pragi: <http://www.vuapraha.cz/soldier/11716976> (ogled 1. junija 2018).

njegov brat.¹⁵ Jan je očitno v središču pozornosti v celotni komunikaciji in je bodisi avtor pisem ali pa so pisma nanj naslovljena, vendar že samo dejstvo, da so vse strani bolj ali manj neposredno zastopane v komunikaciji, četudi nepopolno (po ocenah zbirka vključuje približno petino vseh poslanih pismov, pri čemer ponekod manjkajo celotni deli), predstavlja odličen vir za analizo načinov, na katere je vojna oblikovala družinska razmerja, komunikacijske strategije ter spolni red v Moravski v vojnem času.

Kot je že bilo omenjeno, zgoraj citirana dopisnica Marie Zemanove njenemu možu Pavlu predstavlja nekakšen idealni tip vojnega dopisovanja z vidika vključenih tem. Ob primerjavi obeh zbirk lahko ugotovimo, da ta dopis vsebuje večino vseprisotnih tem iz obeh zbirk. Seveda je mogoče upravičeno trditi, da številne od teh tem niso rezultat konteksta, temveč posledica kulturno zakoreninjenih komunikacijskih strategij, značilnih za evropske srednje razrede v začetku 20. stoletja, naučenih tekom izobraževanja in ponotranjenih kot univerzalen koncept pisne komunikacije, njene strukture in književnih predlog ter vzorcev, ki se v njej uporabljajo.¹⁶ Dopisnice, ki jih je pisala Marie Zemanová, pričajo o tem, saj v njih pogosto prekomerno uporablja majhen nabor standardnih fraz, tako da njeni dopisi včasih postanejo mozaik vzorcev z le nekaj dodanimi informacijami. Vendar pa »pisma kažejo znake različnih okolij, v katerih so bila napisana«, kot ugotavlja Rebecca Earle v svojem uvodu k zbirki esejev o zgodovinskih pisemskih vzorcih, kar pomeni, da pismom ne dajejo njihovega končnega pomena zgolj kulturno uvelja-

vljene oblike, temveč tudi njihov specifičen krajevni in časovni kontekst.¹⁷

Nedvomno je besedna zveza, s katero Marie Zemanová naslovi in pozdravi svojega moža (»*Dragi očka! Pošiljava ti prsrčne objeme in poljube.*«) standardna kulturna pisemska oblika, naučena v šoli, vendar pa je tudi v njej mogoče opaziti majhno spremembo pomena, ki izhaja iz konteksta vojne. Isto velja tudi za druge standardne fraze, vključene v citiran dopis, kot je vseprisotna izjava »*tukaj ni nič novega*« ali poročanje o trenutnih vremenskih razmerah. Sicer jih je mogoče obravnavati kot *topose*, značilne za pisemsko komunikacijo srednjega razreda v začetku 20. stoletja, vendar pa kontekst vojne in bistveno drugačne razmere, v katerih so se nahajale vpletene strani, naenkrat dajo tem »*mašilom*« drugačen pomen. Poleg tega lahko na isti dopisnici najdemo dele, ki so smiselni samo v kontekstu moderne družbe v vojni in jih je skoraj nemogoče najti v predvojnih komunikacijskih vzorcih. Vključujejo ponavljajoče se omembe vojnih poštnih storitev in njihove rednosti, kot tudi samo prakso vsakodnevnih pisemskih komunikacij na dolge razdalje. Prav tako so vedno navzoča zaskrbljenost zaradi pomanjkanja informacij ter veliki deli besedila, posvečeni tako imenovani »*materialni solidarnosti*« (zavoji in paketi, ki so bili poslani, prejeti ali izgubljeni), teme, specifične za realnost družine, ki jo je vojna razdelila. Te teme jasno kažejo, da je treba celotna pisma brati *predvsem* v kontekstu vojne, v katerem so bile pisemske tradicije evropskega srednjega razreda uporabljene za nove namene. Čeprav ne smemo pozabiti, da so pismo, kot književno obliko, oblikovale kulturne in družbene okoliščine in ga torej gre brati bolj kot besedilo specifičnega žanra kot pa odraza resničnosti, je jasno, da tega besedila ni mogoče ločiti od dejanskega življenja, vsaj ne v analizi, ki je osredotočena na način razlaganja teh oblik, torej na njihov pomen za bralca in avtorja. Kot bo razvidno v nadaljevanju, kulturno določene oblike sicer lahko ostajajo enake, vendar pa je njihov pomen odvisen od komunikacijskih strategij, ki jih je mogoče razumeti samo v ustreznem zgodovinskem kontekstu.

Namen vsake komunikacije je prenesti informacije, mnenja in občutke tako, da so izpolnjene

¹⁵ Zbirka dokumentov Jana Čundrleta je trenutno v zasebni lasti njegovih potomcev, avtor članka ima digitalno kopijo in vsi prihodnji sklici se nanašajo na to digitalno različico zbirke [v nadaljnjem besedilu se navaja samo po imenu dopisnikov in datumu]. Hvaležen sem doc. Ivanu Čundrletu, ki mi je dovolil, da proučim dopise njegovega dedka in naredim kopije za to raziskavo.

¹⁶ Za predvojno pisemsko kulturo in njen možen vpliv na vojno dopisništvo glej HANNA, *A Republic of Letters*, str. 1343–1348. Za bolj splošno analizo glej Stephan ELSPASS, *Between Linguistic Creativity and Formulaic Restriction: Cross-linguistic Perspectives on Nineteenth-century Lower Class Writers' Private Letters*, v: Marina DOSSENA – Gabriella del LUNGO-CAMICIOTTI (ured.), *Letter Writing in Late Modern Europe*, Amsterdam-Philadelphia 2012.

¹⁷ EARLE, *Epistolary Selves*, str. 2.

Gesamtansicht der von den österreichisch-ungarischen Truppen eingeschlossenen wichtigen mittelalbanischen Hafenstadt Durazzo.
(Im Hintergrund die berühmten Sümpfe.)

Nus Mazedonien und Albanien.

Pristanišče in vojno oporišče Drač, kamor je Pavel Zeman prejemal pisma. (*Illustrierte Zeitung*, 24. 2. 1916)

namere avtorja. Preden pa se posvetimo posebnim strategijam, uporabljenim v tem procesu, ne smemo pozabiti na nasprotno prakso, ki temelji na neprenašanju informacij. Številni zgodovinarji so pri proučevanju pisem vojakov iz prve svetovne vojne prepoznali »diskurzivni molk« kot glavni pristop, ki so ga moški uporabljali pri poročanju o svojih izkušnjah tistim, ki so ostali doma, zlasti ženskam.¹⁸ V okviru naše nadaljnje analize je treba pripomniti, da je bila ta strategija pogosto zelo spolno pogojena: moški so bili odkrito neposredni in včasih celo slikoviti pri opisih vojne v komunikaciji z drugimi moškimi ter so svoje pripovedi včasih celo malo »okrasili«, da bi naredili vtis; v pogovoru z ženskami, zlasti ženami, pa so nevarnosti ali drugo grozljivo resničnost modernega vojskovanja omilili ali povsem zanikali.¹⁹ Nekaj znakov te

strategije je nedvomno vidnih tudi v naših zbirkah. Čeprav imamo do pisem Pavla Zemana samo posreden pristop preko odzivov njegove žene, je več kot jasno, da je to metodo uporabljal v zvezi z vsemi skrb vzbujajočimi dogodki, ki so se dogajali okoli njega ali celo njemu. Vendar pa se je ta pristop mnogokrat izjalovil, saj se je morala njegova žena večkrat zanašati na govorice in obrekovanje, ali pa je moral resnično stanje razkriti kasneje, kar je njegovo ženo še bolj pretreslo, kot v primeru njegove poškodbe noge.²⁰ Isto »pomirjujočo strategijo«, kot bi ji tudi lahko rekli, z »molčečim zanikanjem« najdemo tudi v pismih Jana Čundrleta iz ruskega ujetništva. Seveda vojno ujetništvo ni vključevalo toliko nevarnosti kot služenje v bojnih vrstah, vendar pa je včasih težke pogoje in splošno negotovost

¹⁸ Glej HÄMMERLE, *You Let a Weeping Woman Call You Home?*, str. 165; ter WIERLING, *Imagining and Communicating Violence*, str. 42.

¹⁹ Za več podrobnosti glej Ida SCHIKORSKY, *Kommunikation über das Unerschreibbare. Beobachtungen zum Sprachstil von Kriegsbriefen*, v: *Wirkendes Wort. Deutsche Sprache*

und Literatur in Forschung und Lehre, vol. 42, št. 2 (1992), str. 300–301; ter ROPER, *The Secret Battle*, str. 59–61; za kratek pregled o čeških vojaki v avstro-ogrski vojski glej Jiří HUTEČKA, *Muži proti ohni. Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918*, Praga 2016, str. 147–149.

²⁰ Glej Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 28. junij 1918.

mogoče primerjati z relativno varnim položajem Pavla Zemana v ozadju balkanske fronte. Poleg tega je bilo veliko težje poročati o svojih izkušnjah, saj je pogosto trajalo več mesecev, preden je dopisnica prispela. Kasneje, v zmedu ruske državljanske vojne in s pridružitvijo češkoslovaški legiji julija 1918, je morda tudi Jan Čundrle izkusil svoj delež nevarnosti, vendar je ni nikoli omenil. Pravzaprav v svojih dopisih ne opisuje prav nobenih zanimivih dogodkov. Celotno dejstvo, da se je pridružil legiji, je potisnjeno v ozadje.²¹ Da bi zapolnil to praznino, Jan pogosto uporabi najpreprostejšo alternativo njegovega molku o okoliščinah: svoji ženi naroči, naj ne skrbi. Enako kot v primeru Pavla Zemana so tudi njegova prizadevanja spodletela, kot je razvidno iz njegovega pisma svakinji: »Dobil sem dopisnico od Pepuške [pomaniševalnica imena Josefa, Pepca] s 14. maja, ki je polna skrbi. Vsem sem vam velikokrat pisal, da vam ni treba nikakor skrbeti zame.«²² Morda je njegovo ženo skrbel prav njegov molk o podrobnostih njegovih okoliščin, vendar pa so verjetno tudi neskončne pritožbe in prošnje za več denarja in zalog (glej v nadaljevanju) spodkopavale njegova lastna prizadevanja na tem področju.

Pri analizi komunikacijskih strategij vojakov je seveda treba upoštevati vojno cenzuro in dejstvo, da so se vsi vpleteni dobro zavedali, da lahko imajo njihovi dopisi neželene bralce.²³ Zavest o tem je lahko bila pomemben dejavnik, ki je prispeval k molku moških o spornih temah, prikladno tudi o nevarnostih. V naših zbirkah je to očitno na več mestih. Jan Čundrle v svojem molku o spornih temah ni delal večjih razlik med moškimi in ženskimi bralci, kar morda kaže, da se je dobro zavedal, da bodo njegova pisma brali ruski in avstrijski cenzorji. Tudi njegova žena se je vsaj v neki meri zavedala tega dejstva, zaradi česar je bila še toliko

bolj previdna pri razumevanju njegove strategije »diskurzivnega molka«: »Tako si želim izvedeti več o tebi,« je Josefa Čundrlová napisala svojemu možu v začetku leta 1915, »ali zelo trpiš ali ne. Ker ljudje tukaj pravijo, da moraš pisati samo o dobrih stvarih.«²⁴

Strah pred cenzuro je morda vplival tudi na to, kako so ženske pisale svoja pisma, četudi bolj posredno. Marie Zemanová, ki sicer ni bila posebej taktična pri občutljivi temi prodaje tobaka na črnem trgu, s katero sta se z možem ukvarjala v letu 1918, se je vseeno potrudila skriti pravo naravo »blaga« s preprosto kratico »t...«. Medtem ko je odkrito razpravljala o drugem blagu, ki ga je njen mož pošiljal domov (riž, limone, oljčno olje in druge luksuzne dobrine ter tudi kumino in druge začimbe), ter je celo navajala njihove prodajne cene na črnem trgu, pa je bila veliko bolj previdna pri tobaku, morda zaradi dvojno nezakonite narave dejavnosti – Avstro-Ogrska je dolgo imela državni monopol nad proizvodnjo in prodajo tobaka.²⁵ Čeprav je bila cenzura izhodne pošte v najboljšem primeru pomanjkljiva, predvsem zaradi količine poslane pošte, je jasno, da je Marie Zemanová poskušala skriti (čeprav ne posebej pretanjeno) del svoje komunikacije, za katerega je menila, da je najbolj nezakonit.²⁶ Po drugi strani pa je občasno podlegla izbruhom protivojne retorike. V takšnih trenutkih sta bili njeni priljubljeni frazi, ki izdajata razmeroma nizko raven samocenzure: »K vragu s celo vojno!« in »Ta cela vojna je hudičevo delo!«²⁷ Zdi se torej, da je strah pred cenzuro imel pomembno vlogo v sporočilih vojakov domov, medtem ko so se dopisniki doma čutili manj omejene. Vsebinsko njihovih dopisov so torej večinoma narekovalle same komunikacijske

²¹ V svojih pismih domov nikoli ne omeni legije in njegova žena mu je 10. junija 1919 celo pisala »Vem, da si se pridružil legiji,« iz česar je mogoče sklepati, da te informacije ni nikoli povedal neposredno (strah pred cenzuro je bil veljavni razlog samo do konca leta 1918, ko je izvedel, da je vojna konec, in da je Avstro-Ogrska razpadla). Glej Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 10. junij 1919.

²² Jan Čundrle Boženi Šrotovi, 7. julij 1917.

²³ O vojni cenzuri v Avstro-Ogrski glej Gustav SPANN, *Zensur in Österreich während des 1. Weltkrieges 1914–1918. Doktorska disertacija*, Univerza na Dunaju, 1972; o podrobnostih v zvezi z vojnimi ujetniki v Rusiji glej RACHAMIMOW, *POWs and the Great War*, str. 135–160.

²⁴ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, brez datuma, verjetno januar ali februar 1915. Poudarek v izvirniku.

²⁵ Na razglednici, napisani 30. junija 1918, omeni možnost »ponovnega cenzuriranja« pošte vojakov in doda, »ne boš več mogel pošiljati t..., kajne?« Glej Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 30. april 1918. Državni monopol na gojenje in prodajo tobaka (imenovan k.k. Tabakregie) je uvedel Jožef II. leta 1784. Glej Ernst TROST, *Zur allgemeinen Erleichterung... Kultur- und Wirtschaftsgeschichte des Tabaks in Österreichs*, Dunaj, 1984.

²⁶ O cenzuri izhodne pošte (ki je bila omejena na nekatere strateška območja, zlasti industrijska ali območja blizu front) glej SPANN, *Zensur in Österreich*, str. 113–115.

²⁷ Glej Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 3. april, 8. junij ali 28. junij 1918.

potrebe. Pri njih so vsakršne diskurzivne strategije, ki so vključevale zanikanje, olepšave ali preprost molk o vojni resničnosti, izhajale predvsem iz njihove osebne komunikacijske strategije v razmerju z zakonci. Strah pred cenzorji je bil drugotnega pomena, pomembnejša je bila skrb za čustva in strahove prejemnika, in je bil kot v primeru Marie Zemanove omejen samo na prekrške, ki so se zdeli posebej hudi. Posledično imajo strategije žensk iz naše zbirke veliko več odtenkov kot pa strategije njihovih mož.

Poleg skritega vpliva cenzure je bila ena od ključnih tem vojnega dopisništva zanesljivost poštnih službe²⁸, s katero sta bili dozdevno povezani pogostost ter »učinkovitost« vojnih govoric. Če se je zmanjšala količina sporočil, se je tudi njihova zanesljivost zdela slabša in posledična praznina je bila zapolnjena z govoricami in obrekovanji. Te je bilo težko preveriti ali ovreči zaradi stalnega pomanjkanja informacij in posledična negotovost je okrepila njihovo verodostojnost. Ironično je »diskurzivni molk« številnih vojakov, bodisi nameren ali ne, stanje še poslabšal. Pogosto so bile govorice in obrekovanja, ki so krožila med civilnim prebivalstvom, zelo osebna in so vključevala nepreverjene, pretirane ali povsem lažne informacije o stanju zakoncev.

V zbirki družine Zeman je skoraj idealen primer delovanja takšnih govoric, ki se pojavi v času, ko je družinska komunikacija utrpela enega od številnih »izpadov« poštne storitve. Začne se s pismom, ki ga je Marie poslala Pavlu 30. junija 1918: »Včeraj popoldan sem srečala Natzlerja, ki me je vprašal, ali je res, da si bil hudo ranjen! Je v tem kaj resnice? Ne drzni si kaj skrivati pred mano, povej mi vse!«²⁹ Ostra graja na koncu kaže, da so govorice, ki so krožile v Mariejinem družabnem krogu v Olomucu, izničile vsakršno pomirjujočo strategijo, ki jo je Pavel Zeman morda takrat uporabljal. Posledični dvom in negotovost glede moževega zdravja sta se še poglobila s stopnjevanjem govoric: »Kaj je s tvojo rano? Ali se celi?« je Marie vprašala naslednji dan, ne da bi počakala na odziv na svoje izvorno

vprašanje. Vprašanjem je dodala še en očitek in razkrila čustvene posledice moževega molka zanj: »Zakaj mi nisi povedal, da si bil ranjen? Ko mi je Natzler [kasneje] povedal, da je slišal, da naj bi bil mrtev, me je skoraj kap! Celo noč sem prejokala!«³⁰ Celotna kriza je doživela vrhunec naslednji dan, ko so govorice trdile, da »naj bi izgubil obe nogi«. Sledi še več jeze, ki je posledica ženine popolne izgube zaupanja v možovo komunikacijsko strategijo: »Zakaj mi nisi povedal, kaj se ti je zgodilo? Izvedeti od neznancev je bilo še bolj kruto in zdaj mi vsak pravi nekaj drugega! Zdaj sem res obupana! Povej mi, kaj se je zgodilo!«³¹ Podoben zgovoren trenutek je najti tudi v dopisih družine Čundrle junija 1919, ko je Josefa napisala možu: »Marca, tik preden sem dobila tvoje pismo iz novembra, so krožile govorice, da si bil ranjen v dlan, in druge, da si izgubil obe roki in nogi.«³² Zaradi dolgih zamud pri pošiljanju sporočil med Češkoslovaško in legijo v Rusiji, ki jo je pretresala vojna, so celo najbolj absurde govorice lahko za trenutek zvenele verjetne. Primera kažeta krhkost vseh pomirjujočih strategij, saj so te temeljile na »začasnem izklopu zdrave nejevere«, ki pa ga je popoln molk hitro spodkopaval, dokler ni želja po novicah prevladala nad presojo njihove verodostojnosti.

Zaskrbljeno čakanje na novice je značilen vzorec v vojnem dopisovanju. Kot je napisala Marie Zemanová: »Komaj čakam na novice.« Čustvene posledice čakanja, ki je povzročalo obupano negotovost, so dobro povzete v pismu Josefe Čundrlove iz januarja 1915. Pismo je odziv na novico, da je Jan živ in v ujetništvu, po tem ko ni od njega (ali o njem) nič slišala skoraj štiri mesece: »Toliko sem prejokala, ko so oktobra [1914] prenehala prihajati tvoja pisma, predstavljala sem si grozovite stvari, ampak tudi ob takšni negotovosti, takšnem strahu in skrbih nisem pomislila na najhujše...«³³ Seveda je zaradi vojnega dogajanja prihajalo do številnih zamud in celo redna pošta je prihajala počasi – v približno desetih dneh v primeru Zemanov in nekaj mesecih v primeru Čundrletov. Posledično so se informacije »nalagale«, dialogi niso bili časovno usklajeni in

²⁸ Odličan primer je dopisnica, citirana na začetku: »Danes nisva dobila pošte. Si dobil moja pisma? Pa časopise? Odpiši takoj, ko boš lahko, da bom vedela, da si se vrnil!«

²⁹ Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 30. junij 1918.

³⁰ Prav tam, 1. julij 1918.

³¹ Prav tam, 2. julij 1918.

³² Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 10. junija 1919.

³³ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, pismo brez datuma, verjetno iz januarja 1915.

negotovost o pisanju drugega je neprestano tlela v ozadju. Dinamika celotnega partnerstva je zato lahko postala zelo nestabilna. Kot je ugotovila Christa Hämmerle: »Številne zamude in prekinitve poštnih storitev so povzročale negotovost, ki je segala veliko globlje in pogosto vodila v spore« – ni šlo samo za skrbi o počutju partnerja, temveč tudi za negotovost o njegovi zavezanosti samemu partnerstvu: »Je partner res napisal pismo? Je res pisal/pisala redno vsak dan ali morda samo občasno, tu in tam?«³⁴ To vprašanje je prisotno zlasti v dopisih Josefe in Jana Čundrleta, kar je morda razumljivo glede na dolge zamude v njunem pogovoru. Čeprav sta oba odločno in vedno znova prisegala, da sta pošiljala »štiri do pet pisem vsak mesec«, je njuna vera drug v drugega in v njuno razmerje vedno znova prestajala krize zaupanja.³⁵ »Zakaj mi pišete tako malo,« sprašuje užaljeno Jan februarja 1918. »Samo par besedic od vsakega bi bilo dovolj, da bi dobil neko predstavo, vi pa nič. Zakaj?!«³⁶ V odgovoru na druge podobne izbruhe je njegova žena pred tem napisala: »Pritožuješ se, da ti ne pišemo dovolj – jaz ti pišem vsak teden, bodisi v soboto po delu, ali v nedeljo popoldan.«³⁷ Vendar pa niti Josefa ni bila imuna na pritisk negotovosti in dvomov: »Oh, moj dragi Jan,« je napisala marca 1917, »nič nisem slišala od tebe že od novembra. Od drugih moških v Omsku prihajajo pisma vsak teden ali celo vsak drug dan. Jaz ti pišem vsak teden...«³⁸ Ta dobro usmerjena pritožba pove veliko o njeni izgubi zaupanja v moževo zavezanost njunemu razmerju. Ironično sta se vlogi zamenjali teden kasneje, ko je Josefa napisala še eno pismo v odgovor na podobne očitke v Janovem pismu, ki je končno prispelo: »Oh, najdražji očka, praviš, da od julija nisi dobil novic od nas, jaz pa ti pišem vsak teden.«³⁹

Poleg ponavljajočih se zagotovil o stalnem zanimanju za komunikacijo, ki je vse bolj postajala simbol samega partnerstva, je ena fraza bolj ali manj v središču skoraj vsake dopisnice, ki jo je Marie Ze-

manova poslala možu v letu 1918, ne samo zgoraj navedene. Na 106 od 109 znanih dopisnic poroča, da »tukaj ni nič novega«, pri čemer skoraj vedno uporabi točno te besede. Jasno je, da fraza skupaj s klepetom o vremenu (»Spet imamo lepo vreme.«) tvori osnovo za njeno komunikacijo z možem. Po eni strani se zdi, da predstavlja najbolj značilno kulturno določeno komunikacijo, ki so jo redno uporabljale izobražene ženske srednjega razreda. Vendar pa je pomemben kontekst vojne resničnosti spremenil to »mašilo« v nekaj bolj bistvenega: »standardno zagotovilo«, ki je tvorilo temelj pomirjujoče strategije v Mariejinih sporočilih, vsaj v letu 1918. Treba se je vprašati, koliko teh prizadevanj je temeljilo na uradni vladni propagandi v zvezi s podobo in pričakovanim obnašanjem dobre »Frau im Kriege«, »predstavljenim v časopisih in revijah, v javnih pozivih« in prek drugih kanalov.⁴⁰ Čeprav te razlage ni mogoče popolnoma izločiti, celoten kontekst Mariejinih dopisov, njenega praktičnega in razmeroma treznega odnosa ter dejstva, da so bili dopisi napisani v zadnjem letu vojne, postavljajo takšen vpliv pod vprašaj. Če pogledamo zbirko kot celoto, je morda bolj verjetno, da je fraza domača različica figure, ki so jo Christa Hämmerle in drugi našli v pismih vojakov, torej figura, ki postavi temelje za komunikacijo na podobi statične normalnosti, povezane z znano in idealizirano preteklostjo. Predstavlja prizadevanje pisca, da bi se z opisovanjem vojnega vsakdana z znanimi izrazi iz civilnega življenja (kar je na domači fronti manj očitno, a vseeno prisotno) vsaj retorično obdal z normalnostjo, ter nagnjenost »k usmerjanju misli [in samega sebe] k normalnosti predvojnega obdobja«, ki ostaja »na obzoru vseh upov in želja«. ⁴¹ V naši zbirki lahko vidimo, da Marie Zemanová uporablja to frazo, da bi olajšala moževe skrbi; preprosta fraza »tukaj ni nič novega«, ki je vstavljena v vsako pismo, prenaša podobo mirnega sveta, ki se ni spremenil, odkar ga je Pavel Zeman nazadnje videl, sveta, v katerem je vse kot nekoč, sveta, ki je opora v njegovih negotovih razmerah, sveta, v katerem so spremembe vremena, kakor koli majhne in nepomembne, vseeno vredne omembe, saj se očitno ne dogaja nič drugega.

³⁴ HÄMMERLE, »You Let a Weeping Woman Call You Home?«, str. 158.

³⁵ Za zatiranje pogostosti pisanja glej Jan Čundrle Josefi Čundrlovi, 7. avgust 1917; in Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 21. januar 1917.

³⁶ Jan Čundrle Josefi Čundrlovi, 16. februar 1918.

³⁷ Prav tam, 24. julij 1916.

³⁸ Prav tam, 5. marec 1917.

³⁹ 18. marec 1917, poudarek v izvirniku.

⁴⁰ HÄMMERLE, »You Let a Weeping Woman Call You Home?«, str. 156.

⁴¹ Prav tam, str. 165; tudi SCHIKORSKY, *Kommunikation über das Unbeschreibbare*, str. 301.

Josefa Čundrlová je v primerjavi uporabila precej bolj neposredno strategijo izrecnih zagotovil, skupaj z omiljenimi opisi težav in olepšanim prikazom premoženjskega stanja družine. Marca 1917 je na primer možu napisala: »Kar zadeva nas, mi smo dobro na vseh področjih.«⁴² Vendar pa se je tudi ona morala včasih zateči k navedeni figuri: »Lahko si prepričan, da se imamo enako dobro kot pred vojno.«⁴³ Ista strategija uporabe idilične podobe predvojnega življenja je še zlasti izrazita v njenem pismu z začetka decembra 1917, v katerem podrobno opiše božične priprave, vključno s seznamom daril za otroke in »drevescem, kot smo ga vedno imeli.«⁴⁴ Vendar pa je včasih med vrsticami vseeno razbrati naraščajočo frustracijo in nejevoljo, pri čemer se resničnost skoraj nehote prikrade v vsebino. Na primer 20. junija 1917 je ponovno pisala svojemu možu z omembami preteklosti: »Tukaj je vse kot nekoč... Zaenkrat nisem potrebovala nobenih posojil... Ne trpimo prav nobenega pomanjkanja.«⁴⁵ Vendar pa je samo dva tedna kasneje na kratko omenila, da je družina že v hudi stiski, s čimer je morda spodkopala nameravano strategijo: »Babica in dedek nam veliko pomagata... Upam, da bosta še naprej. Brez njiju bi stradali.«⁴⁶

V Josefinem primeru je razvidna še ena meja – njeni sorodniki so pomenili alternativen vir informacij in so njenega moža obveščali o številnih težavah, s katerimi se je družina soočala doma. Janova svakinja Cyrila je tako začela svoje pismo na znan način pomirjanja z ritualnimi sklici na preteklost: »Z nami je vse po starem.« Vendar pa je nato nadaljevala: »Samo tvoja Pepa [Josefa] že nekaj mesecev nima služkinje. Bojimo se, da se bo izčrpala. Pogosto ima tudi glavobole...« Da bi stvari še poslabšala, nato omeni: »tifus se je razširil tukaj, vendar pa je zdaj nevarnost že mimo.«⁴⁷ Kasneje je Cyrila Janu pisala, da so bili »Pepini otroci bolni. Hanička je imela vročino, ker je pojedla preveč sadja, in morala je poklicati zdravnika za malega Ivana, ker je morda tudi on jedel sadje. Jurka pa je imel norice. Ampak zdaj so že v redu.«⁴⁸ Lahko si

predstavljamo, kakšen učinek so imele te informacije na Jana v ujetniškem taboru, in nediskretnost sorodnikov pokaže še en trenutek, v katerem se »pomirjujoče strategije« izjalovijo in privedejo do krize v komunikaciji para.

Končno je bila največja ovira za vsakršno pomirjujočo strategijo, poleg raznih zgoraj opisanih zdrsov, narava samih informacij. Osnovni namen komunikacijskih strategij je vendarle bil posredovati informacije na način, ki je bil čustveno sprejemljiv za prejemnika, in iz obeh zbirk je jasno, da pomirjujoče strategije niso vključevale zgolj zanikanja informacij, temveč tudi njihovo ustrezno predstavitev s primernim jezikom, ob pravem času, v primernem kontekstu. To smo ugotovili že pri frazah in figurah, ki so priklicale podobe »pozitivne normalnosti« in preteklosti kot merila. Podoben splošen namen lahko pripišemo »mašilu« v klepetu Marie Zemanove. Na primer, če se podrobneje posvetimo načinu, na katerega sporoča informacije svojemu možu, lahko pogosto opazimo, da takoj za tem, ko mu zagotovi, da »tukaj ni nič novega«, doda informacijo, ki kaže drugače in namiguje na težavnost vzdrževanja gospodinjstva srednjega razreda v moravskem mestu leta 1918. Poleg že omenjenih izbruhov protivojne retorike, ki običajno sledijo pritožbam o rastočih cenah na črnem trgu ali vse manjših količinah živil, ki jih je dodeljevala vlada, lahko opazimo omembe dogodkov, ki so rahlo v nasprotju s predstavljeno fasado ustavljenega časa: »Tukaj ni nič novega. Ponovno je zamračeno. Včeraj je bil v Chválkovicah velik požar, opazovali smo ga z okna.«⁴⁹ Marie Zemanová očitno uporablja »pomirjujoče fraze« kot neke vrste krinko za razkrivanje potencialno zaskrbljujočih informacij, kar namiguje, da se verjetno dogaja veliko več, kot pa je videti na prvi pogled. Včasih to razkrije skoraj nenamerno, kot na primer s ponavljajočim se opravičevanjem zaradi kakovosti kruhkov, ki jih pošilja možu z besedami »moraš mi odpustiti, toliko skrbi imam«, pri čemer pa ni v dopisnicah tistega tedna omenila nobenih posebnih skrbi, dopisnice so (poleg splošnega pritoževanja zaradi vojne in

⁴² Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 9. marec 1917.

⁴³ Prav tam, 21. januar 1917.

⁴⁴ Prav tam, 9. december 1917.

⁴⁵ Prav tam, 20. junij 1917.

⁴⁶ Prav tam, 7. avgust 1917.

⁴⁷ »Cyrila« Janu Čundrletu, 23. marec 1917.

⁴⁸ Prav tam, 5. avgust 1917.

⁴⁹ Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 12. junij 1918. Chválkovice je bila vas severovzhodno od Olomuca in je danes eno od njegovih predmestij, približno tri kilometre od Zemanovega stanovanja.

Dobava krompirja (Vojnogodovinski arhiv Praga)

počasne pošte) bolj ali manj polne pretvez »*pozitivne normalnosti*«. ⁵⁰

Še bolj zgovorno nasprotje med namerno komunikacijsko strategijo v ospredju in neizrečeno resničnostjo v ozadju je vidno v eni od rdečih niti, ki poteka skozi celotno serijo Mariejinih pisem. Konec marca ali v začetku aprila 1918 je očitno zbolela za nenavedeno boleznijo, ki je lahko bila posledica podhranjenosti ali druge prehranske pomanjkljivosti. Vendar pa na dopisnicah, ki jih imamo na voljo (in dozdevno v toku dopisovanja spomladi 1918 ni prekinitev), vedno omeni svoje stanje v retrospektivi (»*Nisem še povsem zdrava.*«), morda, ko postane jasno, da bi bilo njeno stanje težko skrivati dolgo časa (»*Zdravnik v bolnišnici je rekel, da bo morda trajalo do pol leta, preden bom ozdravela! Naj bi bila dolgotrajna bolezen! Nič ni novega!*«). ⁵¹ V naslednjih mesecih se Marie sicer očitno trudi kar se da izogibati temi svoje bolezni, da njenega moža ne bi skrbelo, a njeno stanje se poslabša do te mere, da zdravnik v začetku junija zahteva njeno hospitalizacijo, ki jo Marie zavrne in

ponosno sporoči svojemu možu, da zdravljenje, ki ga prejema namesto bolnišničnega, trenutno pomaga. V sledečih tednih nato celo poletje ponavlja isti vzorec sporočil o preteklih napadih bolezni ali pritoževanja o posledičnih omejitvah (po naročilu zdravnika junija in julija ne sme ven), katerim na koncu vsakega pisma doda pozitiven prikaz razmer s sporočilom, da se trenutno že počuti bolje in da »*tukaj ni nič novega*«. ⁵² Njena bolezen, ne glede na to, kako resna ali vsaj obremenjujoča je, je tako uporabljena za okrepitev nameravanega učinka pomiritve, pri čemer običajne pomirjujoče fraze služijo kot protiutež informacijam, ki jih mora sporočiti svojemu možu.

Ista metoda sporočanja informacij na način, ki prejemniku da splošno predstavo o doživetih stiskah ter obenem poskuša omiliti posledične skrbi, je jasno prisotna v Mariejinem razpravljanju o drugem ključnem področju življenja v vojnem času: gospodarstvu na domači fronti. Zlasti poleti 1918 pogosto omenja ne samo rastoče cene (ki so značilna pritožba v njenih prejšnjih pismih), temveč tudi splošno pomanjkanje hrane. Vendar pa skoraj ve-

⁵⁰ Prav tam, 9. junij 1918.

⁵¹ Prav tam, 13. april 1918.

⁵² Prav tam, citati iz dopisov s 1. in 2. junija 1918.

dno doda, da je položaj družine daleč od kritičnega: »Kar se tiče zalog hrane, so tukaj razmere res slabe,« je Marie napisala 30. maja, »vendar ne skrbi za nas, vedno nam bom nekaj našla in poleg tega imamo t[obak], ki ga lahko zamenjamo!«⁵³ »S hrano je res hudo tukaj,« je poročala tri dni kasneje, »ampak mi imamo dovolj, ne skrbi. Nič ni novega!«⁵⁴ Pozitivne fraze ponovno služijo kot protiutež kakršnim koli zaskrbljujočim novicam, za katere je Marie Zemanová menila, da jih mora sporočiti možu. Po drugi strani je iz konteksta njenih pisem jasno, da družina res še zdaleč ni stradala, kot veliko drugih v številnih krajih in mestih Cislajtanijske v zadnjem letu vojne; ženina odločitev aprila 1918, da obdrži plačano služkinjo, je Pavla Zemana lahko pomirila, da družina še ima finančne zaloge. Njene pritožbe so mu tako prinašale novice bolj na ravni splošnih okoliščin kot pa na osebni ravni.

Razlika med ekonomskima položajema obeh družin je verjetno tudi razlog za drugačno pomirjujočo strategijo Marie Zemanove od tiste, ki jo je uporabljala Josefa Čundrlová. V primeru slednje so omejitve vojnega gospodarstva štiričlansko gospodinjstvo učitelja v majhnem kraju, ki je živelo od prihodkov, ki jih je med vojno Josefa zaslužila z neopredeljeno zaposlitvijo v lokalni trgovini, veliko bolj prizadele kot pa meščansko dvočlansko družino računovodje, ki je lahko zaslužila na črnem trgu. Družinske razmere so Josefo prisilile, da je svojega moža poskušala pomiriti s posebej poudarjenim prikazom družinske idile, gospodarske stabilnosti in predvojne normalnosti, kot smo že omenili. Obenem je poskušala v kar največji meri pred njim skriti premoženjsko stanje družine, na resničnost katerega so namigovali samo predhodno omenjeni zdrsi Josefe ali njenih sorodnikov.

Seveda podobe vojne resničnosti, ki so se včasih pokazale med vrsticami, niso ostale neopažene na strani prejemnikov, katerim je bila ta strategija namenjena. Konec junija 1918 je bil Pavel Zeman očitno vsaj nekoliko zaskrbljen zaradi ženine bolezni in jo je v ironični zrcalni podobi njenega nezaupanja v njegovo odkritost silil, naj prizna, da je njeno počutje slabše, kot pa mu je povedala: »Sprašuješ me, kaj je z mojo boleznijo! Če sem odkrita, poslabšala

se je. V sredo sem bila v bolnišnici, bila sem naročena na obsevanje z ultravijoličnimi žarki, vendar je zdravnik rekel, da moram počakati, da se pozdravim, saj naj ne bi bilo dobro mešati preveč stvari. Tukaj ni nič novega.«⁵⁵ Jan Čundrle je nasprotno kljub občasnemu zdrsom in zgovornim komentarjem njegove žene in sorodnikov rad verjel vsem informacijam, ki so mu bile poslane (dokler je prejemal vsaj neke informacije). Vendar pa njegovi dopisi z ženo razkrivajo drug sklop tem, ki jasno odraža drugo raven dinamike v komunikaciji partnerjev. Te teme, ki se odvijajo okrog upodobitev in dinamike spolov, so v manjši meri prisotne tudi v dopisih družine Zeman, zato jih ne smemo zanemariti.

Kot je Christa Hämmerle ugotovila v svoji študiji dunajskega meščanskega para med vojno, je družbeni razvoj v vojnem času oblikoval »protislovno žensko identiteto«. Številne žene »so postale bolj kritične, samostojne in verjetno bolj samozavestne«, obenem pa so ohranile vsa upanja v zvezi s »predstavo zakona, ki jih bo izpolnjeval, v skladu s tradicionalnimi pričakovanji.«⁵⁶ To trditev podpirajo številni primeri v obeh zbirkah. Na primer junija 1917 je Josefa Čundrlová napisala s skoraj neprikritim ponosom: »Pri nas je vse po starem. Skrbim za gospodinjstvo, kot vedno, morda celo bolje.«⁵⁷ Dve leti kasneje je podobno, a morda s še večjim občutkom neodvisnosti od ekonomske pa tudi patriarhalne moči svojega moža, napisala: »Sčasoma sem se tako navadila, da vse počnem sama, da skoraj ne vem, kaj bi ti povedala. Pravzaprav si niti več ne predstavljam, da je nekje na svetu kdo, ki mu je mar zame, za moje otroke, za moje težave.«⁵⁸ V tej zgovorni opazki so njena prizadevanja, da bi pomirila svojega moža s sklici na svojo novo pridobljeno samostojnost, neuspešna, saj mu pravzaprav pove, da njegova prisotnost kot hranilca in družinskega patriarha ni več potrebna (saj lahko za stvari sama poskrbi, »morda celo bolje«). V tem pismu si žena, ponosna na svojo sposobnost, da poskrbi za družino, simbolično prilasti vse družinske zadeve. Retorično si celo prilasti celotno starševstvo; otroci so »njeni«, s čimer prevzame moški položaj glave

⁵³ Prav tam, 30. maj 1918.

⁵⁴ Prav tam, 2. junij 1918.

⁵⁵ Prav tam, 15. julij 1918.

⁵⁶ HÄMMERLE, »You Let a Weeping Woman Call You Home?«, str. 175.

⁵⁷ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 20. junij 1917.

⁵⁸ Prav tam, 17. julij 1919.

družine.⁵⁹ Vendar pa takoj za drugim citatom sledi naslednje zagotovilo: »Pa vendar si tu in pomeniš nam vse!«⁶⁰ Medtem ko je v prvem delu opaziti, da Josefa Čundrlová doživlja premik v spolnih vlogah, s tem stavkom do neke mere ponovno vzpostavi svojo ženskost, poudari svojo pripadnost celoti in ponovno izpostavi svojo čustveno stran (ki se tradicionalno šteje za ženstveno). Skupaj z Josefinimi podobnimi »čustvenimi zagotovili«, ki se ponavljajo skozi celotno njeno dopisovanje (»Ampak ti, moj dragi Jan, ti si tako daleč stran, oh, tako zelo daleč stran.«),⁶¹ in prizadevanji njene pomirjujoče strategije, da bi življenje družine prikazala kot kar najbolj običajno, je jasno, da njen položaj res postane protisloven: po eni strani ohranja podobo ženske čustvenosti, odvisnosti in skrbnosti, po drugi strani pa doživlja in izraža nove občutke, ki priključijo tradicionalno moške podobe »moči«. To »moč« simptomatično postavi v neposredno povezavo z bolj »ženskim« delom svoje identitete, ki temelji na ljubečih čustvih do moža: »Ne želim si predstavljati, da tudi ti trpiš, to bi izčrpalo mojo moč.«⁶²

Podoben vzorec, ki z vidika spolnega reda kaže lastnosti, tradicionalno opredeljene kot moške, je očitno tudi na dopisnicah Marie Zemanove. Marie nedvomno, vsaj na papirju, izpolnjuje svojo žensko vlogo meščanske žene in matere in to uporablja kot del svoje pomirjujoče strategije, a očitno se v ozadju odvija bolj zapletena spolna dinamika. Možu pogosto svetuje, kako naj se obnaša v odnosu z novim poveljnikom (»Tudi če je slabe volje in vas vse graja, bodi lepo tiho in naredi, kar pravi! Pa sporoči mi,

kako se bosta razumela!«)⁶³ – kar bi sicer še lahko razumeli, da spada v tradicionalno žensko področje medosebnih odnosov. Vendar pa je iz celotne serije pisem, napisanih v letu 1918, razvidno tudi, da je Marie vodja družinske dejavnosti na črnem trgu, ki je vključevala uvažanje in preprodajo blaga, redko dostopnega mestnim družinam v Moravski, a v obilju na razpolago uradniku v poveljstvu v Albaniji.⁶⁴ Kolikor lahko razberemo iz njene strani pogovora, je bila Pavlu Zemanu dodeljena vloga dobavitelja. S svojimi paketi je sicer očitno znatno pomagal družini, vendar je celoten posel očitno vodila njegova žena. Pavel je imel ključni dostop do dobrin, a Marie je bila tista, ki je imela vse potrebno znanje. Poznala je črni trg, vedela je, kako deluje, kakšne so cene, kje najti kupce, pa tudi, kaj potrebuje družina. Zato je bolj ali manj usmerjala moža v njunem skupnem prizadevanju, da bi vojno preživeli s kar najmanj neudobja.⁶⁵ V tem procesu je Marie Zemanová postala zelo samozavestna poslovna ženska: »Nisem še zamenjala t..., ki si ga poslal. Verjemi, da se ne pustim zlahka prinesiti okoli, to je zagotovo!«⁶⁶

Vendar pa je treba opozoriti, da čeprav se je vsaj retorično uveljavila kot vodja skupnega poslovnega podviga, pri čemer je prevzela številne moške lastnosti (odločnost, znanje in posledičen vpliven položaj), je vedno, vsaj formalno, obveščala svojega moža o vseh transakcijah: »Sporočim ti takoj, ko ga bom zamenjala!«⁶⁷ Dozdevno je namerno ohranjala tradicionalni spolni red vsaj s formalnim prizna-

⁵⁹ O družinskih vlogah in moškosti v začetku 20. stoletja glej, na primer: Michael ROPER – John TOSH (ured.), *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*, Oxford 1991; John TOSH, *What Should Historians Do with Masculinity? Reflections on Nineteenth-Century Britain*, v: *History Workshop Journal*, vol. 38, št. 1, (1994), str. 179–202; John TOSH, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-class Home in Victorian England*, London 2007; ali Ute FREVERT, »Mann und Weib, und Weib und Mann«: *Geschlechter-Differenzen in der Moderne*, München 1995.

⁶⁰ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 17. julij 1919. Poudarek v izvirniku.

⁶¹ Prav tam, 24. junij 1918. Težko in verjetno nesmiselno bi bilo navesti vse primere, v katerih Josefa Čundrlová izrazi ljubezen do svojega moža, saj se pojavljajo povsod v njunih dopisih. Na primer: »Kot vedno bomo mislili na našega ljubljenega očka, ki je daleč stran, z neopisljivim hrepenenjem.« Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 9. december 1917.

⁶² Prav tam, 7. avgust 1917.

⁶³ Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 28. april 1918.

⁶⁴ Za tipičen primer glej njeno dopisnico, napisano 10. junija 1918: »Morda bi lahko poslal riž, če lahko! Povprašala sem po cenah masti in pravijo, da 1 kg surove masti stane 50 Kor [kron]. To bi se splačalo zamenjati!«

⁶⁵ Glej na primer dopisnico, napisano 19. maja 1918: »Povprašaj naokoli, če lahko dobiš črn poper, ampak poceni! Z njim lahko zaslužimo bogastvo!« Ali dopisnico z dne 30. maja 1918: »Kar se tiče zalog hrane, so tukaj razmere res slabe, vendar ne skrbi za nas, vedno nam bom nekaj našla in poleg tega imamo t[obak], ki ga lahko zamenjamo!« Dejstvo, da je poznavanje trga postalo izključna domena žene, je jasno razvidno iz številnih dopisnic. Na primer 5. junij 1918: »Ne kupuj tega riža, predrag je!« Ali 13. junij 1918: »Olje sem prodala Vymětalom za 50 K. Zelo so bili zadovoljni! In ne pošiljaj česna, glavica tukaj stane 40 hal. [krajcarjev]! Ne bi se izplačalo.«

Glej dopis z 21. maja 1918.

⁶⁶ Prav tam, 21. maj 1918.

⁶⁷ Prav tam.

Mähren		Mähren		Verordnungsgemäß gilt ohne Rücksicht auf die Herkunft als		
Fettkarte für die 45. bis 48. Woche vom 22./7. bis einschließl. 18./8. 1917				Fett: Fett von Rindern, Schweinen, Schafen und Geflügel in rohem Zustande. Fettprodukte: Jedes Produkt aus rohem Fett obbezeichneter Tiere, Butter, Butterschmalz und jedes Pflanzenfett. Öl: Jede für den menschlichen Genuß in Verwendung genommene Ölgattung. Verkauf nur gegen Abtrennung der entsprechenden Abschnitte. Zuwiderhandeln wird bestraft mit Geld bis zu 5000 K, Arrest bis zu 6 Monaten, allenfalls Verlust der Gewerbeberechtigung.		
				Nicht übertragbar! Nicht übertragbar!		
48. Woche d vom 12./8. bis einschl. 18./8. 1917.	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge
47. Woche c vom 5./8. bis einschl. 11./8. 1917.	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge
46. Woche b vom 29./7. bis einschl. 4./8. 1917.	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge
45. Woche a vom 22./7. bis einschl. 28./7. 1917.	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge	1/6 der jeweils festgesetz- ten Wochen- verbrauchs- menge

Karta za hrano (Pokrajinski muzej Olomouc)

njem, da je mož končna avtoriteta, čeprav je pravza-
prav imel malo besede v celotnem procesu. »*Spolno
normalnost*« se je trudila ohranjati vsaj simbolično,
dejansko pa je moža o odločitvah obveščala nakna-
dno, potem ko so že bile sprejete. Podoben vzorec
lahko opazimo tudi pri Josefi Čundrlovi in zdi se,
da so se možje morali soočiti s precej radikalno

spremembo svojega položaja v spolnem redu. Za-
radi dejanskosti vojnega časa so možje postali zgolj
izvršitelji navodil, ki so jim jih dajale žene, saj so te
v vse večji meri imele znanje in spretnosti, potrebne
za zagotavljanje blagostanja družine, in so se tega
počasi tudi začele zavedati. Isti proces je Rudolf
Kučera opisal v svoji študiji delavskega razreda v

vojnem času na Češkem, kjer so družine delavcev še vedno živele skupaj. Ni presenetljivo, da je bila ta ista dinamika še toliko bolj izrazita v družinah, v katerih so bili moške tisoče kilometrov stran.⁶⁸ Moške, daleč stran od svojih družin, so doživljali proces, ki je bil s številnih vidikov prav nasproten dinamiki »protislovne« vojne ženskosti njihovih partnerk. Še vedno so sicer bili moški člani družin, očetje otrok in zakoniti moške svojih žen, kar so vsaj formalno priznavale tudi one, vendar so se vse bolj soočali s postopnim izgubljanjem možnosti za uveljavljanje tradicionalne patriarhalne vloge in vedno pogostejše so bili v partnerstvih potisnjeni v sekundarni, včasih celo podrejen položaj.

Ta proces je očiten v obeh analiziranih primerih. Kot prvo, na čisto materialni ravni sta obe družini podpirali svoja patriarha s paketi hrane in drugih dobrin (Zemanovi) ter denarjem (oba primera). V primeru Zemanov je bila ta podpora vzajemna in ni postavljala Pavla v očitno odvisen položaj, vendar je vseeno imela pomembno vlogo v njegovem življenju in v dopisovanju njegove žene. Delno zahvaljujoč njunemu skupnemu poslovnemu podvigu, ki je družino oskrboval z luksuznimi dobrinami, je Marie Zemanová lahko možu pošiljala številne osnovne, pa tudi luksuzne dobrine. Na primer maja 1918 mu je poslala »hlebec kruha, 2 klobasi, 15 cigar in 20 karamelnih bonbonov«, čemur je samo štiri dni kasneje dodala »kruhek in 3 klobase«. ⁶⁹ 19. julija je sporočila Pavlu, da mu je poslala »2 paketa«, in dva tedna kasneje je dodala »200 [kron] in 25 cigar«. ⁷⁰ Pavel Zeman je v tej izmenjavi seveda sodeloval, na primer junija je svojim rednim pošiljkam tobaka dodal »dva paketa... [ki sta vsebovala] fižol, 4 limone, moder zavoček tobaka..., steklenico olja, 6 kosov mila, 3 škatlice cigaret...«. ⁷¹ Vendar pa se glede na število zdi, da so paketi (razen tobaka) potovali predvsem v smeri z Moravske v Albanijo. Ekonomska odvisnost od dejavnosti, ki jo je vodila njegova žena, je še jasnejša, ko gre za denar:

v ženinih pismih iz poletja zadnjega leta vojne se pogosto pojavlja stavek: »Če potrebuješ denar, mi povej in ti ga bom poslala.« Poleg tega je iz ženinega sledenja pošilk jasno, da je moral večkrat zaprositi za takšno podporo. Za moškega njegovih let in z njegovim družbenim položajem je morala biti odvisnost od ženinih poslovnih sposobnosti res nova izkušnja. ⁷²

Položaj Jana Čundrleta je bil veliko slabši, ne samo z vidika materialne dobrobiti, temveč tudi z vidika posledičnega premika spolne identitete. Za začetek je v ujetništvu moral znova in znova obupano prositi ženo in številne (ženske) sorodnike za finančno podporo: »Danes sem dobil pismo od Pepuške, skupaj z denarjem – 8,50 rubljev. Res bi potreboval več, prosim, reci Pepuški, naj mi ga pošlje več, če lahko,« je napisal svakinji julija 1917. ⁷³ Ni minil mesec in Jan je ponovil prošnjo: »Dobil sem denar, 8 plačil skupaj. Če Pepuška lahko, prosim, naj pošlje več.« ⁷⁴ Ne samo, da je Jan Čundrle stopal na z vidika spola nevaren teren izgubljanja moškosti prek finančne odvisnosti, s svojo nevednostjo o domači resničnosti je tudi povzročal spore. Te spore je paradokсно mogoče razumeti kot posledico Josefinih komunikacijskih strategij, zaradi katerih Jan ni mogel vedeti, v kako težkem položaju je bila; vendar pa se njegovo razumevanje razmer zdi precej slabo, tudi če upoštevamo njene pomirjujoče strategije. Posledično lahko vidimo številne krize v partnerstvu, ki so jih spremljale korenite spremembe spolnih vlog. V nekaterih trenutkih lahko tako opazimo, da se Josefini odzivi na njegove finančne potrebe spremenijo iz ponujanja vse mogoče podpore v bolj ali manj odkrito kritiko njegovega nemožatega odnosa: »Pošiljam ti denar, 30 K vsak mesec. Upam, da je dovolj. Če potrebuješ več, mi povej in poslala ti bom,« je napisala decembra 1916. ⁷⁵ Ko je nato maja 1917 Jan bolj ali manj prisilil ženo, da je povečala podporo, je Josefa nejevoljno pripomnila: »Po 1. juniju ti bom pošiljala 40 K. Nekako bomo že morali pretrpeti izgubo. Samo, da je tebi bolje...« ⁷⁶ Ko so se Janove neposredne in posredne prošnje za dodatno podporo stopnjevale do nere-

⁶⁸ Rudolf KUČERA, *Život na příděl: Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praga, 2013 (za angleško izdajo glej *Rationed Life. Science, Everyday Life, and Working-Class Politics in the Bohemian Lands 1914–1918*, Oxford, 2016.).

⁶⁹ O vsem tem poroča v povzetku dva tedna kasneje. Glej Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 17. junij 1918.

⁷⁰ Prav tam, 19. julij in 31. julij 1918.

⁷¹ Prav tam, 13. junij 1918.

⁷² Glej na primer dopisnice, ki jih je Marie Zemanová napisala 16. maja, 5. junija ali 13. junija 1918.

⁷³ Jan Čundrle Boženi Šrotovi, 17. julija 1917.

⁷⁴ Jan Čundrle Boženi Šrotovi, 7. avgusta 1917.

⁷⁵ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 27. december 1916.

⁷⁶ Prav tam, 19. maj 1917.

alne prošnje za »plašč, telovnik, hlače in 2 srajci z ovratnikom«, je Josefa napisala: »Ne vem, kaj ti naj rečem,« in nadaljevala z opisom resničnih razmer doma (kjer so bila vsa Janova oblačila uporabljena za blago za otroška oblačila).⁷⁷ Janove vse bolj ne-realne prošnje so doživele še ostrejši odziv njegovih sorodnikov: »Pepa ti ne more poslati več denarja... mislim, da bi ga moral nekaj zaslužiti sam,« mu je napisala svakinja Cyrila, druga svakinja Božena pa je težko skrivala ogorčenje nad njegovimi prošnjami za oblačila: »Najdi nekaj tam!«⁷⁸ V okviru tega spora navidez nedolžno Josefino vprašanje iz februarja 1916 dobi nov pomen: »Nikoli ne napišeš, kakšno delo opravljaš; drugi pa pišejo o tem.«⁷⁹ Če opazujemo dinamiko spolov, ki se pri tem odvija, je več kot jasno, da imajo ženske v njej vse več moči in nadzora, medtem ko Janov vojni položaj ogroža njegovo moškost in ga sili v vlogo pasivnega, odvisnega družinskega člana – vlogo, ki je tradicionalno opredeljena kot ženska. Njegov položaj je še slabši zaradi dejstva, da je kot vojni ujetnik že tako izgubil vsakršno možnost – neodvisnost, svobodo ravnanja ali sploh vsakršno možnost dejavnosti – tako da je z vidika spolnega reda v vojnem času obstajal v nekem »prehodnem stanju«.⁸⁰

Moškost vojakov je postala problematična ne samo zaradi pritiska vojnega gospodarstva, temveč tudi na pomembnem področju starševstva. Po eni strani lahko v dopisih opazimo ogromen čustveni pritisk, ki ga je »oddaljeno očetovstvo« imelo na vse vpletene, in nezmanjšano pomembnost očeta za družino. Pravzaprav je to del vojne resničnosti, ki presega vsakršne pomirjujoče strategije – medtem ko se ženske na vse mogoče načine trudijo omejiti dostop svojih mož do zaskrbljujočih informacij, na primer o premoženjskem stanju, pa so veliko bolj odkrite, ko gre za otroke, namerno spodbujajo navezanost mož na otroke in poskušajo ohraniti odnos med staršem in otrokom kar se da obve-

ščen in prisrčen, kar razkriva njihovo odvisnost od pomoči drugega starša pri vzgoji otrok in vzdrževanju njihove discipline. Josefa Čundrlová tako spomladi 1915 večkrat pove svojemu možu, da se je januarja tistega leta rodila njegova hčerka Hana, pri čemer omeni tudi vprašanje, ki jo je verjetno najbolj težilo v razmišljanju o očetovstvu v času vojne: »Rada bi vedela, če jo boš imel enako rad kot fante, čeprav je še nisi videl,« je napisala marca 1916 in mesec kasneje dodala: »Kaj bo Hanička rekla, ko te vidi, očeta, ki ga še ni videla?!«⁸¹ Te skrbi so Josefo težile skozi celo vojno: »Otroci odrasčajo in ne poznajo svojega očeta,« je napisala januarja 1917. »Hanička vsak večer zaželi, lahko noč svojemu očetu, pa ga še niti ni videla...«⁸² Opazimo lahko tudi, da Marie Zemanová na vseh dopisnicah moža naslovi z besedami »Dragi očka!« – frazo, ki bi morda bila v drugačnih okoliščinah banalna, a tukaj predstavlja izrazito ambivalenten poziv odsotnemu staršu, naj ne pozabi na svojo vlogo.⁸³ Pazljivo tako lahko sklenemo, da so ženske sicer bolj ali manj zlahko nadomestile moške na ekonomskem področju, veliko težje, morda celo nemogoče, pa jih je bilo nadomestiti kot očete.

Poleg tega, da so jih družine pogrešale s čustvenega vidika, so moške potrebovale tudi kot avtoritete pri vzgoji otrok. Vojna resničnost jim je v veliki meri odrekla možnost dejavnega sodelovanja na tem »področju« moškosti⁸⁴ kljub trudu njih samih in njihovih žen. Bolj kot na katerem koli drugem

⁷⁷ Jan Čundrle Boženi Šrotovi, 7. avgust 1917; za Josefin odziv glej Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 25. november 1917.

⁷⁸ Cyrila Janu Čundrletu, 25. oktober 1917; Božena Šrotová Janu Čundrletu, 2. december 1917.

⁷⁹ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 22. februar 1916.

⁸⁰ Za več konteksta o spolnem prehajanju vojnih ujetnikov v Rusiji in potrebi po kompenzaciji dozdevne izgube moškosti vojnih ujetnikov glej Alon (zdaj Iris) RACHAMIMOV, *The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914–1920*, v: *American Historical Review*, vol. 111, št. 2 (2006), str. 368–372.

⁸¹ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 6. marec 1916, prav tam, 16. april 1918.

⁸² Prav tam, 17. januar 1917.

⁸³ Isti namen lahko razberemo v pogosto uporabljeni komunikacijski strategiji zagotavljanja moških, da so še vedno v središču misli otrok, čeprav je to morda njihove može čustveno obremenjevalo. Glej na primer prav tam, 21. januar 1917: »Mali Ivan nekaj gradi z igračkami in jaz ti pišem, da bi nehal jokati.« Ali Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 21. marec 1918: »Ko se je Milda zbudil, ni jokal, zvečer pa je in klical je svojega očka, češ da te res pogreša! Oba te hudo pogrešava!«

⁸⁴ O očetovstvu in njegovi vlogi v moškosti v začetku 20. stoletja glej na primer Jitka KOHOUTOVÁ, *Konstrukce otcovské identity v 19. století: aspekt otce-živitele v rodinách české intelektuální buržoazie*, v: Radmila ŠVARČKOVÁ-SLABÁKOVÁ – Jitka KOHOUTOVÁ – Radmila PAVLÍČKOVÁ – Jiří HUTEČKA in drugi, *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti*, Praga 2011, str. 175. Glej tudi Trev Lynn BROUGHTON – Helen ROGERS, *Gender and Fatherhood in the Nineteenth Century*, New York 2007; ali TOSH, *A Man's Place*, str. 79–101.

področju družinskih odnosov so se tukaj ženske trudile ohraniti »vključenost« svojih mož, katerih pomoč so očitno pogrešale. Marie Zemanová je stalno obveščala svojega moža o njunem sinu Mildi ter njegovih uspehih in neuspehih v šoli, pri urah nemščine in pri odraščanju na sploh. Celo v njegovi odsotnosti se je še vedno sklicevala na moža kot na tradicionalno avtoriteto in pokušala vključiti Pavla v Mildovo vzgojo: »Napiši Mildi in mu povej, da ga ne bi smela jaz siliti, da se uči, ampak bi to moral početi sam.«⁸⁵ Tudi Josefa Čundrlová je izkoristila vsako priložnost, da je možu omenila otroke, in je v pismih celo razmišljala o nenadomestljivi vlogi očeta pri vzgoji otrok: »Tu ni skoraj nikakršne discipline. Vesela sem, če lahko poskrbim za njihova telesa, kaj šele za njihove duše. No, to bo tvoja naloga v prihodnosti. Pravzaprav bo to naloga izobraževanja in vzgajanja za naju oba.«⁸⁶ Sami možje so neradi izgubili svojo pravico, da usmerjajo ali vsaj vplivajo na vzgojo otrok, in njihova prizadevanja nam povejo veliko o razvoju moškosti v vojnem času. V primeru dopisov družine Čundrle lahko prepoznamo jasno dinamiko, v kateri Jan, kljub pomanjkanju informacij o razmerah doma, znova in znova komentira ženina izobraževalna prizadevanja (pogosteje kot kar koli drugega, razen odsotnosti pošte in pomanjkanja denarja), včasih bolj, včasih manj uspešno. Medtem ko se on zdi obseden z moralnimi vidiki vzgoje njunih otrok in ženi svetuje, naj jim »pusti, da uživajo radosti otroštva«, saj »je še prezgodaj, da bi spoznali

Prizor moravske družine med prvo vojno. Lambert Schildberger z ženo in sinom v letu 1914. (Zasebna zbirka Vlastimila Schildbergerja)

garanje, ki jih čaka v življenju«, ter pripominja, da je glasbeno izobraževanje dober način za to, njegovo ženo dozdevno bolj skrbi, kako bo otrokom zagotovila primerno hrano. Zdi se skoraj, kot da so njegove pripombe simboličen način uveljavljanja vsaj neke predstave patriarhalnega nadzora in moči nad družino. V procesu pa postane jasno, da so zaradi pomanjkanja informacij njegova prizadevanja brezupno brez stika z realnostjo – ko na primer podvomi v ženino zmožnost poskrbeti za otroke, ko mu je januarja 1917 poslana družinska fotografi-

⁸⁵ Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 18. maj 1918. Milda je celo primorala napisati pismo očetu, ki bolj kot pismo ljubečega otroka očetu spominja na poročilo ravnatelju, kateremu obljublja, da bo »priden in se učil«, da bo oče nanj »ponovno ponosen«. Glej Milda Pavlu Zemanu, 3. maj 1918.

⁸⁶ Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 8. september 1917.

ja, dobi v odgovor ogorčeno obrambo: »Praviš tudi, da ne izgledamo dobro – to je samo tako videti na fotografiji, ki nas prikaže v slabši luči!«⁸⁷

Tudi tukaj se pojavi težava, ki smo jo že omenili: razkorak v ravneh informacij, ki so stranem na voljo, zaradi katerega prihaja do sprememb spolnega reda. Medtem ko so moške prisiljeni v pasivni položaj, v katerem od žen ali prek njih prejema materialno podporo, pa tudi navodila in novice (žene jim pošiljajo časopise, pa tudi družabne novice), žene dobijo nadzor in moč s skoraj izključnim dostopom do praktičnega vedenja, od ekonomskega stanja do politike.⁸⁸ Moški se, kot smo videli, sicer še vedno trudijo opravljati svoje tradicionalne vloge, kolikor je to mogoče na daljavo, in ženske so še vedno čustveno odvisne od njih in njihove neprecenljive vloge starša (kjer je odvisnost vzajemna v obeh primerih) ter še vedno spoštujejo patriarhalno vlogo moških s poročanjem o vseh pomembnih odločitvah, vendar pa se proces odločanja premakne po črti družbenega vedenja k ženskam. Celotna komunikacija tako postane bolj simboličen, formaliziran ritual, pomirjujoča komunikacijska strategija, ki je v enaki meri kot ohranjanju predstave običajnosti, da bi bila ločitev čustveno znosna, namenjena tudi prikrivanju dinamičnih sprememb v spolnem redu.

Obenem ženske postopno postajajo vse drznejše v svojem odražanju teh sprememb. Tako je Marie Zemanová na možev poskus pospešiti prenos tobaka s pomočjo tovarišev, ki so šli na dopust, ostro odgovorila: »Res te ne razumem. Enkrat so te že prinesli okoli, pa še enkrat te bodo,« ga skoraj vzvišeno okara in postavi njegovo očitno slabo presojo pod vprašaj.⁸⁹ Medtem ko ženske doživljajo »protislovno žensko identiteto«, kot jo označi Christa Hämmerle, moški prestajajo podobno resen obrat spolnih vlog, ki jih sooči z razbito in delno »poženščeno« podobo lastne moškosti. Z nekaj previdnosti lahko celo trdimo, da v procesu izgubljanja neposrednega stika s svojimi družinami in zatekanja se k dopisovanju kot edinemu kanalu komunikacije njihova komunikacijska strategija postane, morda

nezavedno, bolj čustvena, kot bi bilo želeno, s čimer še bolj zapolnijo vrzel med domnevno racionalno komunikacijo, pripisano moškosti, in žensko čustvenostjo.⁹⁰ Zlasti Jan Čundrle je odličen primer tega procesa. Kot smo že videli, v svojem pisanju domov pogosto pada v obup, zlasti v ponavljajočih se prošnjah po bolj pogosti komunikaciji: »Zakaj, oh, zakaj mi pišeš tako malo?« sprašuje svojo ženo v morda najbolj čustvenem izbruhu februarja 1918. »Zakaj?!«⁹¹ Jasno je, da je komunikacija z domom, ki mu prinaša občutek normalnosti, eden redkih žarkov upanja in smisla v Janovem življenju. Posledično je postal čustveno odvisen od te povezave, na katero je projiciral vse svoje skrite skrbi, tesnobe in strahove. Čeprav se je njegova žena pravzaprav s svojo strategijo po najboljših močeh trudila, da bi ga spravila v boljšo voljo, so ga pogoste prekinitve v komunikaciji vodile v potrlost in pesimizem. Obupano se je oklepal vsakršnih novic od doma, dobesedno kakršnih koli novic, v katerih pa pravzaprav ni iskal informacij, ampak zagotovilo o čustveni zvezi, o tem, da ni pozabljen in da je njegova družina nanj še vedno čustveno navezana; želel je dobiti vsaj »par besedic«.

Seveda družina, ki je bila tisoče kilometrov stran in obremenjena z vsakodnevno vojno resničnostjo, ni mogla vedno nemudoma zagotoviti takšne podpore. Posledična napetost se odraža v odzivih sorodnikov. Tako je Josefa Čundrlová v nekem trenutku obzirno opozorila svojega moža, da je tudi ona pogosto več mesecev brez novic, pa vseeno ostaja potrpežljiva: »Oh, naš najdražji očka, praviš, da že dolgo nisi ničesar prejel od nas, tudi jaz sem zelo žalostna, in to zelo pogosto, ker ne dobim tvojih pisem...«⁹² Pred tem je morala moža pomiriti: »Praviš, da ti ne pišemo dovolj... tudi jaz pogosto ne dobim tvoje pošte po tri mesece, pa kaj naj, potrpežljivo čakam. Nima smisla tarnati...«⁹³ Janova svakinja je na njegove vse pogostejše in vse bolj obupane prošnje in pritožbe odgovorila še bolj odkrito: »Tarnaš, da ti ne pišemo. Jaz ti pišem vsakih štirinajst dni. Ampak pošta je počasna. Ostani

⁸⁷ Jan Čundrle Josefi Čundrletovi, 18. avgust 1918 in 17. julij 1917; Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 21. januar 1917.

⁸⁸ Christa Hämmerle je pravzaprav prišla do istega zaključka. Glej HÄMMERLE, *You Let a Weeping Woman Call You Home?*, str. 162–171.

⁸⁹ Marie Zemanová Pavlu Zemanu, 9. junij 1918.

⁹⁰ Za pisma kot obliko komunikacije, ki je bila zlasti v 18. in 19. stoletju pripisana ženskam, glej Carolyn STEEDMAN, *A Woman Writing a Letter*, v EARLE (ured.), *Epistolary Selves*, str. 111–133.

⁹¹ Jan Čundrle Josefi Čundrletovi, 16. februar 1918.

⁹² Josefa Čundrlová Janu Čundrletu, 17. januar 1917.

⁹³ Prav tam, 13. maj 1916.

miren, tudi če ne dobiš pošte.«⁹⁴ Enak odgovor je prejel tudi od svoje druge svakinje: »Praviš, da ni-maš od nas nobenih novic. Vsi ti veliko pišemo. Pepa ti piše največ.«⁹⁵ Tukaj vidimo nekakšen obrat v signalizaciji spola v pisemskem diskurzu, v katerem moški postane čustveno odvisen od medsebojne komunikacije in išče zagotovila prek vzajemnih čustev. S tem postane bolj ženstven, medtem ko je njegova moškost že tako ogrožena zaradi uničujoče nezmožnosti delovanja na številnih ključnih področjih (kot smo že omenili, je bil položaj vojnega ujetnika s tega vidika še slabši). Ženska pa je tista, ki je racionalna, mirna in ki pomirja, s čimer prevzame tradicionalno moške lastnosti.

Na koncu svoje graje svakovih pritožb je Božena Šrotová pomenljivo pripomnila, da ima podobno težavo s svojim možem, ki je služil na italijanskem bojišču: »Karel se tudi pritožuje, da mu ne pišem dovolj.«⁹⁶ Lahko torej predvidevamo, da je Karel doživljal ločitev od družine podobno? Je bilo obračanje spolnih vlog proces, skupen vojnemu dopisovanju številnih parov, morda celo večine? Zaradi majhnosti vzorca, uporabljenega v tej študiji, je težko reči in končni sklep bo moral ostati naloga nadaljnje raziskave, ki bo zajela precej širši razpon družinskega dopisovanja. Vendar pa se zdi, da so vsaj v nekaterih primerih moški v vojnih okoliščinah prevzeli komunikacijski diskurz, oblike in figure, ki so kulturno pripisane ženskosti, kot sta izrazita čustvenost in želja po pogosti pomirjujoči komunikaciji, da bi »čustveno preživeli« svoj položaj. Iz analize labirinta vojnih komunikacijskih strategij lahko torej ugotovimo, da so številni moški, ki so stopili v vojno med leti 1914 in 1918, iz nje prišli z vzporedno, a obratno izkušnjo kot njihove žene. Kot so pokazali številni zgodovinarji, so ženske poskušale ohraniti tradicionalne podobe ženskosti, medtem ko so vsaj začasno prevzemale nove in obširnejše družbene in ekonomske vloge (ki so jih po vojni večinoma izgubile),⁹⁷ moški pa so pri tem postopno izgubljali nadzor in moč ter doživljali

nezaslišane ravni pasivnosti in odvisnosti. Trdimo torej lahko, da »protislovnost« ni značilna samo za žensko identiteto v vojnem času, saj izrazito protislovnost nagnjenja dozdevno prežemajo celoten spolni red v vojnih letih.

Viri in literatura

Viri

Pokrajinski muzej Olomouc (*Vlastivědné muzeum v Olomouci*)
Pisma družine Zeman, v: Zbirka »Novodobé dějiny – Odboj«, inventarna številka 67/2016Z
Zasebna zbirka družine Čundrle

Literatura

- BROUGHTON Trev Lynn – ROGERS Helen**, *Gender and Fatherhood in the Nineteenth Century*, New York 2007
CONNELL R. W., *Masculinities*, Berkeley 1995 (druga izdaja 2005)
DINGES Martin (ured.), *Männer – Macht – Körper: Hegemoniale Männlichkeiten vom Mittelalter bis heute*, Frankfurt 2005
ELSPASS Stephan, *Between Linguistic Creativity and Formulaic Restriction: Cross-linguistic Perspectives on Nineteenth-century Lower Class Writers' Private Letters*, v: Marina DOSSENA – Gabriella del LUNGO-CAMICIOTTI (ured.), *Letter Writing in Late Modern Europe*, Amsterdam-Philadelphia 2012
FORTH E. Christopher, *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body*, London 2008
FREVERT Ute, »Mann und Weib, und Weib und Mann«: *Geschlechter-Differenzen in der Moderne*, München 1995
FUSSELL Paul, *The Great War and Modern Memory*, New York 1977
HÄMMERLE – Edith SAURER (ured.), *Briefskulturen und ihr Geschlecht: Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute*, Dunaj 2003
HÄMMERLE Christa, »You Let a Weeping Woman Call You Home? Private Correspondences during the First World War in Austria and Germany, v: Rebecca EARLE

⁹⁴ Cyrila Janu Čundrletu, 26. marec 1917.

⁹⁵ Božena Šrotová Janu Čundrletu, 15. maj 1916.

⁹⁶ Prav tam, 26. junij 1917.

⁹⁷ Margaret E. HIGONNET and Patrice L.-R. HIGONNET, »The Double Helix«, v *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, ured. Margaret R. Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel, and Margaret Collins Weitz, New Haven, 1987, str. 31–50.

- (ured.) *Epistolary Selves: Letters and Letter-writers, 1600–1945*, Aldershot 1999
- HÄMMERLE Christa**, »...wirf ihned alles hin und schau, dass du fortkommst.« *Die Feldpost eines Paares in der Geschlechter(un)ordnung des Ersten Weltkriegs*, v: *Historische Anthropologie*, vol. 6, št. 3 (1998), str. 431–458
- HANNA Martha**, *A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during the World War I*, v: *The American Historical Review*, vol. 108, št. 5 (2003), str. 1338–1361
- HIGONNET E. Margaret – Patrice HIGONNET L.-R.**, »The Double Helix«, v: *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, ured. Margaret R. Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel, and Margaret Collins Weitz, New Haven, 1987, str. 31–50
- HÖGER Paul**, *Das Post- und Telegrafienwesen im Weltkrieg*, v: Joachim GATTERER – Walter LUKAN (ured.), *Studien und Dokumente zur Österreichisch-Ungarischen Feldpost im Ersten Weltkrieg*, Dunaj, 1989, str. 43–48
- HOLMES Richard**, *Acts of War. Behavior of Men in Battle*, New York 1982
- HUTEČKA Jiří – ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ Radmila**, *Od genderu k maskulinitám*, v: Radmila ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ – Jitka KOHOUTOVÁ – Radmila PAVLÍČKOVÁ – Jiří HUTEČKA in drugi, *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: Koncepty, metody, perspektivy*, Praga 2012, str. 9–20
- HUTEČKA Jiří**, »There Is Nothing New Out Here!« A Case Study of Communication Strategies and Gender Dynamics in the First World War Family Correspondence,« *Theatrum Historiae* 21/2017, str. 167–193
- HUTEČKA Jiří**, *Men under Fire. Motivation, Morale and Masculinity among Czech Soldiers in the Great War, 1914–1918*, New York - Oxford 2020
- KOHOUTOVÁ Jitka**, *Konstrukce otcovské identity v 19. století: aspekt otce-živitele v rodinách české intelektuální buržoazie*, v: Radmila ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ – Jitka KOHOUTOVÁ – Radmila PAVLÍČKOVÁ – Jiří HUTEČKA in drugi, *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti*, Praga 2011
- KUČERA Rudolf**, *Život na příděl: Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praga, 2013
- LAMPRECHT Gerald**, *Feldpost und Kriegserlebnis. Briefe als historisch-biographische Quelle*, Innsbruck 2001
- LATZEL Klaus**, *Vom Kriegserlebnis zu Kriegserfahrung: Theoretische und methodische Überlegungen zur erfahrungsgeschichtlichen Untersuchung von Feldpostbriefen*, v: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 56 (1997), str. 1–30
- PATKA Frederick**, *Auch das war die Feldpost. Episoden aus dem dienstlichen Alltag der k.u.k. Feldpost 1914–1918*, v: Joachim GATTERER – Walter LUKAN (ured.), *Studien und Dokumente zur Österreichisch-Ungarischen Feldpost im Ersten Weltkrieg*, Dunaj, 1989, str. 332–334
- PAZDERA David**, *Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce*, v: *Historie a vojenství*, vol. 52, št. 1 (2003), str. 37–43
- PLASCHKA Richard G. – MACK Karl-Heinz (ured.)**, *Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, München 1970
- RACHAMIMOV Alon (zdaj Iris)**, *The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914–1920*, v: *American Historical Review*, vol. 111, št. 2 (2006), str. 368–372.
- RACHAMIMOV Alon (zdaj Iris)**, *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*, Oxford 2002
- ROPER Michael – TOSH John (ured.)**, *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*, Oxford 1991
- ROPER Michael**, *The Secret Battle. Emotional Survival in the Great War*, Manchester 2009
- SCHIKORSKY Ida**, *Kommunikation über das Unbeschreibbare. Beobachtungen zum Sprachstil von Kriegsbriefen*, v: *Wirkendes Wort. Deutsche Sprache und Literatur in Forschung und Lehre*, vol. 42, št. 2 (1992), str. 300–301
- SCHMALE Wolfgang**, *Geschichte des Männlichkeit in Europa (1450–2000)*, Wien 2003

SPANN Gustav, *Zensur in Österreich während des 1. Welt Krieges 1914–1918*. Doktorska disertacija, Univerza na Dunaju, 1972

STEEDMAN Carolyn, *A Woman Writing a Letter*, v: EARLE (ured.), *Epistolary Selves*, str. 111–133

TEJKALOVÁ Jana, *Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády*, v: *Historie a vojenství*, vol. 50, št. 2 (2001), str. 332–370

TOSH John, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-class Home in Victorian England*, London 2007

TOSH John, *Hegemonic Masculinity and the History of Gender*, v: Stefan DUDINK – Karen HAGEMANN – John TOSH (ured.), *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*, Manchester 2004, str. 41–58

TOSH John, *The Old Adam and the New Man: Emerging Themes in the History of English Masculinities, 1750–1850*, v: Tim HITCHCOCK – Michele COHEN (ured.), *English Masculinities, 1660–1800*, London 1999, str. 217–238

TOSH John, *What Should Historians Do with Masculinity? Reflections on Nineteenth-Century Britain*, v: *History Workshop Journal*, r. 38/1994, št. 1, str. 179–202

TROST Ernst, *Zur allgemeinen Erleichterung... Kultur- und Wirtschaftsgeschichte des Tabaks in Österreichs*, Dunaj, 1984

ULRICH Bernd, *Die Augenzeugen: Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit, 1914–1933*, Essen 1997

ULRICH Bernd, *Feldpostbriefe im Ersten Weltkrieg – Bedeutung und Zensur*, v: Peter KNOCH (ured.), *Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung*, Stuttgart 1989

WIERLING Dorothee, *Imagining and Communicating Violence: The Correspondence of a Berlin Family, 1914–1918*, v: Christa HÄMMERLE – Oswald ÜBEREGGER – Birgitta BADER-ZAAR (ured.), *Gender and the First World War*, Oxford 2014, str. 36–51

ZIEMANN Benjamin, *Geschlechterbeziehungen in deutschen Feldpostbriefen des Ersten Weltkrieges*, v: Christa HÄMMERLE – Edith SAURER (ured.), *Briefskulturen und ihr*

Geschlecht: Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute, Dunaj 2003, str. 261–282.

ZIEMANN Benjamin, *Geschlechterbeziehungen in deutschen Feldpostbriefen des Ersten Weltkrieges*, v: Christa HÄMMERLE – Edith SAURER (ured.), *Briefskulturen und ihr Geschlecht: Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute*, Dunaj 2003

Summary

“THERE IS NOTHING NEW OUT HERE!”

Communication Strategies and Gender Dynamics in the First World War Family Correspondence

The presented paper represents a case study based on two collections of letters exchanged between couples in Moravia during the Great War; one, consisting of about fifty post-cards and letters, written by an officer POW in Russia, his wife and other relatives; and another, of 109 field-cards written by a book-keeper's wife to her husband stationed in Albania during 1918. Using these collections that include either both or – rather uniquely – only the woman's side of the correspondence, the paper follows manifold themes of wartime correspondence, identifying basic strategies employed by respective parties to the wartime dialogue between the frontline and the home front. By doing so, it then goes on to analyze how these reflected the shifts in wartime gender structures and identities, claiming that wartime family correspondence is always “highly gendered” by its very nature.

To do this, it first focuses its attention on communication strategies implemented in the sources, including discursive silence as well as standardized “calming phrases” as a part of wider calming strategies, interspersed with daily routine of family inquiries. Besides that, the text identifies moments in the sources where we can discern that these strategies crumble under the weight of wartime events, leading to anxiety, doubts and subsequent conflict, while, at the same time, both parties to the communication desperately try to maintain their

relationship through various levels of proclaimed solidarity, ranging from emotional to material support practiced over distance.

Through the analysis of couples' correspondence, the text moves on to see this communication as an extension of wartime gender relations and the way these changed under pressure, showing the way correspondence can be understood and used to illustrate broader social realities and practice. In conclusion, the article focuses particularly at the way correspondence mirrors wartime femininity being symbolically empowered, with women becoming the independent, calm and rational, while the men are apparently weakened and even feminized by losing power and control over family businesses, childrens' upbringing, their material self-sufficiency and even their emotional stability.

Keywords: First World War, personal correspondence, wartime society, home front, gender relations, gender history

Nina Hvalec

»Prokleta hrvaška baba, se obnašaš, kakor bi bila ciganske familije«

Ločitve v dvajsetih letih 20. stoletja v luči sodnih spisov celjskega okrožnega sodišča

HVALEC Nina, magistrica zgodovine, Stari trg 17,
SI-3215 Loče, nina.hvalec@gmail.com

347.627"192":347.931(497.431)

»PROKLETA HRVAŠKA BABA, SE OBNAŠAŠ,
KAKOR BI BILA CIGANSKE FAMILIJE«

*Ločitve v dvajsetih letih 20. stoletja v luči sodnih
spisov celjskega okrožnega sodišča*

Članek obravnava ločitve v dvajsetih letih 20. stoletja na podlagi sodnih spisov okrožnega sodišča v Celju. V obravnavanem obdobju je bil na območju Slovenije še vedno v uporabi precej zastarel avstrijski Obči državljanski zakonik. Medtem ko je zakonik katoliškim zakoncem dovoljeval le ločitev od mize in postelje, so se pripadniki ostalih veroizpovedi lahko ločili ter tudi ponovno poročili. Ločitve so bile procesne in sporazumne. Zakonca sta lahko sklenila tudi poravnavo, pri čemer sta si pred sodiščem brezpogojno odpustila vse grde stvari. Tožbo za ločitev so v obravnavanem obdobju večkrat vložile ženske kot moški. Največ ločitev je bilo med kmečkim prebivalstvom, najpogostejši vzrok pa je bilo grdo ravnanje z zakoncem. Na število ločitev so v celotnem obdobju vplivale tudi posledice prve svetovne vojne, v članku poskušamo osvetliti vzroke ločitev tudi s pomočjo nekaterih konkretnih primerov.

Ključne besede: ločitve zakona, zakonsko pravo, okrožno sodišče v Celju, 20. leta 20. stoletja

HVALEC Nina, MA History, Stari trg 17,
SI-3215 Loče, nina.hvalec@gmail.com

347.627"192":347.931(497.431)

“YOU DAMN CROATIAN WOMAN, YOU
BEHAVE AS IF YOU WERE FROM A GIPSY
FAMILY”

*Divorces in the 1920s in light of the court files of the
Celje District Court*

Based on the court files of the Celje District Court, the article examines divorces from the 1920s. In this period, applicable legislation was based on the obsolete Austrian General Civil Code, according to which members of non-Catholic religions were permitted to divorce and remarry, while Catholic couples only had the permission to legally separate. Divorces were procedural and mutually agreed. The spouses were permitted to make a settlement before court, unconditionally forgiving each other all wrongdoings. In the given period, more women than men filed for divorce. Divorces were most frequent among the rural population, typically because of ill-treatment by the spouse. One factor contributing to the higher number of divorces was the effect of World War I. The article aims to shed light on the causes of divorce by studying several actual cases.

Key words: legal separation, family law, Celje District Court, 1920s

Pravni okviri in zadržki ločitve zakona

Zakonsko pravo v prvi Jugoslaviji, ki je nastala po razpadu dvojne monarhije Avstro–Ogrske leta 1918, so sestavljali predpisi, ki so zakonsko zvezo urejali kot družbeno razmerje ter družbeno ustanovo. Z njimi so bili določeni pogoji za sklenitev zakonske zveze ter vzroki za njeno prenehanje. Ti predpisi so določali tudi posledice, ki so nastale s poroko. Urejali so osebno ter premoženjsko razmerje med zakonci.¹

Prva Jugoslavija je bila razdeljena na šest pravnih območij (t. i. pravni partikularizem), ki so imele različno pravno ureditev, kar velja tudi za zakonsko pravo. Na ozemlju Slovenije s Prekmurjem in Dalmacijo, ki je prišlo v okvir novonastale državne tvorbe, je zakonsko pravo še vedno urejal *Obči državljanski zakonik* (ODZ) iz časov habsburške monarhije, katerega kodifikacija je bila razglašena 1. junija 1811, v veljavo pa je stopila v začetku naslednjega leta.² »Beseda 'obči' v naslovu kodifikacije naj bi poudarila, da velja načeloma za vse državljane brez razlike po stanu; beseda 'državljanski' pa naj bi bila prevod za 'civilni'.«³ ODZ je bil razdeljen na tri dele. Drugo poglavje prvega dela je vsebovalo določila zakonskega prava, ki so bila zapisana v členih § 44–136. Poudariti je potrebno, da je ODZ poročno pravo urejal na podlagi konfesionalnega načela. Vseboval je posebna določila za »nekatoliške kristjane« (protestante in pravoslavce) ter za jude, ki so se glede določil sklepanja porok ter ločitev razlikovali od pogojev za katolike. Paragrafi, ki so urejali zakonsko pravo sicer večinsko katoliškega prebivalstva, so bili kar se da poenoteni z načeli kanonskega prava.⁴ Tudi glede ločitev zakonske zveze je bil ODZ poenoten s pravom katolikov. Medtem ko je pravoslavcem, protestantom in Judom dopuščal ločitev ter ponovno poroko, je pri katolikih dosledno upošteval zakramentalni značaj poroke.⁵

V Avstriji so bili državni zakoni glede poroke poenoteni s cerkvenimi vse dokler je bil v veljavi konkordat, sklenjen 1855. Po odpravi konkordata

(1874) pa je država ravnala v skladu z državljskim zakonikom.⁶ To pravo je bilo vsebinsko v veliki meri poenoteno z verskimi »pravi« krščanskih cerkva ter judovske verske skupnosti. Zakon je bil praviloma sklenjen pred verskimi organi, ki so imeli funkcijo cerkvenega ter hkrati tudi državnega organa. T. i. civilni zakon je bil lahko sklenjen le izjemoma, in sicer v primeru, če je cerkveni organ zavrnil sodelovanje pri sklenitvi zakonske zveze iz razlogov, ki jih državni zakon ni priznaval. Prav tako je bila zakonska zveza sklenjena pred državnim organom tudi v primeru, če je šlo za osebe, ki niso pripadale nobeni izmed priznanih verskih skupnosti. Glede (ne)veljavnosti sklenjenih zakonskih zvez ter razvez pa so razsojala izključno državna sodišča.⁷

V večini evropskih držav so že pred prvo svetovno vojno ali takoj po njej konfesionalno poročno pravo zamenjali z obče veljavnim civilnim zakonskim pravom. V prvi Jugoslaviji je zaradi verske raznolikosti na tem področju vladala velika zmešnjava. Sicer je bila z začasno, vidovdansko in oktroirano ustavo predvidena ločitev cerkve od države ter enakopravnost državljanov pred zakonom ne glede na njihovo versko, jezikovno ali »plemensko« pripadnost, vendar to v praksi ni bilo izvedljivo, ker je obstajala množica različnih, med seboj izključujočih se zakonskih prav. Sočasen obstoj cerkvenega in civilnega sodstva v zakonskih zadevah je povzročal zmedo na področju poročnega prava, predvsem kaotična je bila namreč ureditev glede ločitev zakonskih zvez. Glede zakonskega prava državi nikakor ni uspelo zagotoviti načela enakopravnosti državljanov pred zakonom. Spor je botroval absolutni zadržek katolištva, ki je bil pravno utemeljen s členom 111 ODZ in je katolikom predpisoval nerazvezljivost zakona. Zakoni, sklenjeni med katoliki, so lahko bili ločeni od postelje in mize, ne pa tudi razvezani, kar pomeni, da se niso mogli ponovno poročiti. V primerih, ko so bili nekatoliški kristjani poročeni s katolikom, pa so lahko zakon razvezali ter se tudi ponovno poročili, čeravno le z osebo, ki ni bila katoliške vere. Zmedo je še povečalo dejstvo, da je absolutni zadržek katolištva veljal le za katoliške in mešane zakone v Sloveniji ter Dalmaciji, v ostalih delih Jugoslavije pa ne. Formirale so se zahteve po oblikovanju enotnega državljskega

¹ Finžgar: *Rodbinsko pravo*, 16.

² Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev*, 419.

³ *Prav tam*, 420.

⁴ Cvirn: *Boj za sveti zakon*, 12–13.

⁵ *Prav tam*, 14.

⁶ Kosec: *Katoliško zakonsko pravo*, 72.

⁷ *Prav tam*, 49–50.

poročnega prava, s čimer naj bi prenehal zadržek katolištva, a oblast v dvajsetih letih prejšnjega stoletja za takšne predloge ni imela posluha. Stvari so se začele premikati šele po uvedbi diktature leta 1929, ko je država s posebnimi zakoni začela preurejati konfesionalne razmere, toda tudi nova zakonodaja ni pomenila konca zmede na področju zakonskega prava.⁸

Po tem, ko so bili v tridesetih letih 20. stoletja sprejeti posebni zakoni o verskih skupnostih, je nastopila nova praksa, ki so jo izrabljali zlasti katoliki. Če se je namreč želela oseba, ki se je ločila, ponovno poročiti, se je lahko s prestopom v pravoslavje ali islam izognila spornemu zadržku katolištva.⁹ Narastlo je število prestopov v omenjene vere tudi med Slovenci, saj je to predstavljalo najlažjo pot za ponovno poroko. V tem primeru ni bila potrebna poprejšnja ločitev od mize in postelje.¹⁰ Poznanih je kar nekaj znanih Slovencev (pisatelj in prevajalec Vladimir Levstik, rektor ljubljanske univerze Milan Vidmar idr.), ki so zamenjali vero z namenom, da so se lahko ponovno poročili. Kljub temu na veliko olajšanje katoliške cerkve prestopanje med verami ni bilo ravno vsakodnevna praksa. Da bi se katoliki izognili temu, za marsikoga moralno spornemu dejanju, so v tridesetih letih postajale vse glasnejše zahteve po uvedbi obvezne civilne poroke z možnostjo razveze. Tem zahtevam se je pridružilo tudi žensko gibanje, saj je zastopalo mnenje, da so bile ženske bolj prizadete zaradi prestopanja iz ene vere v drugo, ker so bili večkrat moški tisti, ki so se želeli ločiti in poročiti z novo partnerko.¹¹

Cerkveno pravo

V krščanskem smislu je zakon predstavljal neprelomljivo ter nerazrešljivo zakramentalno zvezo med ženo in možem.¹² Po nauku katoliške cerkve se veljaven in izvršen zakon nikakor ne more razvezati, razen s smrtjo enega od zakoncev, veljaven in neizvršen zakon pa le v dveh redkih primerih, namreč, če eden izmed zakoncev vstopi v samostan ali pa če je spregledana trdnost in nerazvezljivost

zakonske zveze s strani papeža.¹³ Za katoliško cerkev je torej zakonska zveza predstavljala zakrament, zato je izhajala iz načela, da ni dovoljena razveza spolno izvršenega zakona.¹⁴ Čeprav se tudi po nauku pravoslavne cerkve zakon razveže le s smrtjo, kljub temu teoretično in praktično dopušča razvezo, če gre za razloge, ki uničujejo versko in etično podlago zakona, kot na primer prešuštvo. Tudi druge veroizpovedi (z izjemo katoliške) ne nasprotujejo razvezi zakona.¹⁵ Ker je bila torej razveza izvršene krščanske zakonske zveze po božjem pravu nedopustna, je morala cerkev nuditi možnost za razhod zakoncev v primeru, če je postala nadaljnja zakonska skupnost res nevzdržna. Sredstvo, ki so ga dopuščali v takih primerih, je bilo ločitev od mize in postelje. Le-ta se sicer zakonske zveze ni dotikala ter je bila ponovna poroka do smrti enega izmed zakoncev onemogočena.¹⁶

Cerkev je priznavala razdiralne in oviralne zadržke proti zakonu. Oviralni zadržki so bile okoliščine, ki so prepovedovale sklenitev zakona. Če je bila zakonska zveza sklenjena kljub temu, je bila v cerkvenem pogledu nedopustljiva, toda kljub temu veljavna.¹⁷ Cerkveni razdiralni zadržki so bili: nedoraslost, impotenca, pomota (lahko gre za pomoto o osebi ali lastnosti osebe), siljenje in strah, hlinjeno privoljenje, pomanjkanje zmožnosti za privoljenje ter različnost vere med krščenim in nekrščenim. Če je bil tak zadržek prisoten že pred poroko, je izpodbijal veljavnost sklenjene zakonske zveze, če pa je nastal po sklenitvi zakona, veljavnosti ni ovrzel, ampak je le nasprotoval skupnemu življenju zakoncev.¹⁸ Če se je dokazal eden izmed razdiralnih zadržkov, je Cerkev lahko razveljavila sklenjeni zakon. Vendar je potrebno poudariti, da na cerkveno sodišče ni bilo mogoče vložiti tožbe za ločitev, ampak zgolj zahtevo, da bi se zakon zaradi enega izmed zgoraj navedenih razlogov razglasil za neveljavnega.

Na primer, Cerkev se je za razveljavitev zakonske zveze zaradi spolne nesposobnosti kot dokaznih sredstev posluževala naslednjih postopkov:

⁸ Cvirn: *Boj za sveti zakon*, 87–91.

⁹ *Prav tam*, 91.

¹⁰ *Prav tam*, 92.

¹¹ *Prav tam*, 92–94.

¹² Kušej: *Cerkveno pravo katoliške cerkve*, 384.

¹³ Kosec: *Katoliško zakonsko pravo*, 231.

¹⁴ Finžgar: *Rodbinsko pravo*, 20.

¹⁵ *Prav tam*.

¹⁶ Kušej: *Cerkveno pravo katoliške cerkve*, 502.

¹⁷ Kosec: *Katoliško zakonsko pravo*, 85.

¹⁸ *Prav tam*, 85–102.

k leg II 420/23

Nr. 11.
St.

Diocese: *Lavantińska.*
Škofija:

Lapa Sakerinark.
Krajev. Škofija.

Trauungs-Schein. — Poročni list.

Der Trauung: Tag, Monat und Jahr. Am *11. 2. 1913.*
Poroče: den, mesec in leto. Den

wörtlich:
z besedami: *En tivo doct do tri in dvajset, enajstega februarja.*

Ort und H.-Nr.
Kraj in hiš.-štev. *Preprotno 3, župnija Radice.*

Fungierender Priester
Duhoven, ki je poročal *Jakob Kosi, župnik.*

Bräutigam — ženin					Braut — nevesta					Beistände — priče	
Name und Stand Ime in stan	Religion vera	alt star	Unverheiratet neobremenjen	Widwer vdovec	Name und Stand Ime in stan	Religion vera	alt star	Unverheiratet neobremenjen	Widwe vdova	Name und Stand Ime in stan	
<i>Franc Brečko,</i> <i>poselstnik, in</i>		<i>41/</i>			<i>Marja Marten,</i> <i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>Jakob Brečko,</i>	
<i>poselstnik, in</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>pos. K. Lavise 11,</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>		<i>41/</i>			<i>župnija</i>	
<i>poselstnik,</i>		<i>41/</i>			<i>vdovčeva to-</i>						

pod prisego podane izjave strank ter priseženih prič, sledil je tudi zdravniški pregled telesa impotentnega moža oziroma žene, če je ta še devica, da bi ugotovila, da zakon res ni bil izvršen.¹⁹ Ker pa cerkvi ni bilo v interesu dopuščati množičnih ločitev, je bilo precej težko dokazati neveljavnost zakona.

Katoliški cerkvi se je zdel sporen § 77 ODZ, s katerim je bilo dovoljeno sklepanje mešanih zakonov med »nekatoliškimi« in katoliškimi kristjani, kljub temu da je lahko bila takšna poroka sklenjena le pred katoliškim župnikom.²⁰ Sklenitev mešanih zakonskih zvez so odsvetovali zaradi naslednjih razlogov: nevarnost zanemarjanja vere ali celo odpada od katoliške vere, nevarnost slabe vzgoje otrok v takšnem zakonu ter grešno občevarje z nekatoličanom v svetih rečeh.²¹ Cerkev je lahko to spregledala, vendar sta morala zakonca s pismenim reverzom garantirati, da nekatoliški zakonec ne bo motil katoliškega pri izpolnjevanju verskih dolžnosti, da bodo vsi otroci iz tega zakona vzgajani v katoliški veri ter tudi, da bo katoliška stranka poskusila spreobrniti svojega partnerja v katoliško vero.²²

Glede na to, da je bilo območje Slovenije večinoma katoliško, je posledično tudi večina ločitev zajemala katoliške zakone. Med analiziranimi ločitvenimi spisi lahko zasledimo samo dve izjemi. V enem primeru je bil zakon sklenjen po pravoslavnem obredu, poročila sta se pripadnik pravoslavne vere ter katoličanka. Drugo izjemo predstavljata katoličan in pripadnica protestantske vere, sicer nemške narodnosti, ki sta zakon sklenila po civilnem obredu. Vsi ostali zakoni so bili sklenjeni v duhu rimokatoliške vere.

Omenimo lahko še, da je bila Cerkev nenaklonjena tudi § 105 ODZ, ki je dopuščal, da se lahko izvede ločitev od mize in postelje sporazumno, brez poglobljenega preiskovanja »upravičenih« ločitvenih razlogov. Sporno se je Cerkvi zdelo tudi to, da je ODZ dopuščal razveljavitev zakona, v primeru, da je bila ženska noseča z drugim že pred poroko,

medtem ko je sama v tem primeru priznavala le ločitev od mize in postelje.²³

Postopek ločevanja

V skladu s § 107²⁴ ODZ je bila pravica zakonca zahtevati ločitev, seveda, če je za to imel utemeljene razloge. Ti razlogi pa so bili določeni v § 109.²⁵

V primeru, da sta zakonca pristala na sporazumno ločitev, je bilo za takšno vlogo pristojno okrajno sodišče njunega zadnjega skupnega bivališča. Razlogov za ločitev pri tem ni bilo potrebno navajati. Zadostovala je izjava, da sta se dogovorila za ločitev zakona ter da sta se uspela sporazumeti glede premoženja in preskrbe ter vzgoje otrok.²⁶

Pri procesnih ločitvah²⁷ je tožbo za ločitev vložil en zakonec (praviloma tisti, ki je bil v zakonu prizadet),²⁸ o krivdi strank pa je nato razsojalo pristojno sodišče, ki je lahko izreklo ločitev od mize in postelje iz krivde enega zakonca ali pa zaradi obojestranske krivde. Sodišče je prav tako lahko zavrnilo ločitev, če zanj ni bilo tehtnih razlogov. Možna pa je bila tudi ločitev zakona, pri kateri nobenega od zakoncev ni zadevala krivda, ampak je

²³ Cvirn: *Boj za sveti zakon*, 15.

²⁴ ODZ, § 107. »Ako ena stran v ločitev privoliti neče, in druga stran ima pravične vzroke, tirjati jo, se morajo tudi v tem primerleju prijazni opomini fajnmoštra pred poskusiti. Ako ti nič ne hasnejo, ali če se obdolžena stran brani, pred fajnmoštra priti, se mora prošnja s fajnmoštrovim spričevalom in potrebnimi dokazi podati redni sodnii, ktera bode to reč iz uredske dolžnosti preiskala in razsodila. Sodnik sme, še preden sodbo stori, tisti strani, ktera je v nevarnosti, odločeno spodobno prebivališče dovoliti.«

²⁵ ODZ, § 109. »Važni vzroki, zavolj kterih se more ločitev z razsodbo dopustiti, so: Če je bil toženc prešestva ali kakega hudodelstva kriv izrečen; ako je tožečega zakonskega družeta iz hudobije zapustil, ali razuzdano živel, zavoljo česar znamenit del premoženja tožečega zakonskega družeta ali dobre nravi (šege) rodovine v nevarnost pridejo; dalej življenju ali zdravju nevarne zasede (zalezbe); prehudo ravnanje z družetom, ali po razmeri oseb, sila občutljive, ponavljane žalitve; stanovitne, zavolj nalezljivosti nevarne telesne slabosti.«

²⁶ Kušej: *Cerkveno pravo katoliške cerkve*, 503–504.

²⁷ Procesne se imenujejo zato, ker je postopek ločitve zakona v bistvu proces, preko katerega se na koncu izreče sodba, medtem ko gre pri sporazumnih ločitvah za sporazumen dogovor med obema strankama.

²⁸ Najdejo se tudi izjeme, kjer je bila tožeča stranka spoznana za edinega krivca za ločitev.

¹⁹ Odar: *Sodbe rimske rote*, 28.

²⁰ Cvirn: *Boj za sveti zakon*, 15.

²¹ Kosec: *Katoliško zakonsko pravo*, 171.

²² *Prav tam*.

Pri vseh vlogah je navesti nastopno
opravilno številko.

Opravilna številka *Cje 166/23*
15

Dovolilo ločitve od mize in postelje.

Ker so bili brez uspeha opravljeni poskusi sprave, se dne *9/7 1921*
v *akti a. Danijela p. Cje*

poročenima zakonskima *1/ Francetu Živcu, kmetu v Mariboru glav. št. 16*
2/ Franciski Živcu por. Močnik zast. v Brezicah 18

vsled

porazumno podane prošnje in na podstavi njune povedbe, da sta se glede
imovine in prehrane dogovorila, dovoljuje ločitev od mize in postelje.

Mogočo zopetno združbo morata zakonska naznaniti sodišču.

Glede na reje in vzgojo nedolnih otrok se dogovor raditeljev, da

nadskrbstveno odobruje — zavezuje da

Berf. a. Streitf. Nr. 141 (Bewilligung der Scheidung von Tisch und Bett, § 106 a. b. G.-B.).

Primer dovoljenja za ločitev od mize in postelje, ki ga je izdalo sodišče.
(SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 388, Cg III 166/26.)

sodišče presodilo, da zaradi drugih okoliščin skupno življenje zakoncev ni več mogoče.

Če zakonca z razsodbo nista bili zadovoljna, sta lahko s tožbo nadaljevala na *Višjem deželnem kot prizivnem sodišču v Ljubljani* (II. stopnja). Prizivna tožba na razsodbo prvostopenjskega sodišča je lahko bila vložena zaradi naslednjih razlogov: »*napačna dokazna ocena in protislovja s spisi, napačna pravna presoja ter pomanjkljivosti postopanja*.«²⁹ Drugostopenjsko sodišče je odločilo, ali se prizivu ugotovi ali ne. Če so bile ugotovljene kakšne nepravilnosti v samem postopku, je vrnilo primer prvostopenjskemu sodišču v ponovno obravnavo, lahko pa je samo izdalo drugačno sodbo. Na to razsodbo je bilo možno vložiti še revizijo na *Stol sedmorice v Zagrebu* (III. stopnja), ki je izreklo dokončno razsodbo, nanjo pa ni bilo mogoče podati ugovora.

Tožena stranka je lahko podala zahtevo, da se zakon loči iz krivde tožnika ali obojestranske krivde. Lahko pa je samo podala odgovor na tožbo ter predlog, naj se tožbeni zahtevek zavrne. V primeru, da sodišče tožene stranke ni spoznalo za krivo, se krivda tožeče stranke, če ni bilo zahtevka za to, ni ugotavljala. Zakon v takšnem primeru ni bil ločen, ker ni bilo ugotovljenih razlogov za ločitev. Če tožena stranka ni vložila odgovora na tožbo v danem dvotedenskem roku, je bila izdana zamudna sodba. V takih primerih je sodišče razsodilo na podlagi tožbenega zahtevka.

V primeru, da sta zakonca pred sodiščem sklenila poravnavo, sta si morala izrecno odpustiti vse medsebojne žalitve, ki so bile povod za ločitev. Praviloma je temu sledila tudi obljuba problematičnega zakonca (ali obeh, če so obstajali razlogi za to), da se bo poboljšal. V primeru, da se situacija ni izboljšala in je bilo zakonsko življenje še naprej nevzdržno, sta stranki lahko sprožili nadaljevanje začetega postopka. Pri tem se dotakratne žaljivke ali druge grdobije, ki so se vršile v času do prejšnje vloge za ločitev ter sta si jih medsebojno odpustili, v nadaljevanju tožbe niso več upoštevale kot ločitveni razlog. V nadaljevanju so štejele samo stvari, ki so se zgodile od mirovanja ločitvenega postopka naprej.

Trajanje ločitvenega postopka je bilo odvisno predvsem od tega, ali se je tožba nadaljevala na višjih stopnjah sodišča. V takem primeru se je lahko postopek precej zavlekel, saj so se vlagale tožbe ter odgovori nanje, sodišče je moralo zaslišati priče, razsoditi itd. Če je bila zadeva rešena na prvi stopnji, je bil postopek končan relativno hitro. Če je sodišče potrdilo, da je zakon ločen od mize in postelje, je stranki ob tem opomnilo, »*da vsak trenutek lahko stopita zopet v zakonsko skupnost ter je treba to naznaniti sodišču*.«³⁰

Spravni poskusi

Še pred prvo obravnavo so se morali obvezno izvesti trije spravni poskusi. »*V smislu določila § 104 ODZ je pri spravnih poskusih zakonca opozoriti na svečano obljubo storjeno prilikom poroke, ter jima na srce položiti zle posledice ločitve. Ako povabljeni toženec izjavi, da je za spravo, lahko odpadejo daljni spravni poskusi*.«³¹ Če se stranki zaradi različnih krajev bivanja nista mogli udeležiti skupnih spravnih poskusov, je drugo sodišče organiziralo pravne poskuse za zakonca, ki je prebival drugje. Naroki k spravnim poskusom so se vršili v enotedenskih intervalih. Ko so bili določeni spravni poskusi za oba zakonca skupaj, se jih je moral udeležiti vsaj eden od njiju. V primeru, da nobena izmed strank ni prišla, je sodišče predpostavljalo, da sta odstopili od tožbe oziroma ločitve, ter da je prišlo do zunaj sodne poravnave, čemur je sledilo mirovanje postopka.

Po treh izvedenih spravnih poskusih, ki niso obrodili sadov, je sledilo povabilo k prvemu naroku. »*Proti stranki, ki ne pride k temu naroku, se sme izdati po predlogu zamudna sodba; pri tem je dejanske navedbe došle stranke, ki se tičejo predmeta pravnega spora, v kolikor niso opovržene z danimi dokazi, šteti za resnične. Na pismene sestavke, ki jih dpošlje izostala stranka, se ne bo oziralo. Ako ne pride k določenemu naroku nobena izmed strank, tedaj nastopi počivanje postopanja. V postopanju prve stopnje v zakonskih stvareh ni ukazano zasto-panje po odvetnikih*.«³²

²⁹ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 409, Cg III 426/30.

³⁰ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 405, Cg III 476/29.

³¹ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 410, Cg III 83/31.

³² SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 409, Cg III 374/30.

Opravična številka Hc 52/29
1

Okrajno sodišče v Brežicah, odderek II.,
lg III 170/29
2

Poskusi sprave

vsled ločitvenega zahtevka zakonskih Zorčič Marije, zasebnice v Rigočah št. 9 in Zorčiča Andreja, uslužbenca pri tvrdki Rabus, Sesvete kraj Zagreba.

Dan in kraj sklenjenega zakona	24. 5. 1920. Dobova
Državljanstvo zakonskih	SHS
Stanovišče zakonskih	Zorčič Marija Rigoča št. 9 Zorčič Andrej, Sesvete - Zagreb
Starost, poklic (pridobivanje, opravilo) in vera moža	33 let star, bivši posestnik sedaj uslužbenec tvrdke Rabus r.k. v.
Starost, poklic (zaslužek, opravilo) in vera žene	30 let gospodinja pri Tereziji Ogorelc r.k.v.
Ali obstoja ženitna pogodba	Ženitna pogodba iz leta 1920.
Koliki zakon? Kako je prejšnji nehal a) pri možu, b) pri ženi?	prvi zakon
Število in starost otrok a) moških, b) ženskih	1 deklica

Prvi poskus poravnave dne 20. 4. 1929.

Priostai: Zorčič Marija, dočim
Sodnik: dr. Vračko Zorčič Andrej ni prišel.

Zorčiča Marija vztraja na izvedbo ločitve in vzemem na znanje, da bo prihodnji poskus poravnave dne 27. aprila 1929.

P.P. *Marija Zorčič*

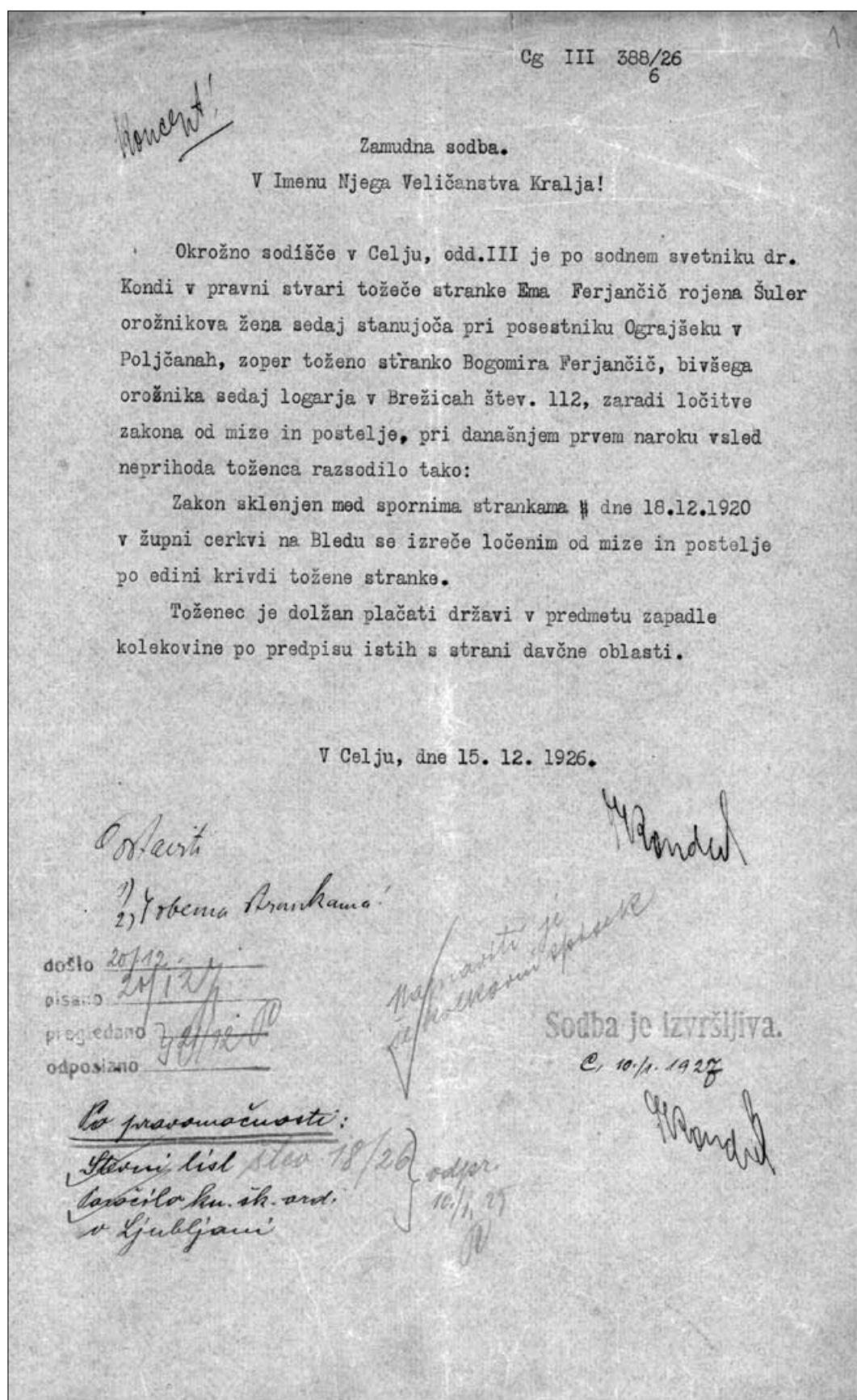
Naknadno se zgleda Zorčič Andrej, ki vztraja na ločitvi in vzame v vednost, da se vrši prihodnji poskus poravnave dne 27. 4. 29. 10. uri.

Sklen in podpis.

Andrej Zorčič *Sever* *Dr. Vračko* *27/4*
Kol 24/4 *12/6* *4/5*

Obr. št. 148. nesp. post. (Zapisnik o spravih poskusih, § 14 o. d. z. s. 8 zak. z. dne 31. decembra 1898, dr. zak. št. 3. 1909.)

Primer zapisnika o poskusi sprave. (SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 403, Cg III 170/29.)

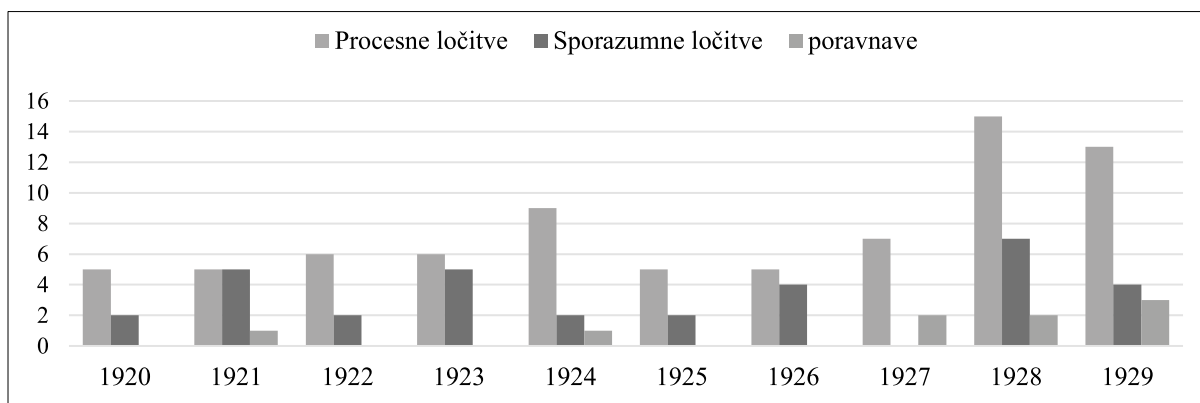

Primer zamudne sodbe. (SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 396, Cg III 388/26.)

Ločitve v dvajsetih letih 20. stoletja

V letih 1920–1929 so zakonci na celjsko okrožno sodišče vložili 118 ločitvenih zahtevkov.³³ Sodišče je obravnavalo 76 tožb oziroma procesnih ločitev (64 %), v 33 primerih sta se partnerja uspela dogovoriti za sporazumno ločitev zakona (28 %). Med njimi je bilo tudi devet poravnjav, v katerih sta se stranki pobotali, kar znaša 8 % vseh vloženih zahtevkov v tem obdobju. Všteti niso primeri, kjer so zakonci že prej vložili tožbo na sodišče, se poravnali in čez čas nadaljevali postopek ter se dejansko ločili. V dvajsetih letih so, kot je razvidno iz teh podatkov, prevladovali procesne ločitve pred sporazumnimi.

1. **Kmetje** (Posestniki, najemniki in prevžitkarji).
2. **Delavci** (Industrijski delavci, rudarji, mali obrtniki, pomočniki in nameščenci).
3. **Podjetniki** (Trgovci, večji obrtniki, različni mojstri in tovarnarji).
4. **Svobodni poklici** (Odvetniki, (pod)uradniki, učitelji, zdravniki, inženirji. Tukaj sta tudi državni svetnik in župan).
5. **Vojska in policija** (Kapetani, orožniki in policijski uradniki.)
6. **Ostalo** (V tej skupini so vse osebe, katerih poklic je neznan³⁴, in poklici, ki so se pojavljali le po enkrat, na primer: kaznjenec, šofer, hotelir, vlakovodja, natakara itd).

Grafikon 1: Število ločitvenih zahtevkov po letih.

Na podlagi zgornjega grafikona lahko vidimo, da je bilo največ ločitvenih zahtevkov (24) v letu 1928, najmanj pa leta 1920 in 1925 (le po sedem). Število ločitev je od leta 1920 naraščalo vse do vrhunca, ko jo bilo v letih 1928 in 1929 vloženih skupno kar 44 ločitvenih zahtevkov. Upoštevajoč primere, rešene s poravnjavami, so vlogo za ločitev 71-krat vložile ženske (60 %), v 47 primerih (40 %) pa moški.

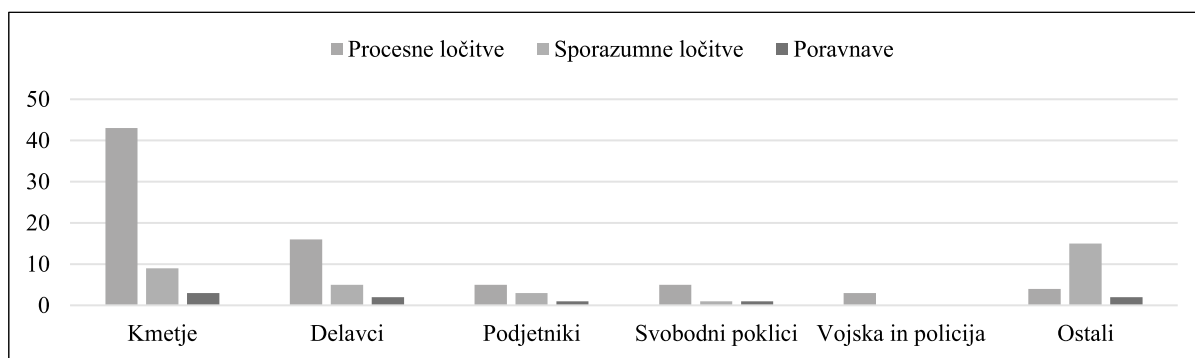
Ločitve po poklicnih skupinah

Da bi lahko analizirali poklicno strukturo oseb, ki so vložile vlogo za ločitev, smo jih po poklicih mož razdelili v naslednjo shemo:

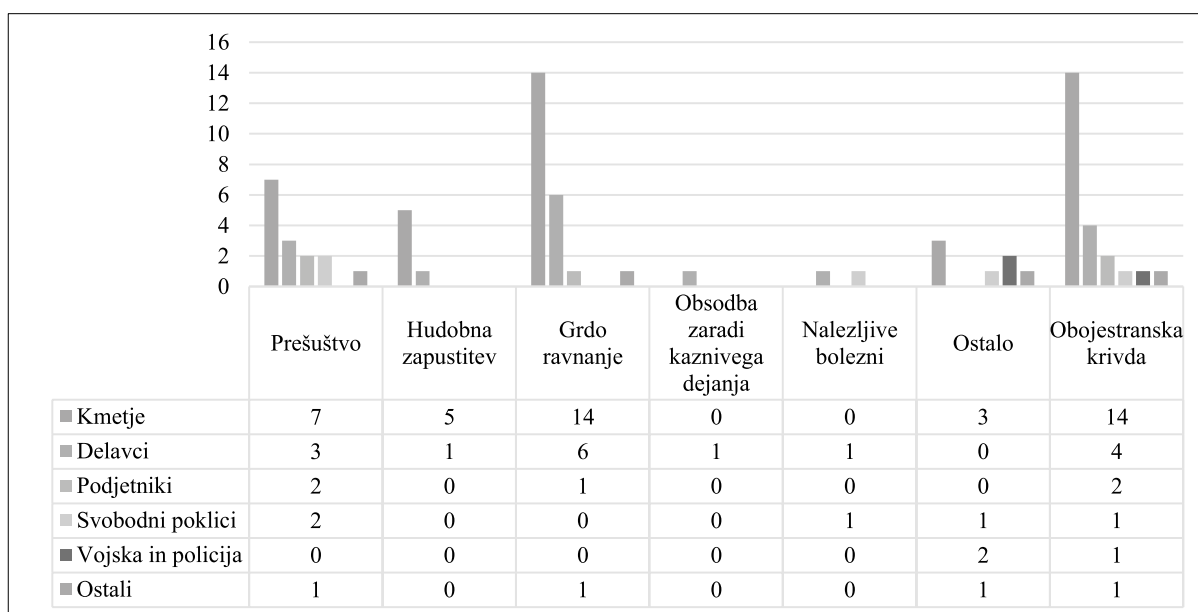
Kot je razvidno iz naslednjega grafičnega prikaza, so v dvajsetih letih prejšnjega stoletja prevladovali ločitveni zahtevki med kmeti, ki so predstavljali skoraj polovico vseh tožb v obravnavanem obdobju (55 ali 47 %). Znatno delež ločitvenih zahtevkov so vložili tudi delavci (23 ali 19 %) ter pripadniki skupine ostali (21 ali 18 %). Osebe v ostalih treh poklicnih skupinah so vlogo za ločitev vložile v manj kot desetih primerih. Pripadniki skupine kmetov so poravnavo sklenili trikrat, po dvakrat delavci in pripadniki skupine »ostali«, po enkrat pa so se poravnali podjetniki ter osebe, ki so opravljale svobodne poklice. Za to obdobje ni nobenega primera poravnave med zaposlenimi v vojski in policiji. Sporazumno so se največkrat ločili člani skupine »ostali« in sicer 15-krat, sledijo kmetje, ki so na sporazumno ločitev zakonske zveze pristali v devetih primerih. Delavci so se za takšno pot iz

³³ Analiza ločitev v obravnavanem obdobju je narejena na vzorcu 118 ločitvenih spisov, ki so ustrezali raziskovalnim kriterijem. Spise, iz katerih zaključek ločitve ni razpoznaven ali pa so podatki nepopolni, smo zavrgli. Podatki so sestavni del diplomske naloge. Za več informacij glej: Hvalec: Ločitve v medvojnem obdobju v Celju.

³⁴ Tukaj gre predvsem za primere sporazumnih ločitev, kjer sta podana le ime in priimek zakonskega para.

Grafikon 2: Število ločitev po poklicnih skupinah.

Grafikon 3: Ločitveni razlogi po poklicnih skupinah.

zakona odločili v petih primerih, podjetniki trikrat, pripadniki skupine svobodnih poklicev pa enkrat.

Vzroki ločitev

Ločitveni razlogi so vzroki, zaradi katerih so zakonci lahko dosegli ločitev zakona. S pomočjo § 109 ODZ jih lahko razdelimo v naslednjo shemo³⁵: A)

³⁵ Problem pri analizi vzrokov predstavlja predvsem dejstvo, da je bilo v večini primerov razlogov za ločitev več. Zato je bila potrebna določena poenostavitev in tako so vzroki razdeljeni v šest skupin, približno tako, kot so opisani v § 109 ODZ. Zanimarjena je razlika med samim nasiljem in žaljenjem, ki sta združena v eno skupino (grdo ravnanje), ker je ločitev zaradi njune tesne prepletenosti nemogoča. V primerih, kjer se je pojavljalo več različnih vzrokov, je kot glavni razlog predstavljeno dejstvo, ki je bilo dokazano kot ločitveni razlog, in v primeru več razlogov tisto, ki je bilo dovršeno prvo.

prešustvo; B) hudobna zapustitev; C) grdo ravnanje; D) obsodba zaradi kaznivega dejanja; E) nalezljive bolezni, X) ostalo³⁶; Y) obojestranska krivda.³⁷

Preučitev vseh 76 procesnih tožb v letih 1920–1929 je pokazala: da je bil najpogostejši vzrok za ločitev grdo ravnanje z zakoncem (22 ali 29 %); da je v 15 primerih ločitvi botrovalo prešustvo (20 %); da je zlobna zapustitev predstavljala ločitveni razlog v šestih primerih (8 %); da sedemkrat razlog ločitve iz sodnega spisa ni bil razviden (9 %). Dvakrat je bil razlog nalezljiva bolezen (3 %), medtem ko je bila

³⁶ Pod kategorijo »ostalo« spadajo vse ločitve, katerih razlogi so neznani, ter primeri, kjer krivda ne zadeva nobene strani, pa je bil zakon vseeno ločen.

³⁷ Pri zakonih, ločenih iz obojestranske krivde, analiza vzrokov ni upoštevana, saj je šlo v večini primerov za skupek različnih razlogov na obeh straneh.

obsodba zaradi kaznivega dejanja vzrok v enem primeru (1 %). Kar 23 zakonov pa je bilo ločenih iz obojestranske krivde (30 %).³⁸

Iz grafikona je razvidno, da je bilo grdo ravnanje v poklicni skupini kmetov ter delavcev najpogostejši razlog za ločitev, medtem ko je pri skupini podjetnikov ter svobodnih poklicev prednjačilo prešuštvo.

V sedmih primerih je bilo nedvoumno zabeleženo, da so moški po povratku iz vojne prepogosto pogledali v kozarec, kar predstavlja 6 % vseh ločitvenih zahtevkov v obravnavanem obdobju. V 13 primerih so žene tarnale, ker so se kmalu po koncu vojne začele v zakonu težave, večinoma grdo ravnanje ter nasilje, kar predstavlja 11% skupnih zahtevkov v letih 1920–1929.

Dejstvo je namreč, da je izbruh prve svetovne vojne povsem spremenil statistično sliko porok in ločitev. Medtem ko je bilo število porok pred vojno izjemno statično ter so ločitve oziroma razveze iz leta v leto naraščale, so se ob izbruhu vojne zadeve povsem spremenile. Poleti 1914 je fenomen t. i. vojnih porok zajel vso Evropo, ki je trajal celotno vojno obdobje, s čimer so predvsem pripadniki nižjih družbenih slojev na hitro, pred odhodom na fronto, sklenili zakon. Na ta način so pridobili možnost državne podpore za svoje žene in otroke.³⁹ Z vrnitvijo vojakov s fronte se je začela bitka med spoloma. Mnogi moške se sicer sploh niso vrnili, ti isti zakonci, ki so po končani vojni ponovno zaživeli skupaj, pa so se soočali s težavami, saj se je izkazalo, da je vojna globoko spremenila posameznike. Kot rezultat spremembe ureditve moči med moškim in žensko ter prekinitve intimnosti, se je spremenila celotna zveza osebnih razmerij. Izraz tega preloma je bilo tudi seksualno ljubosumje. Dolgo pomanjkanje spolnosti je sprožilo globok strah glede zvestobe partnerja, pogosto se je pojavilo sumničenje in dvom, ki je razjedal (vsaj enega) zakonca. Nekatera razmerja so ta dvom preživela ter tudi oprostila

dejansko nezvestobo, ki se je pripetila v medvojnem času, nekatera pa so preprosto razpadla. V povojnem obdobju je tudi iz tega razloga močno narastlo število ločitev.⁴⁰

Nesporno je, da je sama svetovna vojna imela vpliv na porast ločitev. Iz ohranjenih ločitvenih spisov Okrožnega sodišča Celje je razvidno, da je, podobno kot v drugih delih Evrope, število ločitev takoj po vojni skokovito narastlo ter se približalo stanju pred izbruhom vojne.⁴¹ Posledice nesoglasij med zakonci zaradi vojnih travm, pa se kot ločitveni razlogi pojavljajo še vsa dvajseta leta prejšnjega stoletja.

Tudi na podlagi analiziranih ločitvenih spisov je videti, da se je število ločitev v povezavi s prvo svetovno vojno povečalo predvsem zaradi psihičnih posledic, ki so jih moške dobili na fronti. Razvidno je, da je bilo močno prisotno nasilje nad ženskami. Moške so se po prihodu domov pogosto vdajali alkoholni omami, verjetno, da bi s tem zabrisali spomine na grozote, ki so jim bili priče med samo vojno. To pa za seboj potegne številne druge stvari. Zagotovo vnese v družino vsaj prepire. Povečalo se je tudi število skokov čez plot in posledično nezakonskih otrok. Marsikatera družina je utrpela gmotne posledice, saj žene niso vedno znale same poskrbeti za posestva, medtem ko so bili njihovi moške zdoma. Ženske, ki so ostale same, so morale nase prevzeti ogromno breme, kot npr. skrb za družino ter dom, prislužiti so morale denar za preživetje, same vzgajati otroke. Seveda so ženske pričakovale, da bo z vrnitvijo mož tega bremena konec, vendar so v marsikaterem primeru namesto pozornosti in ljubezni dobile udarce in grde besede, s čimer se je njihovo življenje spremenilo v pekel. Poleg tega se je pogosto zgodilo tudi, da so se moške s fronte vrnili nesposobni za delo ali celo pohabljeni, tako da so morale ženske skrbeti še zanje.

Prešuštvo

Zakonec je lahko zahteval ločitev zakona zaradi prešuštva drugega zakonca. Prešuštvo se je štelo za hudo kršitev dolžnosti zakoncev, da sta drug drugemu zvesta. Kot prešuštvo se je smatralo spolno

³⁸ Zakonce, ki so sklenili poravnavo, nismo uvrstili v tabelo razlogov ločitev. Prav tako so v primerih, kjer sta zakonca sklenila sporazumno ločitev, vzroki zanemarjeni, ker se krivda ene ali druge stranke ni dokazovala. Veliko je primerov, kjer ločitveni spis obsega samo podatek, da je zakon ločen sporazumno, navedena pa sta le priimek in ime strank.

³⁹ Cvirn: Boj za sveti zakon, 79.

⁴⁰ Timm: Gender, sex, 147-148.

⁴¹ Cvirn: Boj za sveti zakon, 80–81.

občevanje enega izmed zakoncev z osebo, ki ni bila njegov zakonec, vendar le, če je bila izvršena spolna združitev. Sam poskus še ni bil prešuštvo, kakor tudi ne kaki drugi intimni akti, se je pa to smatralo kot naklepno dejanje.⁴² »Če obstoje razlogi, ki izključujejo odgovornost, zlasti neprištevnost, npr. popolna pijanost ali kako drugo stanje duševne nerazsodnosti, dalje če gre za posilstvo, zmoto ali podobno, o prešuštvu ne more biti govora.«⁴³ V primeru, da je bil sam dogodek zakonolomnega dejanja izrecno odpuščen s strani prizadetega zakonca, se to kot ločitveni razlog na sodišču ni moglo uveljavljati.

Zakonolom so v petih primerih zakrivila ženske (33 %), medtem ko so se moški podali v prepovedano razmerje desetkrat (67 %). Upoštevani so sicer samo primeri, ki so bili na sodišču dokazani.⁴⁴ Čeprav je videti, kakor tudi potrjujejo številke, da so bili skoki čez plot bolj v domeni moških, so se tudi ženske vdajale prepovedanim ljubezenskim razmerjem. Na podlagi ločitvenih spisov lahko domnevamo, da so bili skoki čez plot med pripadnicami nežnejšega spola aktualni predvsem med vojno, ko so bili moški na fronti, ženske pa doma prepovedane same sebi. Tudi prisotnost vojnih ujetnikov in tujih vojakov je povečala število prešuštev. »Mnoge žene, ki so po vpoklicu svojih mož nenadoma ostale same, so se prej ali slej zapletle v ljubezensko razmerje. Povečala se je raba kondomov, ki niso bili le zaščitno sredstvo pred nalezljivimi spolnimi boleznimi, ampak tudi zaščita pred neželeno nosečnostjo.«⁴⁵ Razlika med spoloma je bila samo v tem, da če je mož ženo v odsotnosti prevaral, je obstajala majhna verjetnost, da se to razve, če pa je to storila ženska, so te stvari hitro postale vsesplošno znane po cellem kraju. Obstajala je tudi možnost, da je žena v odsotnosti svojega moža zanosila in je skok čez plot precej težje prikrila, kot je to mogoče pri moških. Na podlagi sodnih spisov se zdi, da so sodišča ter tudi okolje budne socialne kontrole bolj obsojali prešuštvo, če ga je zakrivila ženska, sploh če je za nameček zanosila in rodila nezakonskega otroka.

⁴² Finžgar: *Rodbinsko pravo*, 78.

⁴³ *Prav tam*.

⁴⁴ Poudariti je potrebno, da je, če je eden izmed zakoncev govoril, da ga partner vara, pa za to ni bilo dokazov, lahko sodišče to označilo kot ločitveni razlog zaradi občutne žalitve, zlasti, če je osumljeni zakonec ob tem trpel ali zaradi tega prišel na slab glas.

⁴⁵ Cvirn: *Župnik je rekel*, 73.

Primer skoka čez plot v medvojnem času se je pripetil denimo v družini Kranjc, kjer so dalj časa vladale nesrečne razmere. Medtem ko je bil Ludvik dvakrat pravnomočno obsojen zaradi nasilja, je žena leta 1929, po 14 letih zakona, vložila tožbo za ločitev. Poleg tega, da je bil Ludvik do žene nasilen, jo je tudi grdo zmerjal. Med vojno je bil ujetnik v Rusiji, v tem času pa je Katarina, ki je na posestvu ostala sama s sedmimi otroci, dobila od občine za pomoč za delo na kmetiji vojne ujetnike, s čimer so si ti služili hrano. V moževi odsotnosti je imela Katarina večkrat razmerje z več moškimi. Prevarala ga je z raznimi vojaki ter tudi z vojaškimi jetniki. Ker sta bila na sodišču dokazana tako zakonolom kot tudi nasilje, se je razsodba glasila, da ločitev zadeva obojestransko krivdo.⁴⁶ V katoliškem tisku so sicer že med vojno z grozo prišli do spoznanja, da predstavlja največje zlo, ki ga je povzročila vojna, v tem, da se je zrušila harmonija marsikaterega zakona. Tako cerkev kot država sta namreč od soprog vojakov zahtevali in pričakovali brezpogojno zakonsko zvestobo.⁴⁷

Tudi zakonsko srečo med zakoncema Černelč je skalila žena s svojimi skoki čez plot, zaradi česar je mož Franc leta 1920 zahteval ločitev. Ko je šla Marija nekoč iz gostilne, kamor je sicer po navedbah prič pogosto zahajala in se tudi večkrat vdajala pijači, je ob cesti spolno občevala z nekim možakarjem, zaradi česar je bila obsojena na pet dni zapora. Sodišče se je prepričalo, da je vsa krivda za ločitev zaradi nemoralnega vedenja na toženkini strani.⁴⁸

Nalezljive bolezni

Med analiziranimi primeri je bilo tudi nekaj pritožb zaradi nalezljivih bolezni. Pojavljale so se predvsem spolno prenosljive bolezni kot na primer sifilis in gonoreja, omenjajo se sramne uši. Ni potrebno poudarjati, da so te bolezni krivci dobili s skokom čez plot, pogosto pa so okužili tudi svojega partnerja. V dveh primerih je prišlo do ločitve izključno zaradi okužbe zakonskega partnerja s sifilisom, na podlagi pregledanih primerov pa lahko sklenemo, da spolno prenosljive bolezni niso bile

⁴⁶ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 402, Cg III 68/29.

⁴⁷ Cvirn: *Boj za sveti zakon*, 81–82.

⁴⁸ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 384, Cg III 192/20.

tako nevsakdanje in so bile večkrat omenjene kot eden izmed ločitvenih razlogov.

Josip Serbec je leta 1928 vložil zahtevo za ločitev, saj se z ženo Ivo nista razumela. Slednja ga je obtožila, da jo je hotel zastrupiti z *veronalom*, kar pa naj bi bilo po mnenju sodišča neosnovano očitanje. Poleg tega ga je občutno žalila, saj ga je zmerjala, da je »avstrikijant« in »grd ovaduh«. Sodišče je sicer na I. stopnji razsodilo, da sta oba zakonca kriva za ločitev zakona, drugostopenjsko sodišče pa je pri ponovni obravnavni primera prišlo do sklepa, da toženki ni dokazan noben razlog za ločitev. Josip je svojo ženo po poroki namreč okužil s spolno prenosljivo boleznijo, ki jo je dobil s skokom čez plot, tako da je bil spoznan kot edini krivec za razvezo.⁴⁹

Zanimiv je primer zakoncev Brečko, ki sta se poročila v začetku leta 1923. Žena Marija, vdova s šestimi otroki, se je zaradi želje po boljšem življenju ponovno poročila, vendar je toženec bolehal za jetiko, kar ji je pred poroko pozabil omeniti. Zakon je določal, da je nalezljiva bolezen razlog za ločitev, vendar sta se zakonca uspela še istega leta dogovoriti za sporazumno ločitev.⁵⁰

Po enem letu zakonske zveze je tožbo za razvezo zakona vložil tudi Hans Köllner. Toženka naj bi vstopila v zakon okužena z gonorejo, s čimer naj bi ogrožala možovo zdravje. Poleg tega je Hans pod zaprisego potarnal, da Hermina noče izpolnjevati zakonske dolžnosti. Sodišče je sklepalo, da je tožena stranka s tem, ko je možu kratila zakonske dolžnosti in ga na ta način zavračala ter odklanjala, kriva za ločitev.⁵¹

Kot zanimivost lahko na tem mestu dodamo, da o posilstvu žene znotraj intimno-partnerske zveze v nobenem primeru ne moremo govoriti, saj v tem času v kazenskem zakoniku ne obstaja niti približen nastavek, ki bi opredeljeval ta morebitni delikt, kaj šele, da bi obstajal kakšen sodni postopek glede tega. »Ker se kot eno temeljnih obveznosti ženske v zakonski zvezi (žene) tradicionalno razume dostopnost zakonskemu partnerju (možu) za spolno nožnično občevanje, v teoriji in sodni praksi tega

časa ni niti zametkov razprav o kateri koli kazensko pravni dobrini, ki bi utegnila biti kršena s prisilnim spolnim nožničnim občevanjem v zakonski zvezi, kaj šele o spolni samoodločbi ali spolni integriteti ali kakšni podobni osebni kazenskopravni dobrini žene.«⁵² Žena je morala sprogu biti na voljo, kadar se mu je tako zahotelo, saj je bila to ena izmed njenih temeljnih dolžnosti, da je lahko igrala vlogo dobre zakonske žene.

Hudobna zapustitev

Tudi zakonec, ki ga je njegov zakonski partner zlobno ali brez utemeljenega razloga zapustil, je lahko zahteval ločitev. »Zapustitev pomeni opustitev zakonske skupnosti. To se lahko zgodi tako, da zakonec zapusti drugega zakonca ali da odžene drugega zakonca od sebe ali ga ne sprejme k sebi. Za zavrnitev se šteje tudi zavrnitev povabila za nadaljevanje ali vzpostavitev zakonske skupnosti. Skupnost mora biti opuščena proti volji drugega zakonca.«⁵³ Opravičen razlog je bil le v primeru, da je drugi zakonec zakrivil dejanje, ki je bil razlog za razvezo. Na primer, če je mož ženo pretepal in ji grozil, da jo bo ubil, ter je žena iz strahu za svoje življenje zapustila skupno bivališče, se to na sodišču ni obravnavalo kot zlobno zapustitev, seveda, če je ogrožena to ravnanje lahko dokazala.

V smislu § 92 ODZ je bila soproga dolžna slediti svojemu zakonskemu možu na njegov dom v zakonsko skupnost, dokler ni bila sodno ločena od njega ali dokler ni imela tehtnega razloga ravnati drugače. V nasprotnem primeru se je to štelo za zlobno zapustitev. »Žena dobiva priimek moža in vživa pravice njegovega stanu. Ona je dolžna iti za možem v njegovo stanovanjsko, v gospodarstvu in pridobivanju po moči mu pripomagati, in njegove naredbe, kolikor domači red tirja, izpolnovati, in skrbeti, da jih tudi drugi izpolnujejo.«⁵⁴

Zlobna zapustitev je bila razlog za ločitev v šestih primerih, kar znaša 8 % od skupno 76 procesnih tožb.

⁴⁹ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 396, Cg III 275/26.

⁵⁰ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 388, Cg III 420/23.

⁵¹ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 398, Cg III 405/27.

⁵² Korošec: Spolnost in kazensko pravo, 50.

⁵³ Finžgar: Rodbinsko pravo, 81.

⁵⁴ ODZ, § 92.

Grdo ravnanje

Zakonec je lahko zahteval ločitev, če je njegov partner z njim grdo ravnal, ga hudo žalil, ali kako drugače vsakodnevno povzročal, da je bilo zakonsko življenje neznosno. V takih primerih je morala biti dokazana krivda, kajti šlo je za zavestno obnašanje enega izmed zakoncev. Če so bila omenjena dejanja storjena nenamerno, v samoobrambi ali neprištevnosti, v velikem razburjenju ali izzvano, se kot ločitveni razlog niso upoštevala.⁵⁵

Grdo ravnanje⁵⁶ se je kot ločitveni razlog pojavilo 22-krat, kar predstavlja 29 % vseh procesnih ločitev v letih 1920–1929. To je bil tudi najpogostejši razlog za ločitev od mize in postelje. V večini primerov se je pojavljalo fizično nasilje ter občutne žalitve. Novejša raziskava Jasne Podreka denimo zaključuje, da so »posledice nasilja lahko zelo različne, od tistih manj vidnih, ki povzročajo psihično ali kakšno drugo manj vidno škodo, prek vidnih, lažjih in hujših telesnih poškodb, pa vse do smrti.«⁵⁷

Na podlagi pregledanih primerov lahko sklepamo, da so bili moški večkrat povzročitelji nasilja nad svojimi partnerkami, ne pa obratno. Jasna Podreka piše: »Čeprav je razlag o vzrokih za moško nasilje veliko, ostaja močno zakoreninjeno prepričanje, da so moški nasilni že po naravi. Za študije spola je takšno stališče nesprejemljivo; moški se nasilja priučijo s socializacijo. Moč, nasilje in agresija so zaželen del moške identitete, socializacija pa spodbuja ideal »pravega« moškega, ki je dominanten in močan ter se v konfliktnih situacijah odziva odločno in agresivno, ne pa z umikom ali čustveno.«⁵⁸ Avtorica prihaja do zaključka, da lahko nasilje moških razumemo kot izraz moškega dojemanja moči nad partnerko ter potrjevanje lastne hegemonie moškosti, istočasno pa je to lahko tudi izraz frustracij zaradi nedoseganja tega ideala ter zavedanja o izgubljanju moči in nadzora v odnosu.⁵⁹

Vsekakor moramo izpostaviti, da enkratno grdo ravnanje ali udarec še ni bil upravičen razlog za ločitev. Takšno ravnanje se je moralo ponavljati dalj časa ali pa je moralo biti samo sporno dejanje toliko težje narave. Tako je sodišče v primeru zakoncev Čuden izdalo naslednjo sodbo: »Če je toženec tudi nekaterokrat v razburjenosti in vinjenosti psoval svojo ženo in jo enkrat celo udaril za uho, se to še ne more smatrati kot taka občutljiva razžalitev ali tako hudo zlostavljanje, katero tvori v smislu § 109 ODZ ločitveni razlog. Sodišče je prepričano, da gre v predležem slučaju le za prehodnja nesoglasja med zakonskima, ki se morejo pri primerni obojestranski popustljivosti ublažeti, in ki nikakor ne morejo tvoriti razloga za ločitev zakona.«⁶⁰

Hude žalitve so lahko bile žalitve z besedami in pismi, zlasti zmerjanje, grožnje, obrekovanje (npr. obdolžitev prešuštva) in pa žalitve z dejanji (npr. grdo ravnanje lažje narave). Za žalitev se je štelo tudi obnašanje, ki bi lahko prizadelo dobro ime ali čast drugega zakonca. Kot hude so smatrane žalitve, ki so močno vplivale na psihično počutje drugega zakonca. Teža žalitve je zavisela tudi od načina in vrste žalitve, okolja itd.⁶¹ Kot žalitev v smislu § 109 je sodišče štelo tudi, »če se čustva enega zakonca alterirajo na način, da utegne njegovo notranje duševno življenje priti iz ravnotežja; žalitev v tem smislu vsebuje torej ponašanje enega zakonca, ki ustvarja pri drugem zakoncu bolester notranje občutke, ki vplivajo neugodno na zakonsko skupnost in morejo imeti, če se večkrat ponavljajo, za posledico popolni razdor zakonskega razmerja. Pri tem je docela upoštevati tudi strankino socijalno stanje, izobrazbo in mišljenje strank ter njih rahločutnost.«⁶²

Poleg stalnih žalitev, kot so svinja, prasec, kurba itd., ki so bile pogosto v rabi, so bili nekateri pri psovanju svojih partnerjev precej bolj domiselni. S ščepcem nacionalističnega prizvoka je Franc Sajovic zmerjal svojo soprogo Jožefo: »Prokleta hrvaška baba se obnašaš, kakor bi bila ciganske familije, spadaš tja doli na Hrvaško v ciganske šotore, da bi strela udarila v tvoj jezik, da bo enkrat tiho, če boš kedaj umrla, bomo morali tvoj jezik še posebej ubiti, ker drugače ne bo miroval, kurba!« Žena pa mu

⁵⁵ Finžgar: Rodbinsko pravo, 79–80.

⁵⁶ Finžgar: Rodbinsko pravo; 80. »Grdo ravnanje so fizična obračunavanja, dejanski napadi, ki povzročijo drugemu zakoncu fizične bolečine in ki imajo lahko tudi posledico telesne poškodbe in nevarnosti za življenje in zdravje. Tudi psihično nasilje hujše vrste je grdo ravnanje.«

⁵⁷ Podreka: Bila si tisto, 115.

⁵⁸ Prav tam, 86.

⁵⁹ Prav tam, 268.

⁶⁰ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 400, Cg III 161/28.

⁶¹ Finžgar: Rodbinsko pravo, 80.

⁶² SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 398, Cg III 405/27.

pri tem ni ostala dolžna, saj mu je tudi ona nadela različne žaljive nazive: »stari osel, sivec histeričen, frdaman hudič«. ⁶³ Leta 1929 je sodišče zaradi občutnih medsebojnih žalitev zakon ločilo zaradi krivde obeh strank.

Pisan register psovka lahko dopolnimo še z nekaj primeri. Pokleka Jožef je imel svojo zakonsko sopotnico za »kranjsko kurbo, svinjo in slovensko pizdo«, ⁶⁴ soproga Franceta Šklamba pa si je prislužila psovke, kot so: »stara vampasta baba, prokleta kurba, stara grda baba.« ⁶⁵ Metod Ulipi je ženo zmerjal s »kurbo, prasico, vlačugo, prokletim mrličem, pastatelnom in sovo« in ji očital, da je »polovica dedeja« ⁶⁶ in da je ne mara. ⁶⁷ Seveda pa tudi ženske niso nič kaj zaostajale s kovanjem žaljivih vzdevkov in so svoje može imele za vse kaj drugega kot za zakonca. V večini primerov je potekalo obkladanje z zmerljivkami dvosmerno.

Sodišče je pri obravnavi upoštevalo precej stvari, med drugim je bilo sporno tudi motenje vere. V primeru zakoncev Zorčič je mož Andrej pogosto popival in zmerjal ženo, sodišče pa mu je dokazalo tudi nesmotrno zapravljanje premoženja. Med drugim je svoji ženi prepovedal hoditi v cerkev, s čimer jo je omejeval pri izvrševanju verske dolžnosti. Zaradi grdega ravnanja s soprogo, je bil njun zakon leta 1929 ločen od postelje in mize iz krivde toženca. ⁶⁸

Večkrat se je dogajalo, da so bili možje pravno-močno obsojeni na nekajdnevno (ali nekajtedensko) ječo zaradi fizičnega nasilja, ki so ga prizadejali svojim sprogam. Če so jih prijavile pristojnim oblastem, so lahko nasilneži zaradi obsodbe odseleli svojo težko »prigarano« kazen. Vendar lahko na podlagi analiziranih ločitvenih spisov sklepamo, da se tega ženske niso posluževale prepogosto, saj so jih prijavile šele, ko je bilo stanje že alarmantno. Seveda se je v veliko primerih nasilje nadaljevalo tudi po »terapiji lepega vedenja«, vendar so lahko te

kazenske spise potem uporabili kot dokaz za ločitev na sodišču.

Ker je Mirnik Josip s svojo ženo grdo ravnal ter jo nevarno ogrožal, je bil leta 1927 obsojen na dva meseca težke ječe, poostrene z enim postom vsakih štirinajst dni in dopolnjene z enim trdim ležiščem vsakih štirinajst dni. ⁶⁹ Redno je trpela udarce tudi žena Janeza Gošnika, posledice pretepa so bile večkrat resne. Med drugim ji je enkrat z grabljami, drugič pa z železno zaporo volovskega jarma prebil kožo na glavi, ji zlomil roko ter eno rebro. Zaradi fizičnega nasilja je bil leta 1924 obsojen na deset dni ječe. ⁷⁰

Hude žalitve so se velikokrat stopnjevale v fizično nasilje. Predvsem ženske so bile tiste, ki so bile pogosto pretepane. Obstajajo pa seveda tudi izjeme.

Glogovšek Marija, ki je bila sicer tudi sama redno žrtev nasilja s strani partnerja Franca, se je fizično spravila nanj s pomočjo hčerk. Poleg tega je sodišče ugotovilo, da je nagovarjala razne osebe, naj moža ubijejo. Franc pa je napeljeval njena mladoletna otroka iz prvega zakona k tatvini. Njun zakon je sodišče leta 1920 ločilo iz obojestranske krivde. ⁷¹ Zaradi nasilja se je leta 1928 z ločitvijo končala tudi zakonska zveza zakoncev Istolz. Ker je soproga moža pogosto zmerjala, mu ni hotela kuhati, ter ga enkrat tudi fizično napadla s steklenico za mleko, pri čemer mu je izbila zob, je Hermann vložil tožbo za ločitev zakona. Sodišče se je prepričalo, da je krivda za razvezo zaradi grdega ravnanja s soprogom samo na strani toženke. ⁷²

Zanimiv je primer zakoncev Cizej, kjer je tožnica leta 1925 na sodišču trdila, da jo mož pretepa in žali, česar pa ji ni uspelo dokazati. Sodišče je ločitveni zahtevek zavrnilo, saj bi moralo biti kot razlog za ločitev nekaj resnega in težkega, česar v tem primeru niso opazili. Zanimiva je opazka sodišča, da je tožiteljica močna ženska in izgleda toženec napram njej kot slabič, ki ima poleg tega poškodovano roko iz svetovne vojne. ⁷³ Precej ne-

⁶³ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 400, Cg III 365/29.

⁶⁴ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 394, Cg III 196/29.

⁶⁵ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 388, Cg III 445/23.

⁶⁶ Na tem mestu mož namiguje, da je njegova žena po videzu bolj moški kot ženska in je zaradi tega ne mara, kar se zdi kot grda žalitev, z močno spolno konotacijo.

⁶⁷ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 397, Cg III 175/27.

⁶⁸ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 403, Cg III 170/29.

⁶⁹ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 397, Cg III 157/27.

⁷⁰ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 391, Cg III 162/24.

⁷¹ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 384, Cg III 425/20.

⁷² SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 398, Cg III 378/27.

⁷³ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 394, Cg III 287/25.

navaden je tudi primer zakoncev Arzenšek, zakon katerih je bil ločen iz obojestranske krivde. Mož je ženo večkrat klofotal in zmerjal, žena, ki se je očitno naveličala nasilja, pa je želela biti bolj učinkovita, zato je soproga, ležečega v postelji, po glavi udarila s sekuro. S tem si je leta 1929 prislužila en mesec težke ječe.⁷⁴

Zanimivo je tudi, da je med ločitvenimi spisi 19 primerov ločitev, ki so zadevale osebe, ki so bile ovdovele in so iz različnih razlogov s ponovno poroko želele najti zakonsko srečo. Lovro Krulej, 63-letni vdovec, pri izbiri soproge ni imel srečne roke. Kot je povedal na sodišču, se je ponovno poročil, da ne bi bil brez gospodinje. Za ženo si je izbral precej mlajšo gospodično, 28-letno Amalijo, ki se je z njim poročila leta 1919 zaradi denarja, česar ni nikoli skrivala. Žena ga je zmerjala ter okoli razlagala, da mož na čuden način spolno občuje, pri čemer ji tlači svoj ud v usta. Zaradi ogovarjanja jo je sodišče obsodilo na tri tedne ječe. Svojega moža se je tudi fizično lotila, med drugim ga je udarila s stolom. Zakon je bil leta 1921 ločen iz krivde toženke.⁷⁵

Zaključna misel

Na podlagi vseh predstavljenih primerov se zdi precej neverjetno, da so se bile ženske (ter v nekaterih primerih tudi moški), potem ko so bile večkrat pretepane in pri tem poleg modric v najbolj brutalnih primerih nasilja utrpeli še kakšen zlom ali druge poškodbe, pripravljene pobotati s svojimi nasilnimi možmi, jim vse skupaj odpustiti, z njimi skleniti poravnavo ter ponovno zaživeti v zakonski skupnosti. Dvomimo namreč lahko, da se je nasilje na tej točki zaključilo. Poleg tega je zanimiv tudi podatek, kako dolgo so ljudje v obravnavanih 20. letih prejšnjega stoletja trpeli v nesrečnem zakonu. Povprečno trajanje zakonov, v katerih je bilo prisotno nasilje, je znašalo v obravnavanem obdobju 10,8 let. Zakonci, ki so se ločevali, so v večini primerov pred sodiščem povedali, da je bil zakon že od samega začetka (ali pa kmalu po sklenitvi zakonske zveze) nesrečen, ločevali pa so se šele po desetih letih ali več.

Literatura in viri

Arhivsko gradivo

Zgodovinski arhiv Celje

SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, arhivske škatle: 384–410

Tiskani viri in literatura

Občni državljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva, Na Dunaji 1853.

Cvirn, Janez. *Boj za sveti zakon: Prizadevanja za reformo poročnega prava od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.

Cvirn, Janez. »Župnik je rekel, da bi bilo treba ženske zapečatiti. Vpliv prve svetovne vojne na ločitve zakonov.« V: *Zgodovina za vse*, št. 2, 2004, 72–82.

Finžgar, Alojzij. *Rodbinsko pravo*, Ljubljana: Uradni list LRS: Pravno-ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1957.

Hvalec, Nina. *Ločitve v medvojnem obdobju v Celju (1920–1938)*. Diplomsko delo. Ljubljana, 2015.

Korošec, Damjan. *Spolnost in kazensko pravo: od prazgodovine do t. i. modernega spolnega kazenskega prava*. Ljubljana: Uradni list RS, 2008.

Kosec, France. *Katoliško zakonsko pravo z ozirom na državne avstrijske postave*. Ljubljana: Katol. bukvarna, 1894.

Kušej, Rado. *Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana: Juridična fakulteta, 1927.

Odar Alojzij. *Sodbe rimske rote v zakonskih pravnih*. Domžale: Misijonska tiskarna, 1934.

Podreka, Jasna. *Bila si tisto, kar je molčalo: intimnopartnerski umori žensk v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.

Timm Annete in Sanborn Joshua. *Gender, sex and the shaping of modern Europe: A history from the French revolution to the present day*. Oxford and New York, 2007.

Vilfan Sergij. *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.

⁷⁴ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 403, Cg III 246/29.

⁷⁵ SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, a. š. 386, Cg III 313/21.

Zusammenfassung

„VERDAMMTES KROATISCHES WEIB, BENIMMT SICH, ALS OB SIE AUS EINER ZIGEUNERFAMILIE STAMMT“

*Scheidungen in den zwanziger Jahren des 20.
Jahrhunderts im Lichte der Akten des Cillier
Kreisgerichtes*

Der Beitrag behandelt Ehescheidungen in den Jahren 1920–1929 basierend auf 118 Fällen, die vor dem Kreisgericht in Celje (Cilli) verhandelt wurden. Bis zur Aufteilung Jugoslawiens im Jahr 1941 war das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch in Geltung, das im 19. Jahrhundert entstanden und daher in den 1920er Jahren bereits recht veraltet war. Das alte Jugoslawien war auf sechs Rechtsgebiete aufgeteilt, die eine unterschiedliche Rechtsordnung hatten, und auch das Eherecht war zwischen diesen Gebieten nicht vereinheitlicht. Im behandelten Zeitraum galt ein unterschiedliches Eherecht für Katholiken und „nichtkatholische Christen“ sowie Juden. Angehörige aller Glaubensrichtungen außer der römisch-katholischen konnten ihre Ehen aus berechtigten Gründen auflösen und wieder heiraten. Katholiken konnten eine Trennung von Tisch und Bett erreichen, was im Grunde lediglich bedeutete, dass sie die amtliche Erlaubnis für einen getrennten Wohnsitz bekamen, eine erneute Heirat war ihnen jedoch weiterhin unmöglich, und zwar bis zum Tod des Ehepartners. Für die katholische Kirche stellte die geschlossene Ehe nämlich ein unverbrüchliches Gelübde dar, das erst durch den Tod eines der Ehepartner nichtig wurde. Genau aus diesem Grund traten nicht wenige Katholiken zu einem anderen Glauben über, da sie damit das sogenannte Hindernis des Katholizismus umgingen und erneut heiraten konnten. Die Besonderheit dabei war, dass das absolute Hindernis des Katholizismus nur für katholische und gemischte Ehen im Gebiet Sloweniens und Dalmatiens galt, nicht aber in anderen Teilen Jugoslawiens.

Es gab prozessuale Scheidungen, bei denen eine der Parteien ein Klagebegehren einreichte und das Gericht entschied, welche der Parteien die Schuld an der Scheidung trug, sowie einvernehmliche Scheidungen. Bei letzteren stimmten die Parteien der Scheidung im Einvernehmen zu und verständ-

igten sich hinsichtlich der Versorgung der Kinder und der Aufteilung des gemeinsamen Vermögens.

Vor dem eigentlichen Scheidungsverfahren mussten die Eheleute verpflichtend an drei Versöhnungsversuchen teilnehmen, die vom Gericht organisiert wurden und deren Ziel es war, dass sich die Parteien wieder versöhnen. Wenn die Versöhnungsversuche erfolgreich waren, schlossen die Parteien einen Vergleich, verziehen einander alle üblen Dinge und lebten erneut in ehelicher Gemeinschaft.

In den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts überwogen prozessuale Scheidungen im Vergleich zu einvernehmlichen Scheidungen. Die Mehrheit der analysierten Beispiele betraf die Scheidungen katholischer Ehen. Die Scheidungsklage wurde öfter von Frauen als von Männern eingebracht; zahlenmäßig am häufigsten ließen sich Angehörige der bäuerlichen Bevölkerung scheiden. Der häufigste Scheidungsgrund war eine schlechte Behandlung des Ehepartners, gefolgt von Scheidungen wegen Ehebruch sowie böswilligem Verlassen. In vielen Fällen waren die Ursachen von Gewalt begleitet, oft in enger Verbindung mit Alkohol. Durch die gesamten zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts kann in den Gerichtsakten eine Verbindung zwischen Scheidungen und dem Einfluss des Ersten Weltkriegs beobachtet werden.

Schlagwörter: Ehescheidungen, Scheidungsrecht, Kreisgericht in Celje (Cilli), zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts

Aleš Marđetko

Športno dogajanje v okupiranem Celju (1941–1945)

MARĐETKO Aleš, dr., profesor zgodovine in geografije, Osnovna šola dr. Franja Žgeča Dornava, Dornava 136 a, SI-2252 Dornava.

796/799(497.431)"1941/1945"

**ŠPORTNO DOGAJANJE V OKUPIRANEM
CELJU (1941–1945)**

Članek obravnava športno dogajanje v Celju med okupacijo v letih 1941 – 1945. Arhivski viri, ki pokrivajo športno dogajanje v času okupacije so fragmentarno hranjeni v različnih arhivih po Sloveniji. Zaradi boljšega prikaza športnega utripa v okupiranem Celju članek temelji na sekundarnih, predvsem, časopisnih virih. Takratna časopisa Marburger Zeitung in Štajerski gospodar sta dokaj redno poročala o športnih dogodkih na Spodnjem Štajerskem. Največ prostora sta namenila nogometu in večjim športnim dogodkom članskih ekip in tekmovanjem Nemške mladine. V članku je prikazano katera športna društva so delovala v okupiranem Celju, katere športne panoge so bile razvite in kakšne rezultate so dosegale celjske ekipe in posamezniki. Prikazano je tudi, katere večje športne prireditve za ekipe iz Spodnje in avstrijske Štajerske so se odvijale v Celju in katere športne dogodke Nemške mladine je gostilo Celje.

Ključne besede: šport, Celje, druga svetovna vojna

MARĐETKO Aleš, PhD, BA History and Geography, Dr Franjo Žgeč Primary School Dornava, Dornava 136 a, SI-2252 Dornava.

796/799(497.431)"1941/1945"

**SPORTS EVENTS IN OCCUPIED CELJE
(1941–1945)**

The article describes sports events in Celje during the occupation from 1941 to 1945. Archival sources about sport during the occupation are fragmentary and kept by several archives across Slovenia. To get a clearer picture of the situation in sports in occupied Celje, the article relies on secondary sources, mainly newspapers. The contemporary newspapers Marburger Zeitung and Štajerski gospodar regularly covered sports events in Lower Styria. Priority was given to football, major sports events of senior teams and the German Youth competitions. The article presents contemporary sports associations and disciplines in occupied Celje and the results for local teams and individual athletes. Also presented are major sporting events of the teams from Lower and Austrian Styria that took place in Celje and the German Youth sports events that were hosted by Celje.

Key words: Sport, Celje, World War II

Pomen športa v nacistični ideologiji in raznarodovalni politiki na okupiranih območjih

Športu in športni dejavnosti je namenjenih premalo pozornosti in raziskav, saj sta bila pomembna instrumenta nacističnih oblasti na okupiranih območjih za germanizacijo prebivalstva. Nacistično pojmovanje in propagiranje športa je bilo učinkovito sredstvo za širjenje nemške zavesti med prebivalstvom na okupiranem območju. Nacistični oblastniki so dokaj uspešno izkoriščali priljubljenost športa med ljudmi in so preko določenih športov in panog krepili nemški duh. Posredno pa so šport primerjali z bojiščem in tako krepili militarizem ter telesno pripravljenost za vojskovanje na pravem bojnem polju. Ne smemo spregledati tudi dejstva, da je bil šport področje, na katerem nacisti pri pripravi na priključitev okupiranih delov k Nemčiji niso uvedli nikakršnih začasnih oblik delovanja oz. organiziranja. Novoustanovljena športna društva in klube so takoj polnopravno vpeli v športni sistem Rajha. Šport lahko torej štejemo in obravnavamo kot področje, na katerem so nacisti izvedli popolno priključitev k Nemčiji in vanj vpeljali enak sistem, kot je veljal za nemške klube. Zato ta članek namenjam športu, saj je nedvomno bil to eden izmed pomembnejših načinov, ki so ga nacistični okupatorji uporabljali pri ponemčevanju Slovencev in vključevanju okupirane Spodnje Štajerske v Nemški rajh.

Šport se je skladal z ideološkimi temelji nacizma, predvsem rasne teorije, socialnega darvinizma in nacističnega izobraževalnega programa, ki je temeljil na fizičnem treningu. Nacistična propaganda je razglašala, da je šele nacizem popolnoma odprl šport vsem slojem in omogočil širšim množicam sodelovanje v vseh športih, tudi tistih, ki so veljali za športe »elite«, kot so jahanje, tenis itd. Nacistična ideologija je v športu videla trojni učinek: fizično zdravje, rasno-politično selekcijo in militarizacijo. Zato so v politično naravnane športne cilje NSDAP že pri 10. letih starosti vpeli otroke in mladostnike, ko so vstopili v »Hitlerjevo mladino«. V nacistični Nemčiji je bila krovna državna organizacija za vse športne zveze (25 zvez različnih športnih panog) Zveza za telesno vzgojo Nemškega rajha (Deutschen Reichsbund für Leibesübungen – DRL), ki je leta 1943 nasledila Odbor

za telesno vzgojo Nemčije (Deutschen Reichsausschusses für Leibesübungen – DRA).¹ Organizacijo je vodil »vodja športa v Rajhu« (Reichssportführer). Od leta 1933 do leta 1943 je to funkcijo opravljal Hans von Tschammer und Osten, od leta 1943 do leta 1944 ga je nasledil Arno Breitmeyer, Karl Ritter von Halt pa je organizacijo vodil od leta 1944 pa do konca vojne.²

Kot na vsa področja življenja je okupacija Celja močno posegla tudi v celjski šport. Športna društva in klube so, tako kot druga društva in organizacije, ukinili, njihovo premoženje in opremo pa zaplenili. Športni dogodki, ki jih je v mestu prirejal okupator, niso bili zgolj nacistična militaristična vzgoja in skrb za zdravje prebivalstva, temveč tudi poskus mobilizacije domačinov in ustvarjanje videza normalnega poteka življenja v mestu oz. videza popolne vključenosti okupiranega območja v Nemški rajh. Okupator je veliko pozornosti namenil tudi gojenju športnega duha in organizaciji različnih športnih prireditev v okviru Nemške mladine.

Športna dejavnost je bila eno izmed prvih področij, ki jih je okupator ponovno oživil. Trudil se je izbrisati ali pa vsaj minimalizirati športne dosežke predvojnih slovenskih športnih društev, klubov in posameznikov ter poudariti izključno dosežke nemških. Okupatorji so ponosno pripisovali celjskim nemškim predvojnim klubom in društvom izrazit, če ne celo zgodovinski, pomen, ki so ga ti imeli za širjenje nacistične ideje predvsem med mladimi. To je bilo pri Skiklubu tudi dejansko res. Celje je kmalu po okupaciji prevzelo vlogo dobro organiziranega in močnega športnega središča, v katerem so v okviru dveh glavnih športnih društev delovali številni klubi in sekcije, ki so dosegali visoke rezultate. Večkrat je bilo Celje organizator številnih poletnih in zimskih športnih tekmovanj, na katerih so tekmovali klubi iz Spodnje in avstrijske Štajerske, v mestu pa so bile organizirane tudi številne športne prireditve Nemške mladine.

¹ »Sport im Nationalsozialismus«. <http://www.sportunterricht.de/lksport/sponatsoz.html> (Dostop: februar 2017).

² »Nationalsozialistischer Reichsbund für Leibesübungen«. https://de.wikipedia.org/wiki/Nationalsozialistischer_Reichsbund_f%C3%BCr_Leibes%C3%BCbungen (Dostop: februar 2017).

Športno življenje v Celju pred okupacijo

Preden pa začnemo s prikazom športnega dogajanja v okupiranem Celju pa moramo, za boljše razumevanje dogajanja med okupacijo, pogledati malce nazaj v čas in sicer v čas pred letom 1941.

Tradicija slovenskega organiziranega športa v Celju sega v leto 1890. Takrat je namreč bil na pobudo Dragotina Trea, ki je prišel iz Novega mesta, ustanovljen, kot slovenska protiutež nemškemu Turnarskemu društvu, slovenski Celjski Sokol. Prvi starosta je bil Josip Vrečko, njegov namestnik pa Ivan Dečko. Oba pa sta se zaradi delovanja v politiki funkciji odpovedala, nadomestila pa sta ju Alojz Brenčič kot starosta in Fran Tominšek kot njegov namestnik.³ Toda dokumentirana zgodovina športa v Celju je mnogo starejša. Začela se je s športnimi društvi, kot so Celjsko strelsko društvo (1812), Turnarji (1862) in Nordpolklub (1875).⁴

Dve izmed prvih organiziranih športnih panog, ki ju je organiziral Celjski Sokol, sta bili plavanje in kolesarstvo. Ker Slovenci niso bili zaželeni v nemškem kopališču, so si sami na Savinji uredili kopališče Diana, kjer so prirejali različna plavalna tekmovanja, ki so jih zaključili s podelitvijo priznanj in veselico v bližnji gostilni Grenadir.⁵ Leta 1903 je nastal izključno slovenski Klub slovenskih kolesarjev Celje, ki je do propada leta 1924 organiziral več kolesarskih tekmovanj in izletov.⁶

Šport v Celju ni imel le rekreativne vloge, ampak je imel mnogo globlji pomen, saj je bil učinkovito sredstvo nacionalne in politično-ideološke mobilizacije tako med Slovenci kot tudi med Nemci. Zaradi nacionalne, politične in ideološke opredelitve celjskega športa je poleg liberalnega Sokola nastalo še nekaj drugih športnih društev in klubov. Katoliški politični tabor je v Celju začel organizirano gojiti šport aprila 1908, ko so v mestu ustanovili telovadni odsek Orel. Delavski oz. socialdemokratski tabor je 9. aprila 1910 ustanovil Delavsko športno

društvo Svoboda.⁷ Po prvi svetovni vojni je šport med Slovenci dobesedno zaživel. Skupina mlajših Celjanov je 28. decembra 1919 ustanovila Športni klub Celje (ŠK Celje). Prvi predsednik kluba je postal Oskar Černelč. Klub je prvenstveno gojil nogomet, imel pa je še sekcije za lahko atletiko, tenis in zimske športe. Svoje vadišče je imel na Glaziji, prve nogometne tekme pa so odigrali na Ježovnikovem travniku v Medlogu. Leta 1920 so se nogometaši vključili v slovensko ligo, kjer so bili po navadi na tretjem mestu, takoj za ljubljansko Ilirijo in mari-borskimi Rapidom.⁸

V času med vojnami so nastali tudi samostojni klubi oz. društva, ki so gojili različne športne panoge. Leta 1927 je nastal aeroklub Naša krila, ki je zgradil prvo jadralno letalo v državi, imenovano Celjan. Leta 1929 je klub pri Levcu organiziral prvi letalski športni miting. Leta 1936 so motoristi ustanovili Moto klub.⁹

Za šport in rekreacijo med celjskimi Nemci in preostalimi nemško orientiranimi Celjani sta skrbela Športni klub Deutsche Eiche (Nemški hrast) in Nemško akademsko športno društvo. Iz obeh društev je leta 1906 nastal Athletenklub Eiche, ki se je leta 1909 preimenoval v Cillier Deutscher Athletik-Sportklub Eiche. Leta 1930 je bil ustanovljen smučarski klub Skiklub Celje,¹⁰ ki je kmalu postal eno izmed jeder združevanja najbolj nacistično usmerjenih Celjanov pred drugo svetovno vojno.

Prav športna dejavnost med celjskimi Nemci je postala torišče nacionalsocialistične vzgoje mladine v Celju. Na raznih domovinskih večerih in v mladinskih taborih je indoktrinirana nemška mladina svoje delo nadaljevala v nemških društvih. Tako so središča mladinskega političnega dela postala nemška športna društva Athletik, v katerih so po zgledu nacistične SA organizirali nemške ekipe (Volksdeutsche Mannschaft), v katere so priegnili moške med 18. in 45. letom starosti ter jih vojaško urili. V Celju je društvo Athletik najprej vodil Werner Stiger, glavni vodja nemške ekipe na

³ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice* 2, str. 236–237.

⁴ O športnih društvih, ki so delovala v Celju pred prvo svetovno vojno glej v: Zajc Cizelj, Ivanka. *Društveno življenje v Celju do leta 1918*, str. 207–236.

⁵ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice* 2, str. 555, 557.

⁶ Zajc Cizelj, *Društveno življenje v Celju do leta 1918*, str. 224–227.

⁷ Batagelj, *Šport v Celju od začetkov do leta 1945*, str. 17.

⁸ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice* 2, str. 555–556.

⁹ *Prav tam*, str. 556–557.

¹⁰ Paidasch, Eduard. »Grosse Erfolge der Sportgemeinschaft Cilli. Auch der Junge Cillier Sport ist der Überlieferung treu geblieben«. *Marburger Zeitung*, 11. februar 1943, str. 7.

Nogometna tekma ob ustanovitvi Sportgemeinschaft Cilli, 9. junija 1941.
(Muzej novejšje zgodovine Celje, Zbirka Pelikan, JP 27066)

celjskem območju pa je bil Eduard Paidasch, ki je v celjskem okrožnem vodstvu Kulturbunda odgovarjal za šport. Kasneje je vodja nemške ekipe postal Alois Kalischnig-Lui, njegov namestnik pa je bil Wilfried Hoffmann, ki je bil bližnji sodelavec Wernerja Stigra v njegovi vohunski mreži in po begu Stigra v Avstrijo tudi vodja vohunske mreže. Leta 1941 je vodja postal Fritz Pichl, njegov namestnik pa prokurist Alfred Juhart.¹¹ Poleti 1940 so preko te formacije izvedli novačenje nemških mladincev za vstop v omenjene oborožene oddelke Landsmannschaft der Untersteirer na Zgornjem Štajerskem.¹²

V vseh omenjenih društvih so gojili različne športne zvrsti: atletiko, kolesarstvo, sabljanje, gimnastiko, smučanje, drsanje, sankanje, smučarske skoke, strelstvo, pohodništvo in planinstvo, plavanje, tenis, kegljanje, veliki roket in nogomet. Prav nogomet je bil najbolj priljubljen šport v Celju v času do druge svetovne vojne. Nogomet je v Celju držal zrcalo celjski družbi in v njem so se odražale vse predvojne značilnosti mesta, predvsem nacionalna razdvojenost in razredna slojevitost prebivalstva. Med klubi, ki so se delili po nacionalni (nem-

ški SK Athletik in slovenski ŠK Celje), razredni (ŠK Olimp) ali politični (ŠK Jugoslavija) provenienci, je postal nogomet tudi polje globljih družbenih spopadov. Želja po tekmovalni prevladi na zelenici je odražala tudi željo po družbeni prevladi krogov, ki so stali za posameznimi klubi.¹³

Oživitev športa v okupiranem Celju in športna društva v Celju med okupacijo

Za začetek športnega dogajanja v mestu med okupacijo štejejo ponovno ustanovitev Športnega društva Celje (Sportgemeinschaft Cilli) 9. junija 1941. Začetek delovanja novega športnega društva so oblasti obeležile zelo svečano. Vodstvo ŠDZ je na igrišču Skalna klet priredilo nogometno tekmo med Mariborom in Celjem. Tekma je bila, po pisanju Marburger Zeitunga, dobro obiskana. Pristoten je bil tudi takrat še politični komisar oziroma kasnejši deželni svetnik celjskega okrožja Anton Dorfmeister, ki je pred začetkom tekme pozdravil vsakega igralca z nemškim pozdravom in mu segel v roko. Poleg Dorfmeisterja je bil častni gost tudi takratni okrožni športni vodja Franz Hönig. Tekma se je končala z neodločenim rezultatom 5: 5 (po polčasu 3: 2). Po tekmi se je svečanost nada-

¹¹ Malnar, *Kulturbund v Celju*, str. 342; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika ...*, str. 105–106.

¹² Žižek, *Kratek oris ...*, str. 202.

¹³ Batagelj, *Šport v Celju od začetkov do leta 1945*, str. 18–28.

Odprtje tovarniškega športnega igrišča Westen leta 1942; na sredi stoji Anton Dorfmeister.
(Muzej novejšje zgodovine Celje, Zbirka Pelikan, JP 28146)

ljevala v Nemški hiši kot družabni večer ob glasbi glasbenega voda nemške armade. Na prireditvi sta bila glavna govornika Edo Paidasch, ki je poudaril pomen ustanovitve nemškega športnega društva za Celje, in Dorfmeister, ki je prevzel patronat nad društvom in svoj govor končal s staro modrostjo: »Samo v zdravem telesu lahko živi zdrav duh.«¹⁴

Poleg nogometa, ki je bil najmočnejša sekcija novega športnega društva, je društvo vključevalo še sekcije oz. oddelke za atletiko, kolesarstvo, sabljanje, pohodništvo in gorsko plezanje, telovadbo in gimnastiko, tenis in namizni tenis, šah, smučanje in drsanje ter jahanje. V športno društvo je bila vključena tudi gorska reševalna ekipa.¹⁵

Poleg Športnega društva Celje sta za športno dogajanje v mestu skrbeli tudi dve društvi, nastali med okupacijo. To sta bili tovarniški športni društvi BSG Westen (Betriebssportgemeinschaft Westen) in Športno društvo nemških železnic Celje (Reichsbahnsportgemeinschaft Cilli). BSG We-

sten je bilo ustanovljeno maja 1942 in je bilo prvo ustanovljeno tovarniško športno društvo na Spodnjem Štajerskem. Društvo je imelo svoje igrišče ob Westnovi tovarni v Čretu, ki je bilo zgrajeno in urejeno maja 1942.¹⁶ Na začetku je društvo ustanovilo rokometno ekipo t. i. velikega rokometista, ki ga je igralo 11 igralcev enega moštva, in sicer na igrišču za nogomet.¹⁷ Kmalu po ustanovitvi rokometne ekipe sta bili v okviru društva ustanovljeni še nogometna in atletska ekipa. Slednja je večkrat organizirala različna tekmovanja.¹⁸ S svojo žensko sekcijo so v okviru društva tekmovali v rokometu tudi ženske.¹⁹

Športno društvo nemških železnic Celje so ustanovili 13. avgusta 1944. Vodja društva je bil Hölzel, njihovo domače igrišče pa je bilo obnovljeno igrišče na Skalni kleti. Društvo, ki članom ni prinašalo samo »sprostitve, kjer se bodo telesno urili, ampak

¹⁴ »Der Sport im unterlande. Wiederaufnahme des Deutschen Sportbetriebs in Cilli«. Marburger Zeitung, 11. junij 1941, str. 5; »Marburg gegen Cilli. Start der neuen Fußballzeit in Cilli«. Marburger Zeitung, 12. junij 1941, str. 7.

¹⁵ »Aufbau der Sportgemeinschaft in Cilli«. Marburger Zeitung, 10. oktober 1941, str. 5–6.

¹⁶ »Eröffnung des ersten Betriebssportplatzes im Unterland. Am Sonntag feierliche Übergabe an eine Cillier Gefolgschaft«. Marburger Zeitung, 29. maj 1942, str. 4.

¹⁷ Batagelj, Šport v Celju od začetkov do leta 1945, str. 37.

¹⁸ Paidasch, Eduard. »Führend im Handballsport der Steiermark. Vorbildliche Betriebsgemeinschaft«. Marburger Zeitung, 24. februar 1944, str. 4.

¹⁹ Batagelj, Šport v Celju od začetkov do leta 1945, str. 37.

se tudi politično vzgajali«, je štel približno 300 članov,²⁰ najbolj aktivno pa je bilo v nogometu.

Športnim aktivnostim so bila v Celju namenjena tri večja igrišča. In sicer že leta 1901 odprto nogometno igrišče na Glaziji (Glacis) oziroma »Festwiese« (slavnostni travnik), kot so mu rekli Nemci, igrišče na Skalni kleti in leta 1942 odprto Westново športno igrišče.²¹

Prva manifestacija nemškega športa, po 23 letih zatiranja nemškega športa v Celja, kot so to poudarjali okupatorji, se je zgodila 30. in 31. avgusta 1941, ko so okupatorske oblasti organizirale veliko športno tekmovanje na »Festwiese« športnem igrišču in na Rakuševih teniških igriščih. Tekmovalci iz Spodnje in Zgornje Štajerske so se pomerili v atletiki, tenisu, namiznem tenisu in nogometu. Na igrah so sodelovali tudi člani Nemške mladine, ki so tekmovali v talni gimnastiki in nogometu. Prireditve se je začela v soboto s koncertom glasbenega voda organizacije RAD iz Gradca in gimnastičnim nastopom deklet iz Gradca.²²

Celjski športniki so bili na tekmovanju zelo uspešni, saj so skupaj dosegli šest zmag. V namiznem tenisu so osvojili prvo mesto, ko so v finalu s 7:3 premagali ekipo iz Gradca. Če so bili Celjani od Zgornje Štajercev boljši v namiznem tenisu pa so morali v tenisu priznati premoč nasprotnikom iz Gradca. Najbolj obiskana so bila atletska tekmovanja, v katerih so Celjani dosegli pet zmag. Največje zanimanje gledalcev je požel tek na 100 metrov. V njem sta se za zmago borila domačin Čaček (Tschatschek) in Wittwer iz Zeltwega. Slednji si je zmago priboril dobesedno v zadnjih metrih. Dramatična je bila tudi tekma v teku na 5000 metrov. Skoraj celotno tekmo je bil v vodstvu Stoinschegg iz Postsportkluba iz Gradca, ampak v zadnjem krogu ga je s silovitim šprintom tik pred ciljem prehitel domačin Steiner. Celjski atleti so zmagali tudi v teku na 400 metrov, v katerem je prepričljivo slavil domačin Pleteršek (Pleterschek). Zmagovita je

Atletsko tekmovanje v Celju leta 1941; met diska.
(Muzej novejšje zgodovine Celje, Zbirka Pelikan, JP 27017)

bila tudi celjska štafeta na 4 x 100 metrov v sestavi Čaček, Kos, Pleteršek in Urbi. V kombinaciji meta diska, kopja in krogle je Celjan Werner Hauswirth zasedel skupno tretje mesto. Celjani so bili zelo uspešni tudi v skokih. Pleteršek je zmagal v skoku v daljino, domačin Hans Staube pa je zmagal v skoku v višino, v skoku s palico pa je dosegel drugo mesto.²³

Veliko pozornosti je pritegnila tudi nogometna tekma med moštvoma Celja in Kapfenberga. Gostje so v prvem polčasu dosegli tri gole in izgledalo je, da bodo prišli do lahke zmage. Toda v nadaljevanju tekme so Celjani zaigrali bolj organizirano in napadalno. Uspeli so doseči dva gola, imeli pa so tudi nekaj velikih priložnosti. Toda kljub temu jim gola ni uspelo doseči in zmago so slavili gostje. Za razliko od starejših nogometašev pa so bili uspešnejši

²⁰ »Cilli und seine Reichsbahnsporler. Eröffnung des Sportplatzes Felsenkeller«. Marburger Zeitung, 16. avgust 1944, str. 4.

²¹ »Grosse Sportveranstaltung in Cilli. Die Sannstadt erhält eine moderne Sportanlage«. Marburger Zeitung, 14. avgust 1941, str. 7.

²² »Volkssporttag in Cilli. Die Festwiese Ihrer Bestimmung übergeben«. Marburger Zeitung, 3. september 1941, str. 6.

²³ Prav tam.

celjski mladinci, ki so v nogometu z rezultatom 8 : 1 premagali vrstnike s Ptuja. Z nogometnima tekmaroma se je športno tekmovalstvo v Celju tudi zaključilo.²⁴

Nogomet

Tako kot v času pred drugo svetovno vojno je bil najbolj popularen šport med okupacijo v Celju nogomet. V Celju so delovali trije nogometni klubi. Prvi klub nogometa SG Cilli, ki je nastal pod okriljem Športnega društva Celje, je začel delovati junija 1941. Leta 1942 je začel delovati nogometni klub BSG Westen. Avgusta 1944 je Celje dobilo še en nogometni klub. V okviru Športnega društva nemških železnic Celje je bil ustanovljen klub Reichsbahn Cilli.

Septembra 1941 so začeli celjski nogometaši tekmovali v Štajerski nogometni ligi (Gauliga Steiermark²⁵), ki je bila drugi kakovostni razred avstrijskega nogometa v nacistični Nemčiji.²⁶ V sezoni 1941/42 je moč merilo deset klubov iz celotne Štajerske. Iz Spodnje Štajerske je poleg celjskega moštva tekmoval še Rapid iz Maribora in osem klubov iz Zgornje Štajerske (Grazer Sportklub, GAK, Reichsbahn Graz, Kaipfenberg, Donawitz,

Rosenthal, TSV Leibnitz in Luftwaffe Zeltweg).²⁷ V prvi sezoni je SG Cilli zasedel 6. mesto.²⁸

V sezoni 1942/43 je prišlo do reorganizacije Štajerske lige. Razdeljena je bila na dve skupini: severno skupino, v kateri je bilo sedem klubov iz Zgornje Štajerske, in južno skupino, v kateri je igral tudi SG Cilli. Poleg Celjanov so v skupini bili še: Grazer SC, Post SG Graz, BSG Rosenthal, Rapid Marburg (Maribor), RSG Marburg (Železničarsko športno društvo Maribor) in TuS Leibnitz. Prvaka obeh skupin sta se na koncu pomerila za prvaka Štajerske lige.²⁹ Celjani so jesenski del končali na predzadnjem, 6. mestu.³⁰ V spomladanskem delu so Celjani igrali bolje in na koncu sezone zasedli 3. mesto.³¹ Celjani so v tej sezoni igrali tudi v Tschammer pokalu,³² kjer pa so izpadli že v prvem krogu.³³

V sezoni 1942/43 je začel tekmovali tudi drugi celjski nogometni klub. Tovarniški klub BSG Westen je oktobra 1942 postal član Spodnještajerske nogometne lige,³⁴ v kateri so sodelovali še klubi SG Trifail (Trbovlje), SG Reichspost Marburg (Športni klub Nemške pošte Maribor), SG Pettau (Ptuj), SG Edlingen (Zagorje ob Savi), SG Eichtal (Hrastnik), SG Mahrenberg (Radlje ob Dravi) in SG Windischfeistritz (Slovenska Bistrica).³⁵ Svojo prvo tek-

²⁴ »Volkssporttag in Cilli. Die Festwiese Ihrer Bestimmung übergeben«. Marburger Zeitung, 3. september 1941, str. 6.

²⁵ Gau: teritorialna enota v nacistični Nemčiji. Enačimo jo s pokrajino, deželo ali tudi regijo. Slovensko ozemlje, ki ga je okupirala nacistična Nemčija je spadalo v Štajerski (Spodnja Štajerska) in Koroški (Koroška in Gorenjska) Gau.

²⁶ Najvišji tekmovalni razred avstrijskega nogometa v Rajhu je predstavljala gauliga Ostmark, ki je po priključitvi Avstrije k Nemčiji prevzela vlogo avstrijskega državnega nogometnega prvenstva. Po okupaciji Jugoslavije in vključitvi nemškega zasedbenega območja v nemški športni sistem se je liga preimenovala v Gauliga Donau-Alpenland (Alpsko-Donavska gauliga). Znotraj gaulige ni bilo enotnega drugega tekmovalnega razreda. Tekmovanje je bilo razdeljeno v sedem regionalnih tekmovalnih okrožij, po končanem uvodnem delu pa so se nato najboljša moštva iz posameznih regij med seboj pomerila v končnici, dve najboljši moštvi pa sta se nato uvrstili v gauligo. Zmagovalec te lige si je pridobil naslov avstrijskega prvaka in s tem dobil priložnost, da se pomeri še z drugimi prvaki iz preostalih 18 gaulig za naslov skupnega prvaka Rajha. (Mudražija, Tin. »Zgodovina nogometa v Kraljevini SHS/Jugoslaviji in v času okupacije«. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta UM, 2016, str. 565).

²⁷ »Die neue Fussballmeisterschaft der Steiermark«. Marburger Zeitung, 3. september 1941, str. 6.

²⁸ »Die Fußballmeisterschaft vor den Abschluss«. Marburger Zeitung, 16. junij 1942, str. 7.

²⁹ »Steirische Gauklasse gebildet. Marburg und Cilli vertreten«. Marburger Zeitung, 15./16. avgust 1942, str. 8.

³⁰ »SC Kapfenberg ist Herbstmeister«. Marburger Zeitung, 23. oktober 1942, str. 7.

³¹ Paidasch, Eduard. »Die Sportgemeinschaft Cilli hält Rückschau«. Marburger Zeitung, 23. februar 1944, str. 4.

³² Pokal Tschammer je bil predhodnik današnjega nemškega nacionalnega pokala DFB. Pokal, poimenovan po Hansu von Tschammer und Osten, ki je opravljal funkcijo ministra za šport v nacistični Nemčiji od leta 1933 do leta 1943. »Tschammer pokal«. <http://www.dfb.de/historie/trophaeen/tschammer-pokal/> (Dostop: februar 2017).

³³ Paidasch, Eduard. »Die Sportgemeinschaft Cilli hält Rückschau«. Marburger Zeitung, 23. februar 1944, str. 4.

³⁴ »Die untersteirische Fußballklasse startet«. Marburger Zeitung, 3./4. oktober 1942, str. 7.

³⁵ »Die untersteirische Fussballmeisterschaft. Tabellenstand der Herbstrunde 1942. Die Frühjahrsspiele beginnen im März«. Marburger Zeitung, 21. december 1942, str. 7.

Nogometna tekma BSG Westen Celje leta 1942. (Muzej novejšje zgodovine Celje, Zbirka Pelikan, JP 28169)

movalno sezono je klub končal na 3. mestu, takoj za »Poštarji« iz Maribora in »Rudarji« iz Trbovelj.³⁶

V sezoni 1943/44 sta oba celjska nogometna kluba začela sezono v enakem rangju kot sezono prej. V Štajerski ligi je SG Cilli igral v skupini B, BSG Westen pa v Spodnještajerski ligi, v kateri je igrala tudi druga ekipa Celja, SG Cilli 2. Konec sezone je bil za celjska kluba zelo različen. SG Cilli so, po dobrem jesenskem delu, spomladi zaradi vojnih razmer in nezmožnosti normalnega delovanja razpustili. Rezultate kluba so izbrisali, vodstvo lige pa je objavilo nov razpored tekem.³⁷

Nasprotno pa je bila ta sezona za BSG Westen izredno uspešna. Po slabem jesenskem delu so v spomladanskem delu zaigrali kot prerojeni in na koncu postali prvaki Spodnje Štajerske ter se uvrstili v kvalifikacije za Štajersko ligo,³⁸ ki so jih v

konkurenci štirih ekip tudi dobili in se uvrstili v višji rang tekmovanja.³⁹

Nogometna sezona 1944/45 ni bila dokončana. Igralci BSG Westen so sezono začeli v južni skupini Štajerske lige. Že konec septembra 1944 je bilo prvenstvo zaradi vojnih dogodkov prekinjeno,⁴⁰ nato pa ga zaradi konca vojne niso dokončali. Celjski nogometaši so v dveh odigranih tekmah prvenstva enkrat zmagali in enkrat izgubili.⁴¹

Tretji celjski nogometni klub, Reichsbahn Cilli, ni tekmoval v nobeni ligi, ampak je odigral le eno uradno prijateljsko tekmo proti stanovskim tovarišem iz železničarskega kluba iz Maribora (Reichsbahn Marburg) in izgubil z rezultatom 9:2.⁴²

³⁶ »Abschluss der Fussballmeisterschaft der untersteirischen Klasse«. *Marburger Zeitung*, 27. maj 1943, str. 5.

³⁷ »Cilli scheidet aus«. *Marburger Zeitung*, 5. maj 1944, str. 4.

³⁸ »BSG Westen-Cilli Meister. Die Fußballmeisterschaft der Untersteiermark«. *Marburger Zeitung*, 16. maj 1944, str. 4.

³⁹ »Westen in der Gauklasse«. *Marburger Zeitung*, 4. julij 1944, str. 4.

⁴⁰ »Rund um die Gauklasse«. *Marburger Zeitung*, 20. september 1944, str. 3.

⁴¹ »Punkte ausgleich in der Gruppe Süd. Westen Cilli – Reichsbahn Marburg 3:1 (2:1)«. *Marburger Zeitung*, 11. september 1944, str. 3.

⁴² »Marburg – Cilli 9:2«. *Marburger Zeitung*, 14. avgust 1944, str. 3.

Tekma v (velikem) rokometu leta 1941. (Muzej novejšje zgodovine Celje, Zbirka Pelikan, JP 27074)

Rokomet

V okupiranem Celju lahko na drugo mesto po popularnosti uvrstimo (veliki) rokomet. Prva rokometna tekma v okupiranem Celju je bila odigrana 28. septembra 1941. Celjska rokometna ekipa, ki je bila sestavljena iz članov športnega društva, je namreč odigrala dve prijateljski tekmi proti ekipama iz Trbovelj in Hrastnika. Slednji so se proti Celjanom pomerili s svojo drugo (B) ekipo. Celjani so rokometase iz Hrastnika premagali z rezultatom 7 : 1, uspešni pa so bili tudi proti Trboveljčanom, ki so jih premagali z rezultatom 7 : 5.⁴³

Toda celjsko športno društvo ni imelo organizirane rokometne ekipe, ki bi nastopala v uradnih ligaških tekmovanjih zato je bil glavni predstavnik te športne panoge rokometni klub BSG Westen, ki je imel tako žensko kot moško ekipo. Svoje prvenstvene in prijateljske tekme sta ekipi odigrali na Westnovem igrišču v Čretu. Prva tekmovalna sezona za obe selekciji je bila 1942/43, in sicer v okrožni Štajerski rokometni ligi, v kateri so tekmovala moštva s celotne Štajerske. Obe selekciji sta igrali v ligi do sezone 1943/44, ki je bila, po dostopnih

poročilih v Marburger Zeitungu, zadnja sezona rokometu v času okupacije na Štajerskem. Ker v časopisih niso bile objavljene lestvice uvrstitev klubov, ampak samo poročila posameznih tekem, lahko na podlagi objavljenih rezultatov sklepamo, da sta obe celjski rokometni ekipi zasedali sredino lestvice.

Moška ekipa je v času svojega delovanja dosegla nekaj odmevnih rezultatov v prvenstvenih in prijateljskih tekmah. V pripravah na začetek sezone je septembra 1942 celjski klub na domačem igrišču v napeti tekmi premagal hrvaškega državnega prvaka v rokometu S. K. Meteor iz Zagreba z rezultatom 11 : 10.⁴⁴

Ni pa bila to edina odmevnejša zmaga Celjanov. Na rokometnem prvenstvu 1942/43 je ekipa odigrala neodločeno proti dolgoletnemu okrožnemu prvaku ADTV Gradec,⁴⁵ za največji uspeh te sezone pa velja prvenstvena zmaga nad štajerskim pokalnim zmagovalcem Sturmom iz Gradca, ki

⁴³ »Cillier Sport«. Marburger Zeitung, 1. oktober 1941, str. 6.

⁴⁴ »Grosser Handballsieg in Cilli. Der kroatische Staatsmeister geschlagen!«. Marburger Zeitung, 30. september 1942, str. 7.

⁴⁵ Paidasch, Eduard. »Führend im Handballsport der Steiermark. Vorbildliche Betriebsgemeinschaft«. Marburger Zeitung, 24. februar 1944, str. 4.

so ga doma premagali s 13 : 7.⁴⁶ Največji uspeh v času obstoja je klub dosegel 13. junija 1943, ko je na igrah tovarniških športnih ekip, ki so potekale v Celju, z 18: 11 premagal dolgoletnega prvaka iz Alpsko-Donavske gaulige, ki je uspešno nastopal tudi v zaključnih tekmah takratnega nemškega prvenstva (prvaki gaulig so se uvrstili v zaključne boje zveznega prvenstva; op. A. M.), moštvo SGOP iz Dunaja.⁴⁷

Namizni tenis

Če sta rokomet in nogomet veljala za najbolj priljubljena športa v okupiranem Celju, pa so izmed celjskih klubov tistega časa največje uspehe dosegli igralci namiznega tenisa. Člani namiznoteniškega kluba, ki je deloval v okviru Športnega društva Celje (SG Cilli), so decembra 1941 začeli tekMOVATI v Štajerski ligi.⁴⁸ Brata Vrečič (Wretschitsch) in brata Rebevšek (Rebeuschegg), Šifer (Schiffer) in Čoh (Tschoh) so bili celjski igralci, ki so v sezonah 1941/1942 in 1942/43 premagali vse nasprotnike in postali ekipni prvaki Štajerske,⁴⁹ v posamični konkurenci pa je leta 1942 slavil Čoh, leta 1943 pa Edi Vrečič,⁵⁰ ki je takrat bil star šele 16 let.⁵¹ Leto 1943 je bilo še posebej uspešno za Edija Vrečiča, ki je postal prvak Donavsko-alpske gaulige v posamični konkurenci, ko je na Dunaju premagal takratnega aktualnega nemškega prvaka Herberta Wunscha.⁵² S to zmago si je Vrečič prislužil uvrstitev na zaključni turnir za prvaka Nemčije v Breslau (Wroclaw na Poljskem). Omeniti je še treba, da je Edi Vrečič s svojimi takratnimi 16. leti postal najmlajši pretendent za naslov državnega prvaka

Nemčije v namiznem tenisu.⁵³ Na turnirju Vrečiču ni uspela uvrstitev med prve štiri tekmovalce, saj ga je že na začetku zelo tesno (3: 2) premagal prvak Luksemburga Oster.⁵⁴ Po vojni je Edi Vrečič nadaljeval svojo športno kariero v Avstriji, kjer je v letih od 1946 do 1949 štirikrat zapored postal prvak avstrijske Štajerske v posamični konkurenci, leta 1951 in leta 1959 pa še prvak v dvojicah.⁵⁵

Državni prvak v sezoni 1942/43 je spet postal Herbert Wunsch, ki ga je Vrečič premagal v finalu gaulige na Dunaju.⁵⁶ Tudi v letu 1944 so Celjani postali Štajerski prvaki in se uvrstili v finale Donavsko-alpske gaulige, kjer pa jih je v ekipni in posamični konkurenci premagala ekipa Dunaja.⁵⁷

Plavanje

Med okupacijo so vidne uspehe dosegali tudi celjski plavalci, ki so od septembra 1942 dalje v Rimskih Toplicah večkrat organizirali plavalna tekmovanja za klube iz obeh delov Štajerske. Na prvem plavalnem tekmovanju na Spodnjem Štajerskem, ki ga je leta 1942 priredilo Športno društvo Celje, so nastopili najboljši plavalci in plavalke iz Maribora, Gradca in Celja. Na tekmovanju so Celjani dosegli odlične rezultate. V moški konkurenci so Celjani zasedli dve prvi, dve drugi in eno četrto mesto. Na tekmovanju med Spodnjo Štajersko in Zgornjo Štajersko, ki je bilo 13. septembra 1942 v Mariboru, je zmagala Spodnja Štajerska z rezultatom 40: 38. Prav to malo razliko so v odločilnih bojih pridelali plavalci iz Celja. Na povratni tekmi 27. septembra 1942 je zmaga odšla na avstrijsko Štajersko. Celjani so ponovno dosegli nekaj odličnih rezultatov, še posebej sestro Verena in Dagmar Schell.⁵⁸

⁴⁶ »Stolzer Hendballsieg der Cillier. Der steirische Pokalsieger »Sturm« Graz von der BSG Westen Cilli 18:7 geschlagen«. *Marburger Zeitung*, 30. november 1942, str. 7.

⁴⁷ »Handballmeister in Cilli besiegt. Herausragender Erfolg der Westen-Handballer«. *Marburger Zeitung*, 15. junij 1943, str. 4.

⁴⁸ »Start zur steirischen Tischtennis-Meisterschaft«. *Marburger Zeitung*, 1. december 1941, str. 7.

⁴⁹ Paidasch, Eduard. »Grosse Erfolge der Sportgemeinschaft Cilli. Auch der Junge Cillier Sport ist der Überlieferung treu geblieben«. *Marburger Zeitung*, 11. februar 1943, str. 7.

⁵⁰ »Wretschitsch, Edi«. http://stttv.at/online_individuell/webseite/StTTV%20Meistercronik%2008012018A.pdf (Dostop: oktober 2018).

⁵¹ »Športne tekme v Ptuj in Celju«. *Slovenec*, 26. maj 1943, str. 4.

⁵² »Wretschitsch besiegt den deutschen Tischtennismeister«. *Marburger Zeitung*, 24. februar 1943, str. 7.

⁵³ »Edi Wretschitsch nach Breslau«. *Marburger Zeitung*, 24. maj 1943, str. 5.

⁵⁴ »Bei den deutschen Tischtennis-Meisterschaften«. *Marburger Zeitung*, 3. junij 1943, str. 4.

⁵⁵ »Wretschitsch, Edi«. http://stttv.at/online_individuell/webseite/StTTV%20Meistercronik%2008012018A.pdf (Dostop: oktober 2018).

⁵⁶ »Die neuen Tischtennis-Meister«. *Marburger Zeitung*, 1. junij 1943, str. 4.

⁵⁷ »Brüder Wretschitsch in Form«. *Marburger Zeitung*, 7. april 1944, str. 4.

⁵⁸ Paidasch, Eduard. »Grosse Erfolge der Sportgemeinschaft Cilli. Auch der Junge Cillier Sport ist der Überlieferung treu geblieben«. *Marburger Zeitung*, 11. februar 1943, str. 7.

Atletika

Dobro razvita je bila tudi atletika. V Celju je bilo leta 1942 izpeljanih pet lahkoatletskih tekem. Celjski atleti so se udeležili vseh tekmovalj, ki so bila organizirana na Spodnjem Štajerskem, sodelovali pa so tudi na številnih tekmah v Gradcu. Na okrožnem prvenstvu v Gradcu sta bila v teku na 200 metrov in v teku na 400 metrov dva Celjana prva, v teku na 800 metrov je drugo mesto zasedel član iz Celja, v teku na 5.000 metrov pa je tekmovallec iz celjskega kluba zasedel tretje mesto. Najboljši rezultat leta 1942 v teku na 1.500 metrov je prav tako dosegel Celjan.⁵⁹ Celjski atleti, ki so od sezone 1943 dalje nastopali pod okriljem dveh klubov (SG Cilli in BSG Westen), so tudi v letih 1943 in 1944 dosegali odlične rezultate. Atleti iz Športnega društva so bili leta 1943 absolutni zmagovalci na Spodnjem Štajerskem, saj so z zmagami v 11 disciplinah na koncu prepričljivo prehiteli atlete iz Maribora in Ptuja.⁶⁰ Na športnem srečanju tovarniških športnih društev iz Spodnje Štajerske, ki je potekalo 13. in 14. junija 1943 v Celju, so atleti iz BSG Westen zasedli dve prvi in dve drugi mesti. Na spodnještajerskem atletskem prvenstvu so bili atleti Westnovega društva v skupnem seštevku tretji in tako prispevali k temu, da je bilo Celje v združenih dosežkih obeh društev okrožni atletski prvak pred Mariborom.⁶¹

Telovadba/gimnastika in drugi športi

Zelo aktiven je bil tudi telovadni/gimnastični oddelek celjskega športnega društva. Telovadci so leta 1943 sodelovali na prvenstvu Štajerske v Gradcu, kjer je telovadec Kokot zasedel drugo mesto.⁶²

Aktivni so bili tudi smučarski tekači. Kljub neugodnemu vremenu so zbrali toliko treningov, da so se lahko udeležili okrožnega prvenstva 16. in 17.

januarja 1943 v Gradcu. Tekačici Doris Schell, ki je nastopila bolna, je uspelo zasesti drugo mesto.⁶³

Poleg zgoraj navedenih športnih zvrsti so v okviru športnega društva delovali še sabljači, igralci tenisa in kolesarji, ki pa v tistem obdobju niso bili tako prepoznavni oz. niso osvojili večjih lovorik.

Mladinski šport

Organizacija Nemške mladine, ki je vključevala mladostnike od 10. do 18. leta starosti, je zelo pozorno in vneto skrbela za športno dogajanje in organizacijo različnih športnih tekmovalj. To ne preseneča, saj sta bila šport in športna aktivnost dve izmed glavnih smernic ideološke vzgoje mladine v mladinskih organizacijah. V skladu z nacistično ideologijo fizično močne in superierne arijske rase je bil šport ključni dejavnik vzgoje mladine za bodoče bojvnike, ki bi športna prizorišča zamenjali z vojnimi bojišči.

Celjski mladinci so začeli najprej organizirano tekmovali v nogometu. Avgusta 1941 je bila v Celju ustanovljena mladinska nogometna liga, v kateri so tekmoval mladinske ekipe iz celjskega območja.⁶⁴ Delovala je do konca leta 1944. Celjska mestna mladina je kot del ekipe celjskega okrožja sodelovala tudi v leta 1941 ustanovljeni spodnještajerski nogometni ligi Nemške mladine.⁶⁵ Prav nogometno moštvo celjskega območja je bilo prvi zmagovallec te lige.⁶⁶ Od leta 1943 so celjski mladinci nastopali v mladinski nogometni ligi štajerskega okrožja, kjer so merili moči z vrstniki iz Spodnje Štajerske in mladino iz avstrijskega dela Štajerske.⁶⁷

Celjsko športno dogajanje so popestrili mladinci s prirejanjem različnih športnih tekmovalj za krajevne mladinske organizacije celjskega območja. Na začetku oktobra 1941 je potekalo tekmovalje

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Paidasch, Eduard. »Die Sportgemeinschaft Cilli hält Rückschau«. Marburger Zeitung, 23. februar 1944, str. 4.

⁶¹ Paidasch, Eduard. »Führend im Handballsport der Steiermark. Vorbildliche Betriebsgemeinschaft«. Marburger Zeitung, 24. februar 1944, str. 4.

⁶² Paidasch, Eduard. »Die Sportgemeinschaft Cilli hält Rückschau«. Marburger Zeitung, 23. februar 1944, str. 4.

⁶³ Paidasch, Eduard. »Führend im Handballsport der Steiermark. Vorbildliche Betriebsgemeinschaft«. Marburger Zeitung, 24. februar 1944, str. 4.

⁶⁴ »Sport im Bann Cilli«. Marburger Zeitung, 8. avgust 1941, str. 7.

⁶⁵ »Rundenspiele im Fussball der Deutschen Jugend«. Marburger Zeitung, 18./19. oktober 1941, str. 7.

⁶⁶ »Bann Cilli – Fussballmeisrer 1941 der Deutschen Jugend«. Marburger Zeitung, 3. december 1941, str. 7.

⁶⁷ »Um die Gebietsmeisterschaft im Fußball«. Marburger Zeitung, 22. april 1943, str. 4.

mladinskih vodij v deseteroboju, in sicer v disciplinah tek na 100 in 1.000 metrov, skok v daljino in višino, metanje krogle in kopja, streljanje v ležečem in stoječem položaju, plavanje na 300 metrov prsno in 20-kilometrski orientacijski tek.⁶⁸ Od pomladi 1943 dalje so začeli celjski mladinci prirejati v Rimskih Toplicah plavalna tekmovanja za vse starostne skupine Nemške mladine.⁶⁹

Konec junija 1944 je bila celjska Nemška mladina ponovno organizator poletnih športnih iger za celjsko območje. Tekmovanja se je udeležilo več kot 300 fantov in deklet iz vseh krajevnih mladinskih organizacij. Pomerili so se v teku, skokih in metanju, zmagovalci posameznih disciplin pa so se uvrstili na državne mladinske igre.⁷⁰

Celjska mladinska organizacija je bila aktivna tudi pri prirejanju mladinskih tekmovanj v zimskih športih. Prvo takšno tekmovanje v smuku, slalomu in smučarskih tekih se je odvijalo 23. in 24. januarja 1943 na Celjski koči.⁷¹ Zadnje tovrstno tekmovanje je potekalo 4. in 5. februarja 1945.⁷² Za razliko od predhodnih tovrstnih tekmovanj slednje ni bilo več na Celjski koči, ampak so tekmovanje v smučarskih tekih izvedli v mestnem središču, smuk, slalom in smučarske skoke pa so izvedli na bližnjih vzpetinah tik ob mestu.⁷³ To lahko verjetno razumemo tudi kot strah organizatorjev pred partizanskimi napadi.

Vodstva mladinskih Bannov⁷⁴ iz Spodnje Štajerske so prirejala tekmovanja v različnih disciplinah,

v katerih so tekmovala vsa območja in vse starostne skupine spodnještajerske mladine. Največja tekmovalnost in rivalstvo sta se razvila med mladinci iz Celja, Maribora in Ptuja. Na prvih takšnih igrah, izvedenih junija 1941 v Mariboru, je največ zanimanja požela nogometna tekma med Celjem in Mariborom, ki se je končala z neodločenim rezultatom 4: 4.⁷⁵ Že naslednje leto so se mariborski mladinci uspešno revanširali vrstnikom iz Celja, saj so jih premagali s 6: 1.⁷⁶

Celjski člani Nemške mladine so kot del mladinskega moštva Celjskega okrožja sodelovali tudi na zimskih športnih igrah Nemške mladine, ki so potekale med 15. in 16. januarjem 1944 v Murau na avstrijskem Štajerskem. Tako kot poletne igre je tudi zimske označilo rivalstvo med Mariborom in Celjem. Mariborčani so v primerjavi s Celjani dosegli, tako pri fantih kot deklicah, boljše rezultate v smuku in moštvenem teku na smučeh, v slalomu ter v smučarski kombinaciji smuka in slaloma pa so slavili mladinci iz celjskega okrožja.⁷⁷

Poleg tekmovanj med območji iz Spodnje Štajerske so celjski mladinci redno odhajali na tekmovanja v Zgornjo Štajersko, kjer so tekmovali z mladinci iz Hitlerjeve mladine,⁷⁸ pogosto pa so tudi v Celju priredili tekmovanja z vrstniki z Zgornje Štajerske.⁷⁹

Celjska mladina je redno sodelovala na športnih mladinskih igrah z vso spodnještajersko mladino in tudi z mladino iz avstrijske Štajerske. Mladina z Spodnje Štajerske se je od 1. do 6. julija 1941 v Gradcu udeležila poletnih iger Hitlerjeve mladine iz Zgornje Štajerske. Mladinci obeh Štajersk so se pomerili v atletskih disciplinah, tenisu, nogometu, rokometu, plavanju, streljanju, orientacijskemu

⁶⁸ »Führerzehnkampf der Deutschen Jugend in Cilli«. *Marburger Zeitung*, 1. oktober 1941, str. 6.

⁶⁹ »Deutsche Jugend ... in Pettau und Cilli«. *Marburger Zeitung*, 23. junij 1943, str. 3.

⁷⁰ »Cilli im Zeichen der Jugend. Schöner Verlauf der Bannsportwettkämpfe«. *Marburger Zeitung*, 24./25. junij 1944, str. 4.

⁷¹ »Cilli im Zeichen der Bannschiwettkämpfe«. *Marburger Zeitung*, 23./24. januar 1943, str. 7.

⁷² »Smučarske tekme odredov Deutsche Jugend v Cilli-ju«. *Štajerski gospodar*, 17. februar 1945, str. 10.

⁷³ »Cilli im Zeichen des weissen Sports«. *Marburger Zeitung*, 7. februar 1945, str. 2.

⁷⁴ Bann: teritorialna enota Nemške mladine med okupacijo. Bann je teritorialno zajemal območje okrožja. Bann Celje – okrožje Celje. Celjsko okrožje je bilo ustanovljeno junija 1941. Obsegalo je mesto Celje, okraj Celje (22 občin) in Gornji Grad (devet občin), večino okraja Šmarje pri Jelšah (12 občin) in večino okraja Slovenj Gradec (sedem občin) ter del okraja Laško (3 občine), skupaj predvojnih 54 občin.

⁷⁵ »Sportarbeit der Jugend«. *Marburger Zeitung*, 25. junij 1941, str. 6.

⁷⁶ »Fussball der Deutschen Jugend«. *Marburger Zeitung*, 22. junij 1942, str. 7.

⁷⁷ Jeglitsch, Norbert. »Die Winterwettkämpfe der Deutschen Jugend. Gastliche Aufnahme der Untersteirer in Murau«. *Marburger Zeitung*, 20. januar 1944, str. 3.

⁷⁸ »Vergleichswettkampf Bann Cilli – Oberwart«. *Marburger Zeitung*, 13. oktober 1941, str. 6.

⁷⁹ »Schiesswettkämpfe der Deutschen Jugend in Cilli gegen der Bann Obarwarth«. *Marburger Zeitung*, 3. november 1942, str. 7.

Tekmovanje Nemške mladine v smučarskih skokih leta 1942. (Muzej novejšje zgodovine Celje, Zbirka Pelikan, JP 22884)

teku in kolesarjenju.⁸⁰ Rezultati kažejo na veliko superiornost mladine iz avstrijskega dela Štajerske. Kar se tiče samo mladinskih organizacij s Spodnje Štajerske, so bili najboljši prav celjski mladinci pred vrstniki iz Maribora in Ptuja.⁸¹ Celjani so zmagali v plavanju, in sicer na 100 metrov prsno je zmaga pripadla tako med fanti kot deklicami celjskima mladincema Ediju Höferju in Elfriedi Miklau,⁸² v teku na 1.500 metrov pa je zmagal Anton Kos.⁸³

Tudi celjska mladinska organizacija je bila večkrat prireditelj športnih iger spodnještajerske mladine. Od 16. do 18. januarja 1942 je vodstvo celjske Nemške mladine organiziralo pri Celjski koči zimске igre Nemške mladine. Prireditelvi sta si ogledala

tudi zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl in zvezni vodja Nemške mladine Rudolf Schilcher. Mladi iz celotne Spodnje Štajerske so se pomerili v smuku, slalomu, smučarski kombinaciji, smučarskih skokih in štafetnem teku na smučeh. Celjski mladinci so na tekmovanju dosegli odlične rezultate. V kombinaciji so v kategoriji najmlajših tekmovalcev, starih od 10 do 14 let (Jungvolk), vsa tri mesta dosegli člani celjskega okrožja. Tudi v kategoriji A 16–18 let so vsa tri prva mesta zasedli člani iz celjskega okrožja, v kategoriji B 14–16 let pa je zmago slavil Celjan pred vrstniki iz Maribora mesto in Maribora podeželje. Tudi v štafetnem teku so Celjani prepričljivo slavili. V smučarskih skokih so najmlajši člani okrožja Celje zasedli 1. in 2. mesto, v razredu A 2. mesto, v skupini »Voditelji« pa sta prvi mesti spet zasedla Celjana.⁸⁴

Eno izmed največjih športnih dogajanj je potekalo 30. in 31. maja 1942,⁸⁵ in sicer v sklopu večjega političnega zborovanja, katerega razlog je bila proti

⁸⁰ *Vergleichswettkampf Bann Cilli – Oberwart*. *Marburger Zeitung*, 13. oktober 1941, str. 6; »Sommer-Kampfspiele der steirischen Hitler-Jugend. Schöne Erfolge der untersteirischen Teilnehmer«. *Marburger Zeitung*, 4. julij 1941, str. 7.

⁸¹ »Deutsche Jugend bei den Sommerkampfspiele der Hj in Graz. Ein Blick auf die Siegerliste«. *Marburger Zeitung*, 17. julij 1941, str. 5.

⁸² »Ausklang der Sommer-Kampfspiele der steirischen Hitler-Jugend«. *Marburger Zeitung*, 7. julij 1941, str. 7.

⁸³ »Deutsche Jugend bei den Sommerkampfspiele der Hj in Graz. Ein Blick auf die Siegerliste«. *Marburger Zeitung*, 17. julij 1941, str. 5.

⁸⁴ »Die Jugend weiss um ihre Aufgaben. Winterausbildung der Deutschen Jugend in der Untersteiermark«. *Marburger Zeitung*, 30. januar 1942, str. 7.

⁸⁵ »Der Reichssportwettkampf in Cilli«. *Marburger Zeitung*, 22. maj 1942, str. 7.

Poletne igre Nemške mladine leta 1943 (Muzej novejšje zgodovine Celje, Zbirka Pelikan, JP 22882)

osvobodilnemu gibanju usmerjena proklamacija ŠDZ o političnem položaju v deželi. Takrat so v celotnem celjskem okrožju potekala športna tekmovanja Nemške mladine. Na njih je sodelovalo 16.000 mladih, od tega samo v Celju več kot 2.000.⁸⁶ Ob tej priložnosti je Westново podjetje celo odprlo prvo tovarniško športno igrišče na Spodnjem Štajerskem, pri čemer je zbrano množico nagovoril okrožni vodja Dorfmeister, ki je v družbi industrialca in lastnika Maxa Adolfa Westna nato spremljal športne igre.⁸⁷

Konec junija 1943 je bilo Celje spet prireditelj tokrat letnih iger za vso spodnještajersko Nemško mladino. Na igrah je sodelovalo kar 1.262 tekmovalcev,⁸⁸ ki so se v Celju in Rimskih Toplicah, kjer so potekala tekmovanja v plavanju, pomerili v atletskih disciplinah, 20-kilometrskem orientacijskem teku, nogometu, rokometu, gimnastiki in

streljanju.⁸⁹ V okviru prireditve so organizirali tudi podelitev častnih značk Hitlerjeve mladine zaslužnim pri utrjevanju nemštva. Večina odlikovancev se je že davno vključila v SS ali vojsko, tako da se prireditve niso mogli udeležiti.⁹⁰

Konec športnega dogajanja v okupiranem Celju

Na športno dogajanje so močno vplivali vojni dogodki. Leta 1944 je začelo upadati število športnih dogodkov. Nenazadnje so vojne razmere »ugasnile« nogometni klub Cilli. Tudi nekoč množična mladinska tekmovanja so postajala vedno manj številčna, zimska tekmovanja pa so bila zaradi delovanja partizanov v okolici Celja disciplinsko zelo okrnjena, saj so jih izvedli v mestu, kjer ni bilo mogoče izpeljati vseh tekmovalnih disciplin.

⁸⁶ Kregar, »Reich računa na vas«, str. 567.

⁸⁷ »Cilli hatte einen grossen Tag. 8000 Volksgenossen wohnten der Verkündigung der Proklamation des Bundesführers bei. Disziplinierte Wettkämpfe der Jugend. Eröffnung des ersten Betriebssportplatzes im Untertlande. Am Sonntag grosse Standartenwehrkämpfe«. Marburger Zeitung, 5. junij 1942, str. 5.

⁸⁸ Žižek, »Še nikoli ...«, str. 125.

⁸⁹ »Deutschland braucht starke Herzen. Sommerkampfspiele der Deutschen Jugend in Cilli. Verleihung von Ehrenzeichen der HJ an verdiente Volkstumskämpfer«. Marburger Zeitung, 28. junij 1943, str. 6.; »Die Ergebnisse der Sommerkampfspiele. Cilli im Zeichen der Deutschen Jugend«. Marburger Zeitung, 29. junij 1943, str. 4.

⁹⁰ Žižek, »Še nikoli ...«, str. 125.

Prvenstva 1944–45 v vseh športnih panogah niso bila nikoli dokončana. Tako kot na vseh drugih področjih se je tudi na športnem sesula ideja nacistične superiornosti in nadvlade. Z vojnim bojevanjem je tako utihnilo športno bojevanje nacističnega športa.

Po osvoboditvi je športno dogajanje iz časa okupacije potonilo v pozabo oz. se nikoli ni obravnavalo kot vsaj delno kontinuirano športno dogajanje iz časov pred drugo svetovno vojno. Nekateri odmevni športni dosežki klubov in posameznikov so tako postali popolnoma neznani povojnim celjskim športnim navdušencem in drugim prebivalcem. Res je, da je imel šport v času okupacije za oblasti velik propagandno-ideološki in raznarodovalni pomen, kljub temu pa je bil šport tudi področje, kjer so ljudje z aktivnim vključevanjem v različne športe, v katere so bili po priimkih sodeč vključeni številni Slovenci, pozabili na vsakdanje tegobe, ki jih je prinašala realnost vojne.

Viri in literatura

Časopisni viri

Marburger Zeitung, Maribor 1941–1945.
Štajerski gospodar, Maribor 1941–1945.

Literatura

- Batagelj, Borut.** »Šport v Celju od začetkov do leta 1945«. *125 let športa v Celju*. ur. Volfand, Jože. Celje: Športna zveza, 2015.
- Ferenc, Tone.** *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Knjižnica NOV in POS, Založba Obzorja, 1968.
- Kregar, Tone.** »Reich računa na vas«: Organizacija Nemška mladina (Deutsche Jugend) v Celju 1941–1945«. *Zgodovina otroštva – History of childhood*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Malnar, Mateja.** *Kulturbund v Celju. Odsevi preteklosti 3; Iz zgodovine Celja 1918–1941*, ur. Marija Počivavšek. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2001.
- Mudražija, Tin.** »Zgodovina nogometa v Kraljevini SHS/Jugoslaviji in v času okupacije«.

Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta UM, 2016.

Nationalsozialistischer Reichsbund für Leibesübungen. https://de.wikipedia.org/wiki/Nationalsozialistischer_Reichsbund_f%C3%BCr_Leibes%C3%BCbungen (Dostop: februar 2017).

Orožen, Janko. *Zgodovina Celja in okolice; 2. del (1849–1941)*. *Celjski zbornik*, Celje: Kulturna skupnost občine Celje, 1951–1997

Sport im Nationalsozialismus <http://www.sportunterricht.de/lksport/sponatsoz.html> (Dostop: februar 2017). Tschammer pokal <http://www.dfb.de/historie/trophaeen/tschammer-pokal/> (Dostop: februar 2017).

Wretschitsch, Edi http://stttv.at/online_individuell/webseite/StTTV%20Meistercronik%2008012018A.pdf (Dostop: oktober 2018).

Zajc Cizelj, Ivanka. Društveno življenje v Celju do leta 1918. *Odsevi preteklosti 2; Iz zgodovine Celja 1848–1918*, ur. Marija Počivavšek. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 1998

Žižek, Aleksander. »Še nikoli nismo bili tako mladi, močni, verni in fanatični, kakor smo danes!«. *Odsevi preteklosti 4; Iz zgodovine Celja 1941–1945*, ur. Marija Počivavšek. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2004.

Zusammenfassung

DAS SPORTGESCHEHEN IM BESETZTEN CELJE (1941–1945)

Die Nazis nutzten geschickt die Popularität des Sports unter der Bevölkerung, um ihre Ideologie und Repression zu verbreiten. Der Sport war ein Bereich, in dem die Nationalsozialisten keine vorübergehenden Aktivitäten zur Vorbereitung an die Annexion der besetzten Teile an Deutschland durchführten, sondern die neu gegründeten Sportverbände und -vereine sofort in das Reichssportsystem eingliederten.

In Celje (Cilli) wendeten die Deutschen im Sportbereich die gleichen Verfahren wie in anderen Bereichen an. Alle Sportverbände und -vereine wurden abgeschafft, ihr Eigentum beschlagnahmt

und alle Beweise für die sportlichen Leistungen der Slowenen vollständig gelöscht. Kurz darauf wurden deutsche Sportverbände gegründet, um zu beweisen, dass der Vorkriegssport und die Leistungen des Einzelnen ausschließlich das Produkt deutscher Sportverbände und -vereine waren. Sie legten auch großen Wert auf die Verbreitung der nationalsozialistischen Idee, insbesondere unter jungen Menschen.

Nach der Besetzung übernahm Celje die Rolle eines gut organisierten und leistungsstarken Sportzentrums. So fanden in der Stadt mehrmals sowohl Mitglieder- als auch Jugendsportwettbewerbe für Mitglieder und Junioren aus der Untersteiermark und dem österreichischen Teil der Steiermark statt.

Die beliebteste Sportart war der Fußball. Es gab drei Fußballvereine in der Stadt. Die Vereine Cilli und Westen traten auf dem Niveau des Ligawettkampfes der Steiermark oder Untersteiermark an, der Eisenbahnklub hingegen trat in keiner Liga an, sondern spielte nur wenige Freundschaftsspiele.

Max Adolf Westen trug viel zu den sportlichen Aktivitäten im besetzten Celje bei, als er ein neues Sportfeld errichtete, auf dem der Westen-Fußballverein und die Westen-Handballmannschaft antraten. Die Handballmannschaft spielte in der Steirischen Liga und erzielte auch einige wichtige Siege gegen die favorisierten Vereine aus Österreich und Kroatien.

Die größten Erfolge während der Besetzung verzeichneten die Tischtennispieler. Celje war der Mannschaftsmeister der gesamten Steiermark. Edi Wretschitsch wurde der Meister der Steiermark. Damit ebnete er sich den Weg zum großen Finale der Reichsmeisterschaft.

Athleten aus Celje nahmen auch an Schwimm-, Leichtathletik-, Gymnastik- und Wintersportarten teil. Sie traten gegen Mannschaften aus der Untersteiermark und dem österreichischen Teil der Steiermark an. Die Mannschaften aus Celje entwickelten die größte Rivalität gegenüber den Mannschaften aus Maribor.

Auch die Mitglieder der Deutsche Jugend aus Celje waren im Sportbereich aktiv. Sie nahmen an

fast allen Sportdisziplinen teil, sowohl im Sommer als auch im Winter.

Sie nahmen an Wettbewerben gegen Gleichaltrige aus der Untersteiermark und dem österreichischen Teil der Steiermark teil. Sie veranstalteten auch mehrere Sommer- und Wintersportspiele. Auch die Jugendlichen aus Celje zeigten die größte Rivalität gegenüber ihren Kollegen aus Maribor.

Schlagwörter: Sport, Celje (Cilli), Zweiter Weltkrieg

Božidar Jezernik

Goli otok kot zibelka socialističnega samoupravljanja

JEZERNIK Božidar, dr., redni profesor, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana, bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

94(497.1)"1949/1956"
323.281(497.1)"1949/1956"
343.819.7(497.5Goli otok)

GOLI OTOK KOT ZIBELKA SOCIALISTIČNEGA SAMOUPRAVLJANJA

Prevzem oblasti v Jugoslaviji je komunistična partija izvedla v celoti skladno z učbeniki boljševiške partije za vzpostavitev diktature proletariata. V tem duhu se je po drugi svetovni vojni oblikovala država, katere deklarirani cilj je bila sprememba režima in uvedba novega družbenega reda.

Prednostna naloga številka ena socialističnih revolucionarnih voditeljev je bila odstranitev okupacijskih sil in njihovih domačih sodelavcev. Za utrditev svoje oblasti pa niso odstranili zgolj okupatorjevih aktivnih pomagačev, temveč tudi tiste, ki niso bili naklonjeni revolucionarnemu režimu in se niso aktivno borili na strani partizanov.

Vendar utrjevanje oblasti komunistične partije, je samo po sebi prineslo krepitev notranje opozicije. Kako nevarna je lahko, je postalo jasno po razkolu med Moskvo in Beogradom leta 1948, zato je režim z njimi neusmiljeno obračunal. Sledila je nova serija množičnih aretacij, obsodb in deportacij.

Sprva je Titov režim na kritike Moskve odgovarjal z radikalizacijo stalinistične linije in odpravljanjem zadnjih ostankov »kapitalizma« v Jugoslaviji. Ščasoma pa so jugoslovanski ideologi začeli razvijati nov tip socializma, tako imenovanega socializma s človeškim obrazom. Zgled nove ureditve, nastale iz kreativnega nasprotovanja Stalinu in sovjetskemu sistemu in primerne za novo ideologizacijo, je bilo delavsko samoupravljanje, uvedeno leta 1950. Paradoks je, da je režim v praksi preizkusil delovanje tega novega sistema na Golem otoku in drugih »deloviščih«, raztresenih po državi, kamor so množično pošiljali tako imenovane staliniste na »prevzgojo«.

Ključne besede: delavsko samoupravljanje, Goli otok, Infrombiro, kolaboracija, socialistična revolucija, titoizem

JEZERNIK Božidar, PhD, Professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana, bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

94(497.1)"1949/1956"
323.281(497.1)"1949/1956"
343.819.7(497.5Goli otok)

GOLI OTOK AS THE CRADLE OF SOCIALIST SELF-MANAGEMENT

The takeover of power in Yugoslavia was carried out by the Communist Party in full accordance with the textbooks of the Bolshevik Party schools for establishing proletarian dictatorship. In this spirit, a state was formed after the Second World War whose declared aim was to change the regime and introduce a new social order.

The number one priority of the socialist revolutionary leaders was to eliminate the occupying forces and their domestic collaborators. To consolidate power, the revolutionaries removed not only those who actively assisted the occupying forces but also those who were not in favor of the regime and did not actively fight on the side of the partisans.

However, the firmer the Communist Party's grip on power, the stronger was its internal opposition. A real danger appeared after the split between Moscow and Belgrade in 1948, which is why the regime dealt with them mercilessly. A new series of mass arrests, convictions and deportations followed.

Initially, Tito's regime responded to criticism from Moscow by radicalizing the Stalinist line and eliminating the last vestiges of "capitalism" in Yugoslavia. Eventually, however, Yugoslav ideologists developed a new type of socialism that came to be known as Titoism. The showcase item, born out of creative opposition to Stalin and the Soviet system and fit for new ideologization, was worker self-management. Paradoxically, the regime tested in practice the functioning of this new system on the island of Goli Otok and other "labor sites" scattered around the state to which the "Stalinists" were deported in order to be re-educated.

Key words: worker self-management, Goli otok, Infrombiro, collaboration, socialist revolution, Titoism

Narodni heroji čistijo državo

Prevzem oblasti v državi je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) izpeljala povsem v skladu z učbeniki iz sovjetskih partijskih šol za vzpostavljane diktature proletariata. Po Marxovem in Engelsovem nauku, je zapisal Lenin v svojem spisu o državi in revoluciji, more buržoazno državo odpraviti in njeno mesto zavzeti proletarska država samo s pomočjo nasilne revolucije.¹ Diktatura proletariata nujno prinese s seboj tudi celo vrsto omejitev svoboščin zoper zatiralce, izkoriščevalce, kapitaliste, saboterje in kontrarevolucionarje.² »Mi jih moramo zatreti«, je zatrjeval Lenin, »da osvobodimo človeštvo mezdne suženjstva; njihov odpor moramo nasilno zlomiti. Kjer je zatiranje, pa je seveda nasilje, ni svobode ni demokracije«. Eden vodilnih ideologov jugoslovanskega komunističnega gibanja, Edvard Kardelj, je Leninovo analizo prevedel v slovenščino že pred drugo svetovno vojno in socialistično revolucijo. Takrat je zapisal, da se revolucija ustvarja z uničevanjem njenega nasprotja. Pri tem se je skliceval na besede francoskega revolucionarja in Robespierrovega sodelavca Saint-Justa: »Kdor dela revolucijo samo na pol, si sam koplje grob.«⁴

Vodstvo KPJ, izobraženo na visokih šolah za komunistične kadre v Moskvi, je bilo prežeto z duhom marksizma-leninizma.⁵ V tem duhu je bila oblikovana tudi država, vzpostavljena po koncu druge svetovne vojne, katere deklarirani cilj je bil sprememba režima in vzpostavitev diktature proletariata. Kot je sam Tito povedal britanskemu laburističnemu poslancu Konniyu Zilliacusu, se KPJ ni hotela ustaviti »na pol poti: vreči kralja in odpraviti monarhijo, priti na oblast in jo potem deliti z zastopniki kapitalističnega razreda, ki bi še naprej izkoriščali delovne množice Jugoslavije«. Po Titovih besedah, tega ni hotelo ne vodstvo KPJ, niti velika večina jugoslovanskega ljudstva, zato so po zmagi v vojni stopili na pot popolne likvidacije kapitalizma v Jugoslaviji.⁶ Za izvedbo socialistične revolucije in utrditev monopolnega položaja se je KPJ zatekla k diktaturi proletariata, to je k političnem terorju, s

¹ Lenin, *Država in revolucija*, str. 21–22.

² Prim. npr. Carrère d'Encausse, Stalin, str. 12.

³ Lenin, op. cit., str. 84.

⁴ Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, str. 121.

⁵ Kardelj, *Borba KPJ za novo Jugoslavijo*, str. 5.

⁶ Zilliacus, *Tito of Yugoslavia*, str. 176.

Tovariš Lenin čisti Zemljo od smeti, karikatura iz leta 1920. (Zbirka avtorja)

katerim je hotela okrepiti svojo kontrolo nad državo in odstraniti svoje aktivne nasprotnike iz vrst prejšnje oblasti.⁷

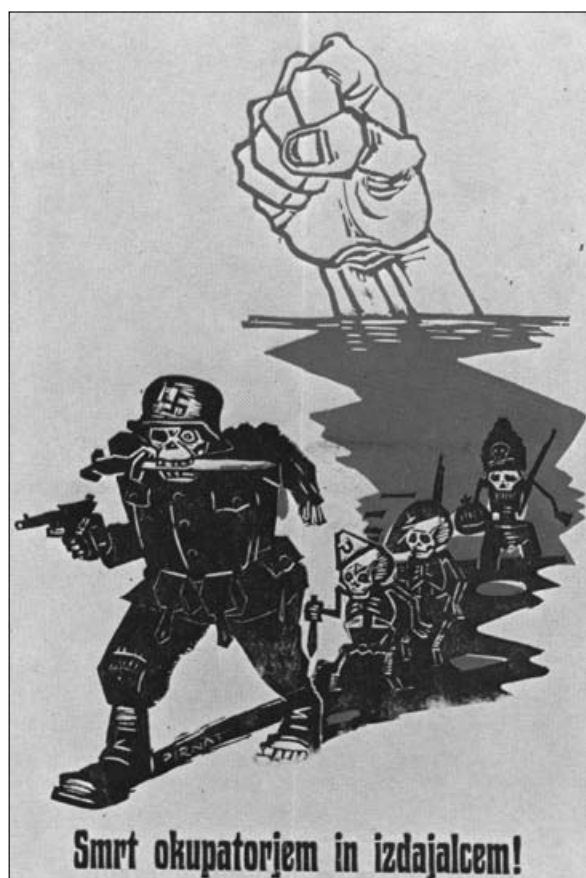
»Naša osvoboditev ni samo osvoboditev od zunanje sovražnika«, je Jovan Đorđević, kasnejši profesor za politične vede in ustavno pravo na Univerzi v Beogradu, navdušeno razlagal v *Politiki* leta 1944, »temveč tudi od vsake domače reakcije. Drago skovani meč svobode ostaja v rokah ljudstva in nihče ga ne more več iztrgati iz njegovih rok. Tako se je demokracija začela izenačevati z ljudskimi ustanovami. Prišla je dol v našo deželo in vstopila v vas, v mesto, v najnižje ljudske ustanove do najvišjih državnih organov. Ljudstvo in oblast, ki sta bila tako dolgo v sporu in prepiru, najdevata pogoje za življenje v slogi in skupnosti.«⁸

⁷ Dallin in Breslauer, *Political Terror in Communist Systems*, str. 13.

⁸ Đorđević, *Političko-pravno uređenje federativne Jugoslavije*, str. 1.

Orodje terorja je bila politična policija, imenovana Oddelek za zaščito naroda (Ozna), osnovana maja 1944, pozneje preimenovana v Upravo državne varnosti (srbohrvaško Uprava državne bezbednosti, s kratico Udba). Organizatorji službe državne varnosti so se izobrazili v Sovjetski zvezi, pri njenem vzpostavljanju so jim pomagali sovjetski svetovalci. Po stalinističnem zgledu vzpostavljena Udba je delovala na principu splošnega sumničenja in nezaupanja, ki sta prodirala celo v družinske odnose.⁹ Ranković je tako izoblikoval udarno pest režima, in sicer v glavnem s črnogorskimi, bosanskimi in dalmatinskimi partizani. Njeno učinkovitost je krepila široka mreža prostovoljnih pomagačev, pridobljenih na najrazličnejše načine. Morda še pomembnejša pa je bila mreža budnih članov partijskih celic, ki je prekrila celotno državo in je segla do najmanjših vasi. Ena glavnih točk razprav na sestankih partijskih celic so namreč bili sosedi: kdo je podpiral novo oblast in od koga so slišali kake kritične ali sovražne pripombe. Negativne opazke je Udba zapisala v osebne dosjeje, *karakteristike*, ki so jih imeli tako rekoč vsi državljani.¹⁰ Na ta način vzpostavljena diktatura proletariata je novoosvojeni državi dala pečat policijske države, v kateri je imela odločilno besedo Partija, ki je svoje delovanje prikrivala s tančico fikcije o Ljudski fronti, v kateri so bili povezani ostanki predvojnih političnih strank.¹¹ Po zapažanjih švicarskega zgodovinarja in dopisnika *Neuen Zürcher Zeitung* iz Beograda Ernsta Halperina se je med ljudmi veselje zaradi zmage partizanov kmalu spremenilo v splošen in močan strah, pozneje tudi v tiho sovraštvo.¹²

Prva prioriteta na seznamu vodij revolucije je bil obračun z okupatorjem in njegovimi domačimi sodelavci. V svojem prvem govoru v osvobojenem Beogradu konec meseca oktobra 1944 je maršal Tito za predstavitev te prioritete in pridobitev splošne podpore uporabil prisposodbo iz mitologije. Priporočeval je, da herojski partizani skupaj s svojimi zavezniki gonijo sovražnika v njegovo »jazbino«, da tam pokončajo »zmaja, ki si je hotel pokoriti vse človeštvo«. ¹³ Kdo je bil ta zmaj (»aždaja«), ni jasno

Smrt okupatorjem in izdajalcem, plakat iz leta 1943.
(Zbirka avtorja)

definiral, je pa dokaj odkrito napovedal njegovo usodo. Za tiste, ki namiga morda niso prav razumeli, sta na četrti strani iste številke general-lajtnant Koča Popović, komandant NOV in partizanskih odredov Srbije, in general-lajtnant Peko Dapčević, komandant sil, ki so osvobodile Beograd, povedala povsem nedvoumno, češ: »Pravica vključuje maščevanje.«¹⁴

Kmalu za tem je Mario Ristić v uvodniku *Politike* objavil svoje razmišljanje o dobrem in zlu. Po Ristićevem mnenju še nikoli v zgodovini dobro in zlo, svetloba in tema, nista bila tako neposredno, tako jasno in tako popolno ločena, kakor se je to pokazalo ob koncu vojne: vse, kar je bilo v narodu črnega in odvratnega, naj bi bilo postavljeno na eno stran, na drugo pa vse, kar je bilo svetlega in vzvišenega. Napovedal je, da bo zdaj začelo priha-

⁹ Zilliacus, op. cit., str. 244.

¹⁰ Halperin, *The Triumphant Heretic*, str. 29.

¹¹ Hoffman in Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, str. 81.

¹² Halperin, *ibid.*

¹³ Prvi govor maršala Tita u slobodnom Beogradu, str. 1.

¹⁴ »Boriće se naša vojska sa istom čašču i sa istim poletom u oslobođenju cele Jugoslavije i učestvovaće u uništenju nemačke vojne sile na nemačkom tlu«, str. 4.

jati na dan »nešteto dejstev«, ki bodo zgovorneje od vsake retorike sčasoma prikazala popolno sliko »te veličastne čistoče z ene in te gnusne umazanije z druge strane«. Zato, je predlagal Ristić, bo treba narediti »dva ogromna zgodovinska inventarja: inventar moralne lepote (nesebičnosti, heroizma in zavesti) in inventar strahote in sramote«.¹⁵

Ko bosta oba dopolnjena, pa bo »naša sveta dolžnost, da storimo vse, kar je v naši moči, da bi krivce, izdajalce in razbojnike, krvnike lastnega naroda, zadela – edina pravična – neusmiljena kazen. Edino tako bomo izšli iz tega pekla samo kot priče, ne pa tudi kot soudeleženci. K temu nas obvezuje naša zavest, elementaren občutek za pravico. K temu nas obvezuje stotine tisočev padlih, padlih za svojo, a tudi za našo domovino, skupno, padlih za svojo, a tudi za našo svobodo. Šele tako se bomo začeli učiti o njej in si jo zaslužili. Šele tako bomo smeli reči, da je ona skupna tako za nas, kot za one, ki so pojoč umirali za njo. K temu nas obvezuje tudi prihodnost, tako naša kot naših otrok.«¹⁶

Vodstvo jugoslovanske revolucije je vzelo v zakup, da bodo »reakcionarji in sovražniki ljudstva in demokracije« doma in v tujini »vrgli morje obrekovanj na našo državo«, a ga to ni oviralo, temveč le še utrdilo na njihovi poti.¹⁷

Od generala do nadškofa

Po dolgi in krvavi vojni in ustreznih propagandni pripravi je javnost v veliki večini sprejela nujnost neusmiljenega kaznovanja vseh »krivcev« za dolgoletno trpljenje in pomanjkanje. Poveljnik Udbe in minister za notranje zadeve Aleksandar Ranković-Marko, dejansko ni izgubljal časa, temveč je začel izvajati množične likvidacije pripadnikov kvizlinških in »kotrarevolucionarnih« oboroženih enot. Kot se je spominjal nekdanji oficir Ozne Milan Trešnjić, je tedaj ljudska revolucija pogoltnila na stotine »popolnoma nedolžnih ljudi«.¹⁸ »Kdor je nasprotnik socializma, je sovražnik«, naj bi rekel Ranković, »in treba ga je onemogočiti.«¹⁹ Prvi

general Udbe Jovo Kapičić je za beograjski *Blic* 17. septembra 2009 povedal, kako je tedaj ubijal ljudi: »Nismo imeli milosti, bili smo okrutni, ker smo čistili smeti ... Takrat sem se počutil, kot da bi bil Bog. Predpisov ni bilo in lahko smo sodili in odločali ...«

Likvidacije kolaborantov po koncu dolge in krvave vojne so imele široko podporo, imprimatur so dobile tudi od konference na Jalti. Vendar, kdo je bil kolaborant? V režimu diktature proletariata to niso bili samo tisti, ki so aktivno pomagali okupatorjem, temveč je to lahko bil kdor koli, ki mu režim ni bil naklonjen in se ni aktivno boril na partizanski strani.²⁰ Železna pest maščevanja je z vso silo udarila po tisočih in tisočih. Po zapažanjih analitika pri ameriški ambasadi v Beogradu v letih 1944 in 1945, zadolženega za »ekonomske analize«, Erica Pridonoffa, so se voditelji diktature proletariata obnašali kot morilci, ob tem pa so se počutili pravični kot duhovniki. Zato je človeško življenje tudi bilo tako poceni.²¹ Oblasti niso niti zanikale množičnih likvidacij, Tito sam jih je v začetku julija 1945 v svojem pozdravnem govoru na prvem sindikalnem kongresu zgolj označil kot »nujne«. Takrat je med drugim tudi dejal:

»Prej bi nam lahko očitali, da smo preblagi, kot pa oponašali, da smo strogi. (Tako je!) Prepričan sem, da mislite, da smo preblagi, ker gledate z očmi, kako bi moralo biti in kako ne. So pa tudi taki, ki nam vsak dan oporekajo, da smo preveč strogi, da bi morali biti popustljivejši, dati vso svobodo, da vsak dela, kar hoče, ne pa sklicevati sestankov. Vidite, ti ljudje nam oponašajo, da smo prestrogi, da je preveč aretiranih in strogo kaznovanih. Ne vprašajo pa se, zakaj je to potrebno in zakaj je bil nekdo na smrt obsojen, ampak samo sprašujejo, zakaj je toliko obsojenih.«²²

Tako postopanje ni bilo posledica opitosti od zmage, niti ni bil obračun s kolaboranti cilj sam po sebi. Nasprotno, režim je s slednjimi znal ravnati tudi v žametnih rokavicah, če je menil, da bi mu lahko koristili.²³ Prav tako ni bil cilj, da bi s

¹⁵ Ristić, *Smrt fašizmu – sloboda narodu!*, str. 1.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Kardelj, *Glavne značilnosti ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije*, str. 15.

¹⁸ Trešnjić, *Vreme razlaza*, str. 8.

¹⁹ Archer, *Red Rebel*, str. 122.

²⁰ Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 91.

²¹ Pridonoff, *Tito's Yugoslavia*, str. 141.

²² Maršal Tito na prvom sindikalnom kongresu, str. 1.

²³ Edvard Kardelj je, denimo, že julija 1945 opozorjal, da mnogo strokovnih kadrov niso uporabljali, »ker so se negativno zadržali med okupacijo«. Pojasnuje, da je »brez dvoma

terorjem strli opozicijo, saj je to najbolj učinkovito ustvarjal prav teror sam. Pač pa je na ta način novi režim, po mnenju Ernsta Halperina, predvsem ustvarjal prostor za tisoče nekdanjih partizanov. Za to je bilo treba s položajev umakniti množico ljudi, ki so pred tem upravljali ekonomsko življenje v državi in zasedali mesta javnih uslužbencev.²⁴

Tako je iz pepela in ruševin, ki jih je na jugoslovanskih tleh zapustila druga svetovna vojna, zrastle nova država, Demokratična federativna Jugoslavija; – ki pa – po oceni Erica Pridonoffa – ni bila ne demokratična ne federativna, še celo Jugoslavija ne »v nobenem smislu, razen geografskem«.²⁵

Ernst Halperin je ocenjeval, da je zadnje leto vojne – morda pa že od 1943 dalje – velika večina prebivalcev Jugoslavije nedvomno bila na strani partizanov. Niso imeli jasne slike o novem redu, ki ga je prinašala revolucija, a upali so, da bo življenje lepše in boljše, kot je bilo pred vojno. Toda ko je novi red postal stvarnost, ni prinesel zlate dobe obče blaginje in sloge, o čemer so ljudje sanjarili, temveč je nastopila vladavina terorja. Najprej so bili na udaru tisti, ki so kolaborirali z okupatorji; definicija kolaboranta je bila dovolj odprta, da je zajela vsakega tovarnarja ali poslovneža. Že kmalu so prišli na vrsto vsi, ki so jih obtoževali stikov s kolaborantskimi silami; za obtožbo je zadoščalo že, če je kdo imel prijatelja, ki je tako ali drugače sodeloval z domobranci, četniki in drugimi. Skratka, seznam kaznivih dejanj je bil tako obširen, da je lahko zajel tako rekoč vsakogar, ki vojne ni preživel kot partizan ali kot član katere izmed ilegalnih komunističnih celic.²⁶

Leta 1946 je bil v Beogradu izpeljan sodni proces zoper generala Dragoljuba (Dražo) Mihailovića, organizatorja četnikov, prvih jugoslovanskih gverilskih enot za boj proti okupatorjem, sicer »Tito-

vega najresnejšega tekmeca«.²⁷ Mihailović po koncu vojne za razliko od drugih četnikov ni pobegnil na zahod, ampak je ostal v vzhodni Bosni. Čeprav so bili njegovi četniki v vojni poraženi, so nove oblasti Mihailovićevo prisotnost v državi videle kot veliko nevarnost, zato ga je enota Udbe 12. marca 1946 prišla skupaj z enajstimi vojaki.²⁸ Aleksandar Ranković-Marko je o uspešno izvedeni akciji poročal Titu med njegovo potjo na Poljsko z besedama: »Plan izpolnjen.«²⁹ Sodni postopek proti Mihailoviću se je začel 10. junija 1946 in je potekal povsem v skladu z duhom novega časa. To pomeni, da je šlo za politično demonstracijo, v kateri tožilec ni navedel le dokazov o kolaboriranju četnikov z nemškimi okupatorji, ampak je skušal tudi diskreditirati lik obtoženca z očitkom, da je kolaboriral z okupatorjem proti partizanom po britanskih navodilih. V imenu ljudstva je bil zaradi izdaje obsojen na smrt in eksekutiran 17. julija 1946. General Mihailović je bil simbol (srbskega) odpora proti komunizmu, zato sodni proces zoper njega in njegova likvidacija nista bila zgolj obračun z njim kot posameznikom, temveč je šlo za obračun z duhom antikomunizma med (srbskim) narodom. V sodni postopek so bili vpleteni ministri jugoslovanske vlade v izgnanstvu v Londonu in vsi srbski ministri, člani jugoslovanskih vlad v letih pred drugo svetovno vojno, bodisi kot obtoženci, bodisi kot priče; vsi so bili žrtve »intenzivne kampanje političnega obrekovanja«.³⁰

Procesu proti Mihailoviću so po vsej državi sledili sodni procesi proti voditeljem politične opozicije in proti pravoslavni in katoliški cerkvi, katerih očitni cilj je bil zmanjšati vpliv meščanskih strank in obeh cerkva.³¹ Jeseni 1946 je bil aretiran zagrebški nadškof Alojzije Stepinac in več visokih cerkvenih dostojanstvenikov. Nadškof je bil obtožen, da je podpiral ustaški režim Anteja Pavelića in Sile osi, da je aktivno sodeloval z ustaši in celo predsedoval odboru za prisilno spreobračanje pravoslavnih Srbov v rimokatoliško vero. Sodišče ga je spoznalo za krivega in obsodilo na šestnajst let zapor. Podobno kot proces zoper Mihailovića je bil tudi proces zoper Stepinca bolj politični obra-

pravilno, da to upoštevamo«, a dodaja, da si je »treba prizadevati, da takim ljudem – v kolikor ne zaslužijo težje kazni – da možnost, da z delom in pod konstruktivnim nadzorstvom popravijo svoje napake iz preteklosti. Njihovo strokovnost je treba izkoristiti« (Kardelj, Moč ljudskih množic, str. 21).

²⁴ Halperin, op. cit., str. 30.

²⁵ Pridonoff, op. cit., str. 151.

²⁶ Halperin, op. cit., str. 28.

²⁷ Bilainkin, Tito, str. 13.

²⁸ Krstić Uča, Kako sam hvatao Dražu Mihailovića, str. 8.

²⁹ Hoffman in Neal, op. cit., str. 92.

³⁰ Pridonoff, op. cit., str. 234.

³¹ Korbelt, Tito's Communism, str. 161; Hoffman in Neal, op. cit., str. 92–93.

Spomenik Stalinu in Titu, Ljubljana 1947 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

čun z njim in katoliško cerkvijo kot sodni proces.³² Po vseh teh procesih je bilo vsakomur jasno, da pod režimom »*diktature proletariata*« kritika ni dobrodošla in da ima lahko že najmanjša kritična pripomba za posledico hudo kazen.³³

Diktatura proletariata je med prebivalstvom vzbudila splošen strah pred mučenjem in neupravičenim preganjanjem. Eric Pridonoff se je spominjal, da je državljane Jugoslavije, tako komuniste, kot nekomuniste ali protikomuniste, povezovala ena sama vez, globok občutek negotovosti. Sam je to stanje poimenoval »*enotnost v strahu*«. Na ta način vzpostavljena vez je bila, po Pridonoffu, tudi najpomembnejši »*vir moči totalitarnega režima*«. ³⁴ Pridonoff se ni spominjal, da bi kdaj slišal javno izraženo filozofijo te politike, a je bil prepričan, da ni šlo zgolj za maksimo *deli in vladaj*, pač pa bolj za »*poenotenje preko atomizacije*« in vsesplošen strah. Vendar, kot je dodal, strah v srcih žrtev ni ublažil strahu v srcih oblastnikov.³⁵

»Notranji sovražnik« na prizorišču

Čistke prokominformovskih elementov so se začele deset dni preden je karkoli pricurjalo v javnost.³⁶ Pa še potem, ko je spor prišel v javnost, je Tito javno izražal svojo lojalnost Sovjetski zvezi in vse omembe Sovjetske zveze v jugoslovanskem tisku so bile kar se da prijateljske. Še na Petem kongresu KPJ, ki je potekal od 21. do 28. julija 1948 v Beogradu, je Tito zatrdil, da KPJ ostaja zvesta »*nauku Marxa-Engelsa-Lenina-Stalina*«. ³⁷ Kot so zabeležili tuji opazovalci, so Titov govor delegati pospremili z navdušenim vzklikanjem: »*Stalin-Tito!*« ³⁸ Tako je bilo v javnosti vse do 8. septembra 1948, ko je moskovska *Pravda* v svojem uvodniku napadla »*Titovo kliko*«, ki naj bi predstavljala zgolj manjšino znotraj KPJ; njen položaj pa naj ne bi temeljil na zaupanju stranke, ampak na policijskem strahovanju.³⁹ Jugoslovanski odgovor je sledil šele

³⁶ Yindrich, *Tito v. Stalin*, str. 113.

³⁷ Politički izveštaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije podnio je drug Tito, str. 5.

³⁸ Armstrong, *Tito und Goliath*, str. 103; Maclean, *Disputed Barricade*, str. 392.

³⁹ Bilainkin, *op. cit.*, str. 216–217; Yindrich, *op. cit.*, str. 116; Girenko, *Stalin-Tito*, str. 394–395.

³² Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 94.

³³ Henderson, *The Truth about Tito*, str. 5.

³⁴ Pridonoff, *op. cit.*, str. 148.

³⁵ *Ibid.*, str. 149.

Stalin je svojo legitimnost gradil na dediščini Marxa in Lenina. Na risbi Stalin med govorom na II. Vsesojuznem kongresu sovjetov po smrti Lenina. (Zbirka avtorja)

konec meseca septembra 1948. Resolucijo Informbiroja so z aklamacijo sprejeli na skupni seji vlade in Narodne skupščine. Na skupni seji je predlagatelj resolucije Petar Stambolić, med drugim, dejal, da ta organ ne more ostati ravnodušen do neresničnih in klevetaških napadov *»na našo deželo, našo državo in njeno zakonito vlado«*. Čeprav ta gonja poteka pod krinko kritike manjše skupine ljudi, je to *»objektivno napad na vso našo deželo in njen razvoj in da je dejansko nemogoče ločiti naše politično in državno vodstvo od ljudstva, ker ono oziroma Vlada FLRJ, ki jo je ta Dom izbral in postavil, vodi takšno zunanjo in notranjo politiko, kot ustreza interesom naših delovnih množic in naše dežele, kakor tudi interesom svetovnega demokratskega reda«*.⁴⁰

Revolucionarni obračun s (potencialnimi) vojaškimi in političnimi nasprotniki je bil opravljen, a diktatura proletariata še ni v celoti onemogočila vsakršne opozicije. Bolj je vladajoča stranka utrje-

vala svoj monopol na oblast, večjo težo je dobivala notranja opozicija. Ta nevarnost je postala še zlasti akutna po objavi Resolucije Informbiroja in režim se je odločil z njo neusmiljeno obračunati. Tudi to pot so strele najprej udarile v vrhove. Prvi žrtvi sta postala zvezna ministra za industrijo in finance, Andrija Hebrang in Sretan Žujović; slednji je bil med vojno namestnik Tita kot vrhovnega poveljnika.⁴¹ Odločitev o aretaciji Hebranga in Žujovića je Tito sprejel na svojo roko; centralni komite o njej ni razpravljala.⁴²

Sledila je nova serija množičnih aretacij, obsoj in deportacij. Navodila za tako poostreno *»budnost«* so prišla z najvišjega vrha. Sam Josip Broz Tito je rekel, da je treba zapreti vse sumljive, češ da je *»bolje, da je tudi nekaj nedolžnih ljudi v zaporu kot en krivec na svobodi«*.⁴³ Kdor ni bil v celoti za oblast, kdor je imel kakršne koli zadržke do nje ali je bil celo proti njej, je bil sovražnik, ki ga je bilo treba onemogočiti. V obdobju od objave Resolucije Informbiroja, 28. junija 1948, do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidentirali kar 55.663 oseb, ki so menda na različne načine podpirale akcijo Moskve in vzhodnega bloka proti KPJ. Med njimi je bilo 21.880 udeležencev NOB, 4.153 pripadnikov JLA, 1.673 nosilcev Partizanske spomenice 1941, 2.616 članov raznih vodstev KPJ, 1.722 pripadnikov organov za notranje zadeve, 4.008 študentov, 5.081 dijakov in 5.626 kmetov.⁴⁴ To je pomenilo, da je Udba dobila veliko in zahtevno nalogo. Kot je Moša Pijade povedal poslancu britanske laburistične stranke Konniyu Zilliacusu, je vodstvo KPJ leta in leta vadilo člane Partije v rigidni pravovernosti v odnosu do Moskve. Poslej pa so imeli velikanske težave s tem, da so jih učili misliti s svojo glavo.⁴⁵ To je pomenilo, da so goreče podpirali stališče vodstva Partije; ameriška raziskovalca komunizma Alexander Dallin in George Breslauer

⁴¹ Bilainkin, op. cit., str. 210–211; Maclean, op. cit., str. 393; Hoffman in Neal, op. cit., str. 119.

⁴² »Res, to je bil okrnjen CK – CK izbran 1940. l. na Peti partijski konferenci«, se je spominjal Milovan Đilas, »ki se v plenumu ni sestal niti enkrat: prvič se je sestal konec marca 1948. leta zaradi odgovora na kritično pismo Molotova in Stalina ... Tito zdaj navaja, v opombah za svoja Dela, da se Plenum CK ni mogel sestati zaradi vojnih razmer. Nesmisel! V treh povojnih letih!« (Đilas, Druženje s Titom, str. 73).

⁴³ Kovačević in Rastoder, Sukob sa infombiroom, št. 49.

⁴⁴ Marković, Josip Broz i Goli otok, str. 23.

⁴⁵ Zilliacus, op. cit., str. 248.

⁴⁰ Rezolucija zajedničke sjednice Saveznog vijeća i Vijeća naroda Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije, str. 1.

sta ta odnos poimenovala »*strast do enoglasja*«. Šlo naj bi za zaverovanost v pravilnost izključno enega samega prepričanja, ki ga je moč udejanjati edinole s popolno poslušnostjo (monolitnemu) partijskemu vodstvu. V praksi je to pomenilo, da so si prizadevali za popoln nadzor nad vedenjem državljanov, in sicer v takem režimu, ki ljudem ni dopuščal nobene druge možnosti, kot da so se mu podrejali.⁴⁶

Budnost in sumničenje

V letih pred sprejemom Resolucije Informbiroja je bila Jugoslavija že zgledna policijska država, medtem ko je Udbe že v času neposredno po vojni uživala ugled institucije, ki je iznad zakona, ki je z razlogom ali brez, množično in brutalno, odvzemala svobodo ljudem in jih zapirala. V tistem obdobju je ta politična policija že najmanjše prekrške tolmačila kot politične zločine, se vpletala v delovanje vlade in upravljala gospodarstvo, ustrahovala uradnike in navadne državljane. Za povrh je bil ves legalni sistem, vključno s sodniki in javnimi tožilci, sestavni del policijskega terorja in se ni ubadal z varovanjem posameznikovih pravic. Široka mreža informatorjev je bila integralni del tega sistema.⁴⁷

Titov režim je izhajal iz stališča, da so v zgodovini mlade revolucije, ki niso odločno obranile svojih začetnih dosežkov in obdržale oblasti, propadle ne le zaradi zunanje intervencije, temveč tudi zaradi notranje opozicije. Režim je ocenjeval, da je v strategiji blokade Jugoslavije, uvedeni s strani Moskve, prav notranja opozicija dobila zelo pomembno, če ne kar odločilno vlogo. Zato je partijski vrh hotel ta dejavnik izločiti iz igre, še preden bi se Stalinovi pristaši uspeli organizirati in pomagati Stalinu pri izvedbi prevrata v Jugoslaviji.⁴⁸ KPJ je bila »*staliniistična v dobesednem pomenu*«, to se pravi, prežeta z duhom samovoljnosti in prisilnosti, se je spominjal Đilas, in je že imela monopol nad oblastjo v državi: toleriranje, legaliziranje opozicije znotraj partije, ob agresivnem pritisku sovjetskega bloka, pa bi lahko privedlo do razpada partije in do prevlade prosovjetske struje. Težava diktatorskih, še zlasti pa totalitarnih oblasti je, da ne morejo dopustiti delovanja opozicije ne da bi s tem ogrozile svojega

obstoja.⁴⁹ Zato je na grožnjo s strani Moskve Titov režim odgovoril na način, ki ga je najbolj obvladal, stalinistični, in nemudoma šel nad nasprotnike iz lastnih vrst, še preden so ti dejansko stopili na Stalinovo stran. Moč represivnega cunamija je bila tolikšna, da je mogočni val odnesel tudi nekatere nosilce režima, ki jih predstavniki partijskega vrha iz tega ali onega razloga niso marali. Tako je, denimo, na Golem otoku končalo veliko slovenskih komunistov izpred leta 1937, med drugimi Mirko Košir, Ludvik Mrzel, Cene Logar in Jože Jurančič; Košir je tam ostal za vedno.⁵⁰

Titoističen obračun s (potencialno) notranjo opozicijo je bil po svoji neusmiljenosti še najbolj podoben najgršemu obrazu stalinizma. Strah, ki je prežemal režim, je imel velikanske oči, zato je bila tudi budnost Udbe močno pretirana.⁵¹ Ko se je režim že konsolidiral, pa je Tito sam začel opozarjati na – pretirano budnost. Tako je v svojem predvolilnem govoru v Splitu v nedeljo, 5. marca 1950, med drugim, dejal, da za »*pretirano budnost*« v Jugoslaviji ne sme biti prostora: »*Tega ne bomo dovolili*«. ⁵² Nato je zbrani množici nadrobno pojasnil razliko med sumničenjem in budnostjo ter kako je treba pravilno razumeti budnost:

»*Kaj pomeni budnost? Budnost nima nič skupnega z nezaupanjem in sumničenjem. Budnost je ena stvar, sumničenje pa druga. V socialistični družbi ima budnost vzgojni značaj. Budnost pomeni – gledati okoli sebe, motriti vse, videti vse, in tam, kjer se opazi napaka, pomagati ljudem, da jo popravijo. Budnost pomeni – biti pozoren na razsipanje z državno, ljudsko imovino.*«⁵³

Tako velikanski in delikatni nalogi, kot je bila »*budnost*«, je mogla biti kos edinole Partija, ki je bila dosledno leninistična oziroma stalinistična. Kot je pojasnjeval Milovan Đilas, je bila kontrola nad partijo s pomočjo tajne policije, se pravi, komunistov s pomočjo njihovih strankarskih tovarišev, nesporno, izum Moskve, Lenina in Stalina; Tito in »*titovci*« so ga prevzeli od tam. A Đilas je bil prepričan, da bi do

⁴⁶ Dallin in Breslauer, op. cit., str. 25–26.

⁴⁷ Hoffman in Neal, op. cit., str. 385.

⁴⁸ Marković, op. cit., str. 25.

⁴⁹ Djilas, op. cit., str. 74.

⁵⁰ Jezernik, Goli otok – Titov gulag, str. 64.

⁵¹ Djilas, op. cit., str. 76.

⁵² Broz, Govor maršala Tita na velikom predizbornom mitingu u Splitu, str. 18.

⁵³ Ibid.

tega izuma prišlo tudi brez vloge Moskve. Partija je, zlasti po veličastni zmagi v vojni, v kratkem času dobila mnogo novih članov. Proces naglega porasta članstva pa je partijski vrh hotel obdržati pod kontrolo, kajti bali so se, da bi sama partija lahko postala plen in sredstvo »kontrarevolucionarnih« in »tujih« struj. Takšne kontrole pa ni mogoče izvajati brez »neželenih«, negativnih posledic: »tajna policija postaja sredstvo vrha nad partijo – gospodar nad novimi gospodarji: slabi vloga partije, s tem pa tudi aktivnost in iniciativnost od spodaj«. ⁵⁴

Slednjega so se dobro zavedali tudi sami nosilci režima. Đilas je Rankoviću, na primer že pred resolucijo Informbiroja omenil: »Zdaj mi s Stalinovimi pristaši postopamo, kot je on s svojimi nasprotniki!« Nakar mu je Ranković, vidno obupan, odvrnil: »Ne govori mi tega! Ne govori mi tega!« ⁵⁵

Kakor koli že, Titovemu režimu je z železno pestjo brutalnega antistalinizma uspelo vreči s prestola celo Stalina in Moskvo, ki sta bila do tedaj največje božanstvo vseh revolucij, vključno z jugoslovansko. Iz spora z Moskvo je Titov režim izšel še močnejši, svoj položaj si je utrdil zlasti Josip Broz sam, predsednik jugoslovanske vlade in njen minister za obrambo, poleg tega pa še generalni sekretar KPJ. Z zmago v sporu s Stalinom pa je dobil še dodaten moralni kapital, ki je bil tolikšen, da nihče več ni imel možnosti postati »novi David«, vsi člani partije (ali skoraj vsi) pa so odločitve z »vrha« sprejemali »kot evangelij, kot resnico brez priziva«. ⁵⁶

Prevzgoja z delom

Odločitev o taborišču za prosovjetske komuniste je jeseni 1948 sprejel sam Tito. Ni se posvetoval ne s CK, ne s Politbirojem, niti ne s sekretarji CK. Za odločitev je, denimo Milovan Đilas, poleg Kardelja in Rankovića tedaj eden od sekretarjev CK, izvedel v Črni gori, kjer mu je član CK Črne gore Andro Mugoša povedal, da so dobili ukaz iz Beograda, naj aretirajo »kominformovce« in jih pošljejo v taborišče. Ranković je, seveda, sodeloval pri odločanju, ker je njegov aparat odločitev tudi izvajal. ⁵⁷

Pripadniki Udbe so dobili nalogo, naj informbirojevce »prevzgojijo«, pri tem pa naj se sami »izogibajo« prisili: Tito se je v svojih govorih rad pohvalil, da »mi njih prevzgajamo«. Svojo nalogo so izvršili tako, da so prek skesanih in zlepa ali zgrda podkupljenih kaznjencev organizirali »samoupravo«, kakor so jo poimenovali, ki je v svoje roke prevzela neposredno izvajanje nasilja oziroma »prevzgajanja«. To pot so se jugoslovanski komunisti izkazali z nenavadno dvoličnostjo: svoj antistalinizem so izkazovali »na lagerski, najbolj popačen način«. ⁵⁸ V skladu s politiko »po glavi, a ne glave«, ⁵⁹ so bili aretirani kaznovani z odvzemom svobode in poslani na »družbeno koristno delo«, da bi jih »prevzgojili« in iz njih spet naredili dobre komuniste. Takšne naloge so terjale tudi nove metode. Prevzgajali so se tedaj kar interniranci sami, stražarji, preiskovalci in drugi funkcionarji Udbe praviloma niso prihajali niti v kaznilnice. Naj je videti še tako nenavadno, vendar se je takšen režim izkazal kot najbolj neizprosni. »Če ljudje stalno pazijo drug na drugega, poslušajo, kaj kdo govori, zmerjajo in kaznujejo drug drugega in se nihče razen 'vzajemno aktivnih' ne vmešava v to 'skupnost'; tako, vidite, mora biti ustrojena skupnost v pekl«. ⁶⁰

Na »deloviščih za družbeno koristno delo« so kaznjence prevzgajali na podlagi izkušenj iz staliništnih, fašističnih in nacističnih koncentracijskih taborišč, svojo vlogo pa so odigrale tudi izkušnje komunistov iz zaporov in kaznilnic prve Jugoslavije. Zaprti komunisti so tam ustanavljali »zajednice« oziroma »komune« kot »masovne organizacije revolucionarnega proletariata«, ki so urejale njihovo vsakdanje življenje. Preko njih je »KKK kot najvišja instanca komunizma v ječi držal v svoji oblasti komuniste kaznjence prav tako, kakor vlada kominterna s sovjetskim državnim aparatom ruske narode«, je na podlagi lastnih izkušenj iz kaznilnice v Sremski Mitrovici zapisal Albin Breznik. ⁶¹ Komuna jetnikov v kaznilnici je uvedla tudi neke vrste prevzgajanja. Uveljavila je namreč pravilo, da se je v duhu komunističnih načel za svoje izdajstvo vsakdo lahko opral, če je priznal »napako« in jo popolnoma izbrisal s ponovnim »revolucionarnim

⁵⁴ Djilas, op. cit., str. 63.

⁵⁵ Djilas, Druženje s Titom, str. 74; Isti, Rise and Fall, str. 237.

⁵⁶ Marković, op. cit., str. 140.

⁵⁷ Djilas, Druženje s Titom, str. 72.

⁵⁸ Ibid., str. 75.

⁵⁹ Djilas, Memoir of a Revolutionary, str. 192.

⁶⁰ Kalajdžić, Otok gole istine, str. 83.

⁶¹ Breznik, V plamenih rdečega pekla, str. 28–29.

delovanjem« v kaznilnici. Kot je zapisal Breznik, je to med jetniki sprožilo »pravo tekmovanje, kdo bo svojo 'napako' bolje popravil.«⁶²

»Sebičnost in stremušstvo sta pod raznimi nesebičnimi krinkami napravila kaznjencem življenje tako, da tisti, ki so te ljudi obsodili na zaporno kazen, gotovo niso mislili, da si bodo borci za rdeči raj sami pretvorili kaznilnico iz rdeče opeke v rdeči pekel. Bil je to pravcati pekel...«⁶³

Podoben »pekel« je pozneje Udba vzpostavila tudi v zaporih in taboriščih za informbirojevce. Prevezgajanje informbirojevcev preko sistema kaznilniškega samoupravljanja je nosilec oblasti omogočalo, da so z uspehom izpolnjevali zadano nalogo. Ker so se kaznjenci sami med seboj topli, mučili in uničevali, so bili brez truda oblasti fizično in moralno ponižani, medtem ko so oblastniki sami ostali »čistih rok« in ohranjali svojo moralno superiornost.⁶⁴ Dragoljubu Jovanoviću je nekoč načelnik KOS jugoslovanske armade general Jefto Šašić rekel: »Vidite, kakšno govno ste vi informbirojevci! Samo informbirojevec lahko tepe svojega tovariša informbirojevca. Komunist nikdar ne bi dvignil roke nad svojega tovariša!«⁶⁵

Medsebojno pretepanje jetnikov je bilo izredno premišljena metoda prevzganja. Jetniki niso bili »rablji« nad sojetniki zato, ker so jih sovražili, ker so bili »pravoverni«, torej ker so revidirali. Pogrom je nastal izključno zato, ker so bili korumpirani in organizirani s strani taboriščnih oblastnikov. Ti so jim obetali lažje delo, boljšo hrano in nekaj cigaret pod pogojem, da »razčistijo preiskavo« in tepejo jetnike, ki tega nočejo, jih do onemoglosti priganjajo pri delu, jim ne pustijo ne spati ne počivati, ne govorijo z njimi in jih ovajajo. Kaznilnice za informbirojevce so tako postale najboljši vir za nove aretacije, kajti najbolj prepričljivo je bilo mogoče pokazati, da je nekdo resnično »revidiral svoje stališče« in se iskreno pokesal, s tem da je naznanil svoje somišljenike, čeprav svoje starše, brata, prijatelje ipd.⁶⁶

⁶² Ibid., str. 32.

⁶³ Ibid., str. 48.

⁶⁴ Jezernik, op. cit., str. 106–107.

⁶⁵ Jovanović, Muzej živih ljudi, knj. I., str. 173, 190.

⁶⁶ Djilas, Druženje s Titom, str. 76.

Najhujše izsiljevanje je bila obljuba, da bo v primeru »revidiranja« interniranec izpuščen na svobodo, da bo rehabilitiran, da bo dobil povrnjen čin in službo. Taka samouprava je učinkovala destruktivno: popolnoma je ohromila politično moč jetnikov in razbila vsako jedro odpora, še preden se je sploh oblikovalo. Samo pomisliti je treba, kako veličastno organizacijo je v italijanskem koncentracijskem taborišču na Rabu vzpostavil tamkajšnji interniranec Jože Jurančič, ki pa na Golem otoku ni niti poskušal ponoviti svojega dosežka, čeprav so bili tam zaprti tudi njegovi štirje sinovi.⁶⁷ Generalmajor Branko Petrović, namestnik načelnika glavne politične uprave Jugoslovanske ljudske armade, eden tistih, ki so poskušali izvesti državni udar, je delovanje teh mehanizmov občutil na svoji koži:

»Pozneje, v zaporu, se mi je vse zmešalo v glavi. To je bilo grozno. Zaradi nenehnega trpinčenja in vseprisotnega suma, ponižanja, brezizhodnosti se je vzbudilo prepričanje, da je bilo vse zaman, da si zgrešil celo življenje, da samo še fizično obstajaš, hodiš, ješ, gledaš, da preživiš, pa ne veš, zakaj. Duše ni več. Vse je šlo k hudiču: čast, ljudje, ugled, kariera. Živiš kot živinče – prezrt, na kolenih.«⁶⁸

Pod pritiskom je Petrović revidiral mnenje, potem je šlo dalje samo od sebe. Ko se je odločil, da se bo spremenil, se je hkrati odločil za rigorozen odnos do tistih, ki so ostali »trdni«. Vedel je, da z njimi ne bo mogel živeti v miru, da ne bo mogel živeti »z dvema obrazoma, na dveh stolih.«⁶⁹

»Enotnost misli in akcije!«

Jugoslovanske oblasti so skušale z represivnimi metodami preprečiti možnost, da bi si Stalin pridobil »notranje izhodišče« za prevrat v Jugoslaviji. Zato je represija v prvi fazi zadela skoraj vsakogar, ki je podvomil o kritiki Informbiroja ali si jo obotavljal izreči. Pri tem ni bila izvzeta niti opozicija, četudi je izhajala iz protikomunizma in je upala, da bo s taktično podporo Zahoda prišla tudi do politične pomoči. Postopek je bil silovit in neusmiljen in ni le povzročil številnih človeških tragedij, temveč je postal del sistema, za katerega sta bila značilna ozračje

⁶⁷ Jezernik, op. cit., str. 105.

⁶⁸ Cit. Marković, Istina o Golom otoku, str. 45.

⁶⁹ Ibid., str. 46.

Stalin za delovno mizo pod fotografijo Marxa, Berlin 1935. (Zbirka avtorja)

strahu in hkrati težnja po monolitizmu. Kdor ni bil popolnoma za oblast, kdor je imel kakršne koli zadržke, je bil proti. In kdor je bil proti, je bil »zelo nevaren«... Pa čeprav niti ni bil član KPJ ali je bil celo antikomunist.

Napad na Komunistično partijo Jugoslavije je namreč tedanja oblast izkoristila za to, da je zaprla predvsem vse tiste, ki so kakor koli kritizirali oblast in njene napake. Z očitnim namenom uničiti vsako nasprotovanje politiki vodstva države in Partije. Aretacije in zapiranja so dosegli takšne razsežnosti, da novi primeri niso več zbujali presenečenja med državljani. Zgubili so zastraševalni učinek in ljudje so začeli celo zbijati šale na ta račun. Zato naj bi Edvard Kardelj na nekem partijskem plenu pripomnil, da zaradi lahkotnega in pogostega zapiranja kazni ne zbujajo več strahu pri ljudeh in postajajo sestavni del vsakdanjega življenja kot prehodna gripa ali lažje poškodbe. Zapor je prenehal biti sramota in nujno je bilo dvigniti smisel kazni, da bi grožnja zapora pri ljudeh spet vlivala strah.⁷⁰

⁷⁰ Marić, *Neumoljivi mač revolucije*, str. 70.

Vse to na prvi pogled popolnoma nesmiselno početje je vendarle imelo svoj smisel. Po eni strani se je režim predstavljal kot nosilec demokratizacije, po drugi strani pa je s takimi drakonskimi ukrepi represivni aparat strl vso potencialno opozicijo in vsem državljanom vcepil strah pred sfabriciranimi obtožbami, zaradi katerih je bilo mogoče oditi na večletno »službeno potovanje«. Zapirali so člane KPJ in nepartijce, simpatizerje Sovjetske zveze. Vsak aretirani je lahko potegnil za sabo znanca, soseda, nekoga, ki je cenil in spoštoval zaprtega. Zapirali so tudi tiste, ki so nudili materialno pomoč družinam zaprtih. Nastopile so torej podobne razmere, kot so vladale v Nemčiji potem, ko so tam prevzeli oblast nacionalsocialisti. V tridesetih letih so meščani v mestu Dachau vedeli povedati: »Tiho... če kdo reče samo malenkost, pride sam v taborišče.« Na Bavarskem pa je bila znana že v tridesetih letih molitvica: »Ljubi Bog, naj bom nem,/ da v Dachau ne pridem!«⁷¹

Dogajanje v Jugoslaviji po letu 1948 tudi sicer v marsičem spominja na razvoj dogodkov v Nemčiji po prevzemu oblasti. Represivni organi, zlasti tajna policija, so prodrli v vse pore življenja, vsa država je bila posuta z njenimi ječami. Njeni agenti so bili vsepovsod. Že samo njeno ime so omenjali le šepetaje. V imenu nacionalne obrambe je prodirala v privatne zadeve vseh, za katere je obstajal najmanjši sum političnega nezadovoljstva. Smoter široke represije ni bil samo ustrahovanje ljudi, temveč udejanjenje temeljnega načela totalitarne pedagogike: »*Non cogito ergo sum*«. To so bili časi, ko je bilo nevarno misliti, ko je imelo tako pravico le najvišje politično vodstvo, ki je mislilo za vse:

»Bogme, lepo: mladi gospod Đurić, član Partije, glasno razmišlja v času, ko je treba delati kot švicarska ura... Kaj bi pa bilo s to državo, če bi vsak razmišljal po svoje? V tem usodnem trenutku Partija misli za vse nas. Enotnost misli in akcije!«⁷²

Delovne konference

Poleg nesmiselnega dela, fizičnega nasilja in moralnega poniževanja so imele pomembno vlogo v procesu prevzganja kaznjencev ideološko-poli-

⁷¹ Kautsky, *Teufel und Verdamte*, str. 41.

⁷² Simić, *Na Golom otoku*, str. 17.

tične ure. Te ure so si bile podobne kot jajce jajcu: govorilo se je o delu, kako kdo dela in kaj je treba storiti, da bodo delovni rezultati še boljši. Seveda je bilo vse pospremljeno s kričanjem na *bando*, »*ki zabušava*«. Vse skupaj je bilo še najbolj podobno partijskim sestankom, kjer je bila prva točka dnevnega reda vedno obravnava politične situacije, druga organizacijsko vprašanje (kadri), tretja kritika in samokritika in četrta – razno. Na njih so ponavadi novinci predstavljali svoje stališče do Informbiroja ali so nastopili bojkotirani in odloženi. Vsak jetnik je moral po določenem času stopiti pred kolektiv in predstaviti svojo »*sovražno dejavnost*«, zaradi katere je bil obsojen, ter povedati vse tisto, česar bojda ni povedal ali napisal v preiskavi pred sojenjem. Za to svečano dejanje je moral stopiti na sredo barake, pod žarnico, da so ga videli vsi jetniki v baraki. Pripoved so začeli s kratkimi biografskimi podatki, nato pa so morali na široko pripovedovati o vsem, kar je bilo negativno, predvsem pa o svojem odnosu do Informbiroja, to je priznati svoje zablode in obljubiti, da bodo razčistili preiskavo in sodelovali pri prevzganju drugih.

V kaznilnici ni bilo dilem! Ni bilo nedolžnih! Vsi so bili sovražniki države, Partije. Spremembo mnenja oziroma spregled svoje zablode je bilo treba dokazovati. Vsakdo se je moral pokesati za vse, kar je dotlej mislil in delal v škodo Tita in Partije, moral je priznati, da je bil stalinist, in navesti oziroma si izmisliti svoje sodelavce ter se spomniti vseh verbalnih deliktov vseh svojih prijateljev, znancev in najbližjih sorodnikov, ki so govorili proti Partiji in njenim voditeljem. Če so odkrili, da kdo ni ovadil svojih najbližjih sorodnikov in prijateljev, je bil tak prestopnik kaznovan ne glede na doseženo stopnjo v prevzgoji. Od njih so zahtevali, da se spomnijo vsega, da ne izpustijo niti najmanjše podrobnosti. Če se je komu zataknilo in pripoved ni bila tekoča, so najbolj goreči člani kolektiva pomagali z zmerjanjem in tepežem. Diskutanti so v glavnem ponavljali oguljene fraze kot: »*Pred sabo imamo gada, kakršnega še nismo imeli!*«, »*Banda, ki zasluži najstrožji bojkot!*« Če je bil na »*spovedi*« oče, med poslušalci pa sin, se je ta oglasil: »*Govoril bom o svojem očetu, ne morem pa nič dobrega povedati...*« Tako je govoril tudi brat o bratu, oče o sinu.⁷³

Pri takem predstavljanju svojega stališča se jetnik ni smel braniti, nasprotno, moral se je obtoževati, če je v poslušalstvu hotel vzbuditi simpatijo. Kdor se ni obtožil sam, je izzval maščevanje kolektiva. Razvila se je taka psihologija, da je tisti, ki je sebe bolj obtoževal, veljal za bolj poštenega. Če se je kdo obotavljal s samoobtoževanjem in trdil, da ni pristaš resolucije in se ne čuti krivega ali se nima česa izpovedati, ga je kolektiv glasno spodbujal s skandiranjem: »*Uaaa! Skoz stroj z ban-do, pa bo govoril! Skoz stroj z ban-do, pa bo povedal!*« Kdor se je junačil, je končal še slabše. Denimo, nekoga, ki je ob taki priložnosti glasno vzkliknil »*Živel Stalin!*« so na mestu potolkli. Kmalu so došli, da nima nobenega smisla govoriti resnice ali se junačiti, temveč je najbolje »*vse priznati*«. Včasih so bojkotirani prav tekmovali z izjavami, kako so se prav na Golem otoku spomnili znancev, prijateljev ali celo sorodnikov, ki so bojda simpatizirali z Informbirojem ali kritizirali državo. Ni bilo redko, da si je *banda* v takih mukah izmišljala osebe, »*s katerimi je govorila na svobodi*«. S tem pa so spet pokazali kolektivu, kakšni banditi so (bili) in kako zelo si zaslužijo, da kolektiv z njimi revolucionarno obračuna. Udbovcem je bilo, seveda, popolnoma jasno, da gre v veliki večini za povsem izmišljene zgodbe. Vendar so jih vestno arhivirali za vsak slučaj. Predstavljena politična stališča je ocenil kolektiv, ki je tako dejansko prevzel vlogo sodnika vsakemu novemu kaznjencu, čeprav je že bil enkrat kaznovan in obsojen. Ali so na politični konferenci potrdili ali zavrnil obsojenčovo izjavo o sprejemanju politične prevzgoje, je bilo odvisno od marsičesa: od »*iskrenosti*«, s kakršno je opisal sovražno dejavnost oziroma preteklost in se obsodil, od dotedanjega obnašanja in delovanja na družbeno koristnem delu, od znakov obžalovanja, predvsem pa seveda od sugestij sobnega starešine, ki jih je dobil od preiskovalca. Pri tem so preiskovalec, sobni starešina in pomočniki imeli čiste roke, saj je bil kolektiv dejansko glavni sodnik in izvajalec kazni.⁷⁴

Prizadete je najbolj bolelo, da se je iz takih za lase privlečenih priznanj in kesanj za izmišljena dejanja posplošeno sklepalo: mar so to člani KPJ, ki so se tako herojsko vedli pred specialno policijo v letih pred vojno; tudi tam so jim grozili z *batinami*

⁷³ Mencej, *Od Ljubljane prek Bileče na Goli otok*, str. 901; Jovanović, *Muzej živih ljudi*, str. 151–152; Hrast, *Čas, ki ga*

ni, str. 112–113.

⁷⁴ Jezernik, *op. cit.*, str. 215–18.

in jih pretepali, vendar se ti trdni mladinci niso posipali s pepelom in lagali, če pa je do tega kdaj prišlo, so take izključili iz vrst KPJ. Skratka, če bi bili res ljudje na mestu, se ne bi znašli, kjer so se.⁷⁵

Ranković na Golem otoku

Na Četrtem plenumu CK KPJ, ki je v začetku meseca junija 1951 sprejel resolucijo o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti, je Aleksandar Ranković navedel »celotne podatke« o aretiranih in kaznilnicah. Po njegovih navedbah je bilo zaradi »sovražnega dela v duhu Informbiroja« do tedaj aretiranih 8.403 ljudi; po upravnem postopku so bili obsojeni na »družbeno koristno delo«. Od teh je bilo do takrat izpuščenih 3.718, izmed njih pa zaradi »sovražnega delovanja« po izpustitvi znova aretiranih 1,2 %.⁷⁶ »Zapori, v katerih so obsojenci«, je poročal Ranković, »niso nobena taborišča smrti, kakor nas obrekujejo v mnogih deželah, marveč so delovna mesta socialistične graditve, kjer je pripornikom razen koristnega fizičnega dela omogočeno tudi kulturno in prosvetno življenje.«⁷⁷ Nato je Ranković »naše humane ukrepe«, uperjene proti tistim, ki so se pregrešili »zoper zakone, koristi ljudstva in države«, primerjal z obravnavanjem zapornikov v »deželah, ki nas obrekujejo«. V njihovih zaporih in množičnih taboriščih so razmere takšne, je dejal, da v njih »ubijajo ne le človeško dostojanstvo, marveč v njih fizično množično uničujejo ljudi.«⁷⁸

Navidezno je prevzgajanje informbirojevcev potekalo povsem samoupravno, celo brez vednosti Udbe in vrhovnega vodstva. Zato se je v 1980ih letih v javnosti začelo postavljati vprašanje: kdo je odobril Goli otok in vse tisto, kar se je na njem dogajalo? Pisnega dokaza o tem ni, a kljub temu: kdo bi mogel izvesti kaj takega in izvajati tako represijo nad generali, španskimi borci, ministri, člani CK KPJ in celo nad narodnimi heroji, ne da bi Tito to vedel, odobril in celo terjal?⁷⁹ Da je vodstvo partije vedelo, kaj se je dogajalo na Golem otoku, je priznal nekdanji član najožjega vodstva Milovan Đilas. A

vsega, kot dodaja Đilas, niti Ranković ni vedel.⁸⁰ To je bil tudi razlog, da je minister za notranje zadeve septembra 1951 sam obiskal taborišča na Golem otoku, Svetem Grgurju in v Bileći in se na svoje oči prepričal, kako poteka prevzgajanje informbirojevcev.

Uprava taborišča in interniranci so se na njegov obisk temeljito pripravili. Na konferencah kolektivov so internirance obvestili, da bodo delovišče obiskale najvišje osebnosti; kdo, niso povedali, pač pa so rekli, da se morajo dobro pripraviti. Predvsem morajo s svojim vedenjem na sprejemu pokazati, da so spoznali svojo zmoto in dojeli, da ima Partija prav. Pokazati morajo, da se zavedajo nujnosti vsega, kar so prestali in tudi tega zdaj, da jim je Partija ponudila roko, da bi jih popeljala na pravo pot. Dalje, nihče ne sme stopiti iz stroja. Če kdo od obiskovalcev pristopi h kaznjencu in če bo kaj vprašan, mu mora ta odgovoriti kratko, jasno in dostojno. In končno, tisti, ki so imeli nož ali rezilo, so ga morali takoj oddati. Tudi sicer so imeli veliko dela. Poleg tega, da so zasuli Petrovo rupo, so zgradili nove barake in poravnali okolico taborišča. Dan pred obiskom pa so še skrbno pospravili in uredili dvorišče in okolico naselja. Interniranci so šli na kopanje in dobili čiste srajce. Tudi postregli so jim z nedeljskim kosilom. Tako je imel minister Ranković na Golem otoku res kaj videti:

»Taborišče je zablestelo v sončni pozlati in v odsevu kamene beline. Spremenilo se je v dom oddiha. Postalo je vzgojno, družbeno-koristno, humano, socialistično taborišče.«⁸¹

Sredi olepšanega urejenega delovišča je Rankovića pričakala množica kaznjencev s huronskim skandiranjem: »Živela Komunistična partija Jugoslavije! Dol Informbiro! Smrt Stalinu! Živel tovariš Tito! Tito – Marko! Tito – Marko...«⁸² Po besedah Anteja Raštegorca je bilo vzklikanje »tako spontano in gromko, da so se ježili lasje na glavi«. Podatek, da so Rankovića z enakim skandiranjem pričakali tudi interniranci v Bileći, seveda nekoliko relativizira to trditev. Dejstvo je, da je Rankovićev

⁷⁵ Knežev, *Dnevnik Golotočanina*, str. 44.

⁷⁶ Ranković, *Za nadaljnjo krepitve pravosodja in zakonitosti*, str. 11.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*, str. 12.

⁷⁹ Ranković, *op. cit.*, str. 15, 28.

⁸⁰ Đilas, *op. cit.*, str. 75.

⁸¹ Dragović-Gašpar, *Let iznad Golog otoka*, str. 192.

⁸² Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, str. 479; Dragović-Gašpar, *op. cit.*, str. 193.

obisk vnesel veliko vznemirjenje. To potrjuje tudi naslednji dogodek: ko je v množici kaznjencev na Golem otoku Ranković prepoznal nekoga izmed starejših revidirancev in mu ponudil roko, se je ta od vznemirjenja »sesedel kot prazen žakelj«. Ranković navzven ni kazal vznemirjenja. Po taborišču je stopal mirno, s cigaretnim ustnikom v ustih. Šele ko je prišel iz Žice, se je obrnil, in tedaj ga je Rašteggorac menda prvič slišal, da je zaklel: »Majku im jebem, šta učiniše od naših ljudi!«⁸³ – Dopuščam možnost, da je Rašteggorac kljub hrupu natančno slišal svojega šefa. Vendar ni omenil, komu naj bi psovka veljala.

Ko si je Ranković ogledal taborišče in njegove prebivalce, se je sestel s preiskovalci in upravo. Kot se je spominjal eden od članov uprave, jim je razlagal okoliščine v zvezi z Informbirojem, pritiske, vojne demonstracije na mejah. Govoril je dolgo in poslušalcem dal vedeti, da morajo »tako nadaljevati, odločno, da je še prežgodaj za popuščanje!« Morda so ga tudi samo tako razumeli, da bi pomirili svojo vest. Vsekakor pa so nadaljevali svoje delo, tudi ko je odšel.⁸⁴

Poleg Golega otoka in Svetega Grgurja si je Ranković ogledal tudi taborišče v Bileći. Tam je hotel videti tudi samice. V eni od njih je srečal polkovnika milice, ki ga je poznal in o katerem se je prav tedaj odkrilo, da je zaprt po nedolžnem. Ranković ga je vprašal: »Kaj pa ti tukaj? Mar v samici?« Zapornik se je zmedel in začel jecljati. Da se pred svojim glavnim šefom ne bi počutil krivega in osramočenega, je s težavo izdaval: »O ne, tovariš Marko, jaz sem tu zaradi specialne naloge!« Ob tem odgovoru se je Ranković nasmehnil, upravnik taborišča, ki ga je spremljal, pa je povetil glavo. In sta odšla. Obhoda samic nista nadaljevala, ker je Ranković rekel upravniku: »Ni nama treba naprej, da se ti ne bom vmešaval v delo!«⁸⁵ Ker tam ni bilo huronskega skandiranja gesel, domnevam, da ga je upravnik jasno slišal in razumel, kaj mu je hotel povedati.

Rankovićevemu obisku so poleg uprave taborišč velik pomen pripisovali tudi interniranci sami, saj

Tito je spočetka gradil svojjo legitimnost kot nadaljevalec Stalinovega dela. (Zbirka avtorja)

se mnogi spominjajo njegovega obiska kot velikega in pomembnega dogodka in številni nekdani interniranci zatrjujejo, da se je po Rankovićevem obisku v taboriščih »položaj spremenil za sto odstotkov«: da ni bilo več pretepanja in ne špalirjev, da se je hrana nekoliko izboljšala in se je začelo nekakšno kulturno življenje.⁸⁶

Z obiska na Golem otoku se je Ranković vrnil »pretresen in navdušen nad sprejemom taboriščnikov: tovariši, ki so sprevideli – moramo spremeniti odnos do njih ...«⁸⁷

Titoizem in samoupravljanje

Prvi odziv Titovega režima na kritiko iz Moskve je bil radikalizacija stalinistične linije v odpravljanju poslednjih ostankov »kapitalizma« s pospešeno kolektivizacijo podeželja, krepitevjo moči Partije in prestiža Rankovićeve policije. Stopnjevanje pritiska in sovražnosti s strani držav Vzhodnega bloka, še posebej pa boleča ekonomska blokada,

⁸³ Dedić, *ibid.*

⁸⁴ Marković, *Istina o Golom otoku*, str. 209.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 139.

⁸⁶ Simić in Trifunović, *ur.*, *Ženski logor na Golom otoku*, str. 86; Perković, *Kovačnica i lomača*, str. 15.

⁸⁷ Djilas, *op. cit.*, str. 75.

pa je vodstvo KPJ postavilo na realna tla. Sodobno jugoslovansko gospodarstvo je bilo namreč trdno usmerjeno na Vzhod: večina trgovinske menjave je potekala s Sovjetsko zvezo in drugimi članicami vzhodnega bloka.⁸⁸

Iluzija, da bo nekega lepega dne pritisk popustil in da se bodo odnosi med komunističnimi partijami vrnili v stare tirnice, je bila razblinjena. Ko so odvrgli svoje sovjetske plašnice, se je spremenil tudi njihov pogled na svet. Starega sveta, v katerem je moralo vse biti popolnoma skladno z marksizmom-leninizmom v Stalinovi interpretaciji, ni bilo več. Pojme, kot so komunizem, kapitalizem, država, Partija, posameznik, življenje na sploh je bilo treba prevrednotiti. Hoffman in Neal sta njihovo novo situacijo primerjala s Platonovimi možmi, ki so iz votline stopili na dnevno svetlobo. Malo stvari je bilo videti v pravi perspektivi, očitno pa je bilo, da gre za nove stvari. Rigidno, doktrinarno, dogmatsko in nekritično gledanje na svet se je začelo odpirati pragmatizmu. Kmalu so vsi jugoslovanski komunisti novo situacijo, v kateri so se znašli, opisovali na kratko: *»Iščemo svojo pot.«*⁸⁹ Kar jim je bilo v spremenjenem položaju edinole jasno, je bilo, da so sami dobri komunisti in da so sovjetski komunisti njihovi nasprotniki. Na tej premisi so mogli priti zgolj do spoznanja, da sovjetski komunisti niso bili dobri komunisti in da sovjetski tip komunizma ni bil dober komunizem. Iz tega izhodišča so potem začeli iskati svojo pot v pravi komunizem. Poleti 1949 so vodilni ideologi KPJ Moša Pijade, Edvard Kardelj, Milovan Đilas in drugi začeli oblikovati ideološko podlago za položaj Jugoslavije kot komunistične države izven sovjetske skupnosti.⁹⁰

Prvi poskusi premisleka marksizma so bili objavljeni 1949. Sprva so se ukvarjali zgolj s tem, kaj je bilo narobe s komunizmom v Sovjetski zvezi. Poglavitni očitke je bil, da mora biti komunizem utemeljen na nauku Marxa in Lenina, a v Sovjetski zvezi so pod Stalinovim vodstvom krenili na pot *»revizije marksizma-leninizma«*. Tako je v svojem spisu, objavljenem ob petletnici ljudske države, Moša Pijade ugotavljal, da kritiki KPJ *»pozabljajo osnovna načela marksizma-leninizma, da mora ta*

znanost temeljiti na proučevanju in razlagi natančnih dejstev stvarnosti«. Ker pa teh dejstev niso poznali, so kritiki *»dejansko samo klevetali«*.⁹¹ To naj bi bil tudi poglavitni vzrok, *»da so ubrali pot kontrarevolucionarne gonje zoper pridobitve socialistične revolucije jugoslovanskih narodov«*.⁹² Po obširnem pregledu položaja kritike in samokritike v Sovjetski zvezi je Makso Baće v zaključku svoje razprave ocenil, da je *»stanje kritike in samokritike v ZSSR obupno, da je pravzaprav sploh ni, in da se namesto nje povsod pojavlja njeno nasprotje – monopol«*. CK VKP(b) je nato *»metodo monopolov«* hotel prenesti še na mednarodno področje *»in predvsem odnose med socialističnimi državami«*. Enega poglavitnih vzrokov *»kontrarevolucionarne gonje, ki jo je sprožil CK VKP(b) proti socialistični Jugoslaviji«* je potemtakem treba iskati *»v njegovi notranji politiki«*.⁹³

Negativno perspektivo pa so jugoslovanski ideologi v kratkem zamenjali za bolj pozitivno misel: Če je bila najpomembnejša značilnost Stalinovega režima centralizacija oblasti, potem je treba Jugoslavijo decentralizirati. Ta zaključek je dal osnovo za povsem novo ideologijo socializma. Pretvorba nekaterih novih teorij v prakso je dala nov tip socialističnega sistema – titoizem. Bistvo tega sistema je bilo v njegovi neodvisnosti od Sovjetske zveze, pojavljali pa so se tudi novi koncepti in metode v izgradnji socializma s poudarjeno decentralizacijo celotne državne strukture, opustitev sovjetskega načina planiranja, delavska uprava v industriji, kompetitiven (toda ne privaten) ekonomski sistem in konec kolektivizacije poljedelstva.⁹⁴ V času najhujše stiske zaradi ekonomske blokade se je Tito obrnil po pomoč na Zahod, kar je po letu 1948 vodilo v vse tesnejše sodelovanje z Zahodom.⁹⁵

⁹¹ Pijade, *Ob petletnici ljudske države*, str. 29.

⁹² Baće, *O nekaterih vprašanjih kritike in samokritike v ZSSR*, str. 118.

⁹³ *Ibid.*, str. 160.

⁹⁴ Maclean, *op. cit.*, str. 413; Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 150–151.

⁹⁵ Bilainkin, *op. cit.*, str. 15, 218; Maclean, *op. cit.*, str. 398, 413. V jugoslovanskem odgovoru Moskvi je ameriški avtor Jules Archer zapazil še dodatno, globljo dimenzijo. Titov politični potres je, pravi, *»odprl razpoko na Balkanu«*. Ironija je bila, da je en sam komunist zadal stalinizmu močnejši udarec kot vse milijarde dolarjev, ki jih je Amerika porabila v hladni vojni pod predsednikom Trumanom. *»Zahodu se je odprl edinstven nov način«*, dodaja Archer, *»kako razdeliti svetovni komunizem – vzpodbujanje drugih komunističnih držav*

⁸⁸ Maclean, *op. cit.*, str. 397.

⁸⁹ Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 149.

⁹⁰ *Ibid.*, str. 150.

Sovjetski sistem je stal na stališču popolne nezmotljivosti Stalina, »Titova klika« pa je to vedno bolj glasno zanikala. Eden od rezultatov tega je bil zakon o delavskem upravljanju tovarn. Galerije za diplomate in predstavnike tiska so bile nabito polne, ko je Tito 26. junija 1950 v Narodni skupščini predstavil zakon o delavskem upravljanju. Tedaj je dejal, da sta bili s tem, ko so delavci prevzeli tovarne v svoje roke, uresničeni dve vodilni akcijski paroli delavskega gibanja: »Tovarne delavcem!« in »Zemljo kmetom!« Sam zakon je predstavil kot posledico dejstva, da KPJ ne gradi socializma v svoji državi na podlagi šablon, temveč ravna skladno z marksističnim naukom in hodi svojo pot, upošteva specifične pogoje, ki obstajajo v državi. Nato je očital Kominterni »teoretsko izkrivljanje« marksističnega nauka.⁹⁶ Če so države Vzhodnega bloka izkrivljale marksizem, pa naj bi Jugoslavija hodila po pravi poti. Z zakonom je namreč državna lastnina produkcijskih sredstev (tovarn, rudnikov in železnice) začela postopno prehajati v socialistično lastnino. »Državna lastnina je najnižja oblika družbene lastnine«, je podčrtal Josip Broz, »in ne najvišja, kot smatrajo voditelji ZSSR. Lejte, v tem je naša pot v socializem in to edina pravilna pot, ko gre za odmiranje državnih funkcij v gospodarstvu.«⁹⁷

Ker se je samoupravljanje porodilo iz kreativnega nasprotovanja Stalinu in sovjetskemu sistemu, je postalo tudi primerno za novo ideologizacijo, drugačno od sovjetske, za propagiranje nove utopije. Tito se sicer ni nikdar preveč navduševal nad samoupravljanjem, čeprav je prav on javno predlagal in obrazložil zakon o delavskem upravljanju. Sprejel je, da bosta sproščeni trg in samoupravljanje oživela gospodarske tokove, prav tako je doumel, da ideologizacija samoupravljanja krepi samostojnost, poudarja jugoslovansko posebnost. »Toda nič več od tega: samoupravljanje ni smelo prekoračiti meja, kaj šele ogroziti sistema oblasti, kakor ga je začel

v neodvisnosti od Moskve s programom zahodne pomoči in trgovsko izmenjavo z njimi« (Op. cit., str. 144).

⁹⁶ Govor maršala Tita, str. 1.

⁹⁷ Ibid., str. 3. Čeprav je vodstvo KPJ novi sistem razglasilo za pravi marksizem-leninizem, pa je Ernest Halperin ocenil, da »v resnici ni več marksističen«. Jugoslovanska formula o delavskem upravljanju v tovarnah, argumentira, ni v skladu z marksistično dogmo. V skladu z Marxovo formulo bi bilo edinole plansko gospodarstvo, nikakor ne prosti trg (Halperin, op. cit., str. 132).

Zuko Džumhur, Iz jednog ruskog albuma (Književne novine, 14. 2. 1950, str. 2)

ustvarjati v revoluciji in kot je ustrezal njegovim težnjam in pogledom ...»⁹⁸

Po letu 1950 je bila za celoten političen proces v Jugoslaviji značilna postopna odmrznitev. Decentralizacija gospodarstva in vladavine ter institucija delavskega samoupravljanja so vse bolj slabili moč diktatorskega režima, vzporedno s tem pa so nižje ravni odločanja pridobivale na svoji moči.⁹⁹ Jugoslovanski režim je leta 1951 naredil tudi določene korake v rahljanju policijske države.¹⁰⁰ V tem procesu pa je bilo ves čas jasno, da večja zaščita zakonitosti in razširitev socialističnega demokratizma ne pomeni tudi popuščanja »v boju proti sovražnikom socializma, škodljivcem in vsem tistim, ki s svojimi dejanji ogrožajo naš socialistični red in na tem redu sloneče pravice državljanov«. ¹⁰¹ Minister za notranje

⁹⁸ Djilas, op. cit., str. 66–67.

⁹⁹ Tornquist, Look East, Look West, str. 289.

¹⁰⁰ Hoffman in Neal, op. cit., str. 385–386.

¹⁰¹ Ranković, op. cit., str. 38.

Podiranje Stalinovega kipa po diktatorjevi smrti, Grodno (Poljska). (Zbirka avtorja)

zadeve in poveljnik Udbe je takšno mnenje označil kot »veliko napako« in javno pojasnil, da bodo sodišča še naprej »najstrožji in najneizprosnejši sovražnik vseh pojavov, ki škodujejo socialistični skupnosti ali ogrožajo njen obstoj«. ¹⁰²

Rigidni okvir planskega gospodarstva, urejenega po sovjetskem vzoru, je na papirju sicer dajal dokaj široke pristojnosti organom upravljanja v podjetjih in delavskim svetom. Vendar so ti delovali v okolju, kjer jim je ministrstvo diktiralo vse od predpisov pri delu do kvot surovin in gospodarskih načrtov, ki so jih morali izpolnjevati. ¹⁰³ Demokratsko odločanje na ravni tovarne, kar je bil proklamirani cilj zakonskih sprememb, ni delovalo, ker so v tovarnah komunistične celice ohranile svoj vpliv. Te pa spet niso mogle svobodno razvijati iniciative v interesu podjetja, ker so bile njihove roke zvezane s partijsko disciplino v odnosu do nadrejenih organov. ¹⁰⁴ Pravi rezultat vseh teh sprememb je bil

v tem, da je poslej majhna skupina najvišjega vodstva Partije in vlade dobila v svoje roke neomejeno moč nad gospodarstvom in administracijo. Skratka, sistem socialističnega samoupravljanja ni bil »nič drugega kot krinka za partijsko diktaturo«. ¹⁰⁵ Čeprav je bilo v javnosti mogoče vsak dan poslušati o delavskem samoupravljanju, so delavci, če so hoteli uporabiti to pravico, prej ali slej morali vzeti na znanje, da odločitve, razen posameznih detajlov, še naprej sprejema Partija. ¹⁰⁶ – Spominjam se, da sem poleti 1978 spremljal seje delavskega sveta v večjem ljubljanskem podjetju. Njegovi člani so po dolgi razpravi sprejeli odločitev in jo na naslednji seji tudi potrdili. A na seji, ki je sledila, je na začetku generalni direktor povedal, da so mu na mestnem komiteju naročili, da morajo »to točko rešiti drugače«. Drugačna odločitev je bila nato sprejeta molče, brez diskusije in brez glasovanja.

Uradni antistalinizem in delovanje tržnega gospodarstva pa so se sčasoma izkazali kot ne-

¹⁰² *Ibid.*, str. 33.

¹⁰³ Halperin, *op. cit.*, str. 127.

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 138–139.

¹⁰⁵ *Ibid.*, str. 171.

¹⁰⁶ *Ibid.*, str. 171–172.

združljivi z birokratskim sistemom in policijsko vsemogočnostjo, komentira Milovan Đilas. Samoupravljanje je namreč legaliziralo antibirokratsko kritiko, omejilo birokratsko samovoljo na nivoju podjetij in utrdilo svojevrstno tržno gospodarstvo. Vendar samoupravljanje ni imelo pomembnega vpliva na značaj oblasti niti na politične razmere: z monopolistično partijo, »*avantgardo delavskega razreda tudi v sistemu samoupravljanja*«, z vseprisotno tajno policijo in avtokratskim voditeljem, samoupravljanje niti ni moglo postati demokratično in efikasno. Vse politične krize v državi so se dogajale mimo njega: moč tajne policije se je krepila ali zmanjševala, v Partiji se je pojavljala takšna ali drugačna opozicija – vse neodvisno od samoupravljanja. Še več, dodaja Đilas, »*noben štrajk – dobesedno: niti eden, bilo pa jih je v zadnjih letih ogromno, kratkotrajnih in ekonomskih – nobenega štrajka niso povedli ne organi samoupravljanja ne sindikati*«. ¹⁰⁷

Če je spor s Stalinom sprva nekoliko okrnil tudi osebnostni kult maršala Tita, pa je postopno odpravljanje Stalinovega kulta kot transcendentalnega inspiratorja in potreba po simbolu, ki presega samo Partijo, njegov kult le še okrepila. Doba Informbiroja je bila tako tudi doba največjega vzpona Josipa Broza. Njegova popularnost je rasla doma in na tujem. Zaradi svojega odločnega nasprotovanja Stalinu je postal »*skorajda mitološka osebnost, katere kult presega vzhodnjaške vladarje*«. ¹⁰⁸ Tisto, v čemer so mnogi videli veliko zgodovinsko priložnost, kot odkritje socializma s »*človeškim obrazom*«, se je spremenilo v svoje nasprotje, v antistalinistični stalinizem.

Viri in literatura

- Archer, Jules.** *Red Rebel. Tito of Yugoslavia.* New York: Julian Messner 1968.
- Armstrong, Hamilton Fish.** *Tito und Goliath.* London: Victor Gollancz, 1951.
- Baće, Makso.** O nekaterih vprašanih kritike in samokritike v ZSSR; *Komunist*, let. 1949, št. 6, str. 118–160.
- Bilainkin, George.** *Tito.* London: Williams and Norgate, 1949.
- Breznik, Albin.** *V plamenih rdečega pekla. Spomini političnega kaznjencea.* Celje: Družba sv. Mohorja, 1938.
- Broz, Josip.** *Govor maršala Tita na velikom predizbornom mitingu u Splitu.* Split: Oblasni odbor NF-a za Dalmacijo, 1950.
- Carrère d'Encausse, Hélène.** *Stalin. Order through Terror.* London: Longman, 1981.
- Dallin, Alexander, in George W. Breslauer.** *Political Terror in Communist Systems.* Stanford: Stanford University Press, 1970.
- Dedijer, Vladimir.** *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita.* Beograd: Rad, 1984.
- Djilas, Milovan.** *Memoir of a Revolutionary.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.
- Djilas, Milovan.** *Druženje s Titom.* Harrow: Aleksa Djilas, 1981.
- Djilas, Milovan.** *Rise and Fall.* San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1985.
- Dragović-Gašpar, Rosa.** *Let iznad Golog otoka.* Beograd: Akvarijus, 1990.
- Dorđević, Jovan.** Političko-pravno uređenje federativne Jugoslavije; *Politika*, 19. decembra 1944, str. 1.
- Girenko, Ju. S.** *Stalin-Tito.* Moskva: Politizdat, 1991.
- Halperin, Ernst.** *The Triumphant Heretic. Tito's Struggle against Stalin.* London: Heinemann, 1958.
- Henderson, H. W.** *The Truth about Tito.* Oxford: Catholic Social Guild, 1953.
- Hoffman, George W., in Fred Warner Neal.** *Yugoslavia and the New Communism.* New York: Twentieth Century Fund, 1962.
- Hrast, Radovan.** *Čas, ki ga ni.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- Jezernik, Božidar.** *Goli otok – Titov gulag.* Ljubljana: Modrijan, 2013.
- Jovanović, Dragoljub.** *Muzej živih ljudi.* Beograd: Rad, 1990.
- Kalajdžić, Dragan.** *Otok gole istine.* Zagreb: Globus, 1985.
- Kardelj, Edvard.** *Moč ljudskih množic.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1945a.
- Kardelj, Edvard.** *Glavne značilnosti ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije.* Ljubljana: Natisnila tiskarna »Ljudske pravice«, 1945b.
- Kardelj, Edvard.** *Borba KPJ za novo Jugoslavijo. Informacijski referat na posvetu komunističnih*

¹⁰⁷ Djilas, op. cit., str. 1981: 66.

¹⁰⁸ Marković, Josip Broz i Goli otok, str. 139.

- partij v Poljski*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.
- Kautsky, Benedikt.** *Teufel und Verdamte*. Wien: Verlag der Wienerbuchhandlung, 1948.
- Knežev, Dimitrije.** *Dnevnik Golotočanina*. Beograd: Multiprint, 1988.
- Korbel, Josef.** *Tito's Communism*. Denver: The University of Denver Press, 1951.
- Kovačević, Branislav**, in **Rifat Rastoder**, Sukoba infombiroom: Svjedočenja i svjedočanstva; *Pobjeda*, 12. julija – 13. novembra 1989.
- Krstić Uča, Slobodan.** *Kako sam hvatao Dražu Mihailovića*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1988.
- Lenin, Vladimir Ilič.** *Država in revolucija. Marxistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji*. Moskva in Leningrad: Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR, 1934.
- Maclean, Fitzroy.** *Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz-Tito Marshal of Yugoslavia*. London: Jonathan Cape, 1957.
- Marić, Milomir.** Neumoljivi mač revolucije; *Duga*, 6. februarja 1988, str. 67–72.
- Marković, Dragoslav.** *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga, 1987.
- Marković, Dragan.** *Josip Broz i Goli otok*. Beograd: Beseda, 1990.
- Mencej, Martin.** Od Ljubljane prek Bileće na Goli otok; *Borec*, let. 1988., št. 10, str. 895–912. Nepodpisano. Prvi govor maršala Tita v slobodnom Beogradu; *Politika*, 28. oktobra 1944a, str. 1. Nepodpisano. »Boriće se naša vojska sa istom čašću i sa istim poletom u oslobođenju cele Jugoslavije i učestvovaće u uništenju nemačke vojne sile na nemačkom tlu«; *Politika*, 28. oktobra 1944b, str. 4. Nepodpisano. Maršal Tito na prvom sindikalnom kongresu. »Bez radničke klase i seljaštva demokratska federativna Jugoslavija ne može postojati« – rekao je maršal Tito; *Politika*, 4. julija 1945, str. 1–2. Nepodpisano. Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije podnio je drug Tito; *Borba*, 22. julija 1948a, str. 1–5. Nepodpisano. Rezolucija zajedničke sjednice Saveznog vijeća i Vijeća naroda Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije; *Borba*, 1. oktobra 1948b, str. 1. Nepodpisano. Govor maršala Tita; *Borba*, 27. junija 1950, str. 1–3.
- Perković, Dado.** Kovačnica i lomača; *Pobjeda*, 11. januarja 1990, str. 15.
- Pijade, Moša.** Ob petletnici ljudske države; *Komunist*, let. 1949, št. 1, str. 13–32.
- Pridonoff, Eric L.** *Tito's Yugoslavia*. Washington, D. C.: Public Affairs Press, 1955.
- Ranković, Aleksander.** Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti; *Komunist*, let. 1951, št. 2–3, str. 6–40.
- Ristić, Mario.** Smrt fašizmu – sloboda narodu!; *Politika*, 5. novembra 1944, str. 1.
- Simić, Dragoslav** in **Boško Trifunović, ur.** *Ženski logor na Golom otoku*. Beograd: ABC Product, 1990.
- Simić, Mihailo.** *Na Golom otoku*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1990.
- Sperans.** *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba, 1939.
- Tornquist, David.** *Look East, Look West. The Socialist Adventure in Yugoslavia*. New York: The Macmillan Company; London: Collier-Macmillan, 1966.
- Trešnjić, Milan.** *Vreme razlaza. Od Briona do Karađorđeva*. Beograd: Izdavačka kuća „Književne novine“, 1989.
- Yindrich, Jan.** *Tito v Stalin. The Battle of the Marshals*. London: Ernest Benn, 1950.
- Zilliacus, Konni.** *Tito of Yugoslavia*. London: Michael Josep, 1952.

Zusammenfassung

GOLI OTOK ALS WIEGE DER SOZIALISTISCHEN SELBSTVERWALTUNG

Die Übernahme der Macht im Staat führte die Kommunistische Partei Jugoslawiens in völliger Übereinstimmung mit den aus sowjetischen Parteischulen stammenden Lehrbüchern über die Errichtung der Diktatur des Proletariats aus. In diesem Geiste wurde auch der nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges errichtete Staat ausgestaltet, dessen deklariertes Ziel eine Änderung des Regimes und die Errichtung der Diktatur des Proletariats

war. Das Werkzeug des Terrors war die politische Polizei, die nach dem stalinistischen Prinzip der allgemeinen Verdächtigungen und des Misstrauens organisiert war, vor dem nicht einmal die Beziehungen innerhalb der Familie sicher waren. Die so errichtete Diktatur des Proletariats gab dem befreiten Staat das Gepräge eines Polizeistaates. Laut den Beobachtungen von Ernst Halperin veränderte sich die unter den Menschen herrschende Freude über den Sieg der Partisanen bald in eine allgemeine und starke Furcht, später auch in stillen Hass.

Die erste Priorität auf der Liste der Revolutionsführer war die Abrechnung mit dem Besatzer und seinen einheimischen Helfern. Die eiserne Faust der Rache schlug mit aller Kraft auf Tausende und Tausende. Zunächst kamen die Mitglieder der bewaffneten Einheiten der Kollaborateure an die Reihe, dann die Mitglieder bürgerlicher politischer Parteien und der katholischen Kirche. Auf diese Weise nahm die KPJ in kurzer Zeit die gesamte Macht im Staat in ihre Hände.

Doch je fester ihr Machtmonopol war, umso größeres Gewicht bekam die Opposition innerhalb der Partei. Diese Gefahr wurde nach der Veröffentlichung der Resolution des Informbüros im Jahr 1948 besonders akut, als Stalin mit seinen Verbündeten die „gesunden Kräfte“ in der KPJ geradezu dazu aufrief, die Macht zu übernehmen und die Angelegenheiten zu ordnen. Die herrschende Elite kam ihnen jedoch zuvor und rechnete mit der tatsächlichen oder auch vermeintlichen Opposition unerbittlich ab. Die Säuberungen der pro-Kominform orientierten Elemente begannen zehn Tage bevor irgendetwas an die Öffentlichkeit drang. Es folgte eine neue Serie von massenhaften Verhaftungen, Verurteilungen und Deportationen. Den Angriff auf die Führung der KP nützten die damaligen Machthaber nämlich dazu, vor allem jene einzusperren, die die Machthaber und ihre Fehler in irgendeiner Form kritisierten.

Zunächst reagierte Titos Regime auf die Kritik aus Moskau mit einer Radikalisierung der stalinistischen Linie bei der Abschaffung der letzten Reste des „Kapitalismus“. Mit der Zeit aber entwickelten die jugoslawischen Ideologen einen neuen Typus des sozialistischen Systems – den Titoismus. Der Paradeplatz des sogenannten Sozialismus mit mensch-

lichem Antlitz, geboren aus der kreativen Gegnerschaft zu Stalin und dem sowjetischen System und geeignet für eine neue Ideologisierung, war die im Jahr 1950 eingeführte Arbeiterselbstverwaltung. Paradoxienerweise erprobte das Regime das Funktionieren des Systems der Selbstverwaltung auf Goli otok und in anderen „Arbeitsstätten“, in denen sogenannte Informbüro-Anhänger „umerzogen“ wurden.

Der offizielle Antistalinismus und die Funktionsweise der Marktwirtschaft erwiesen sich mit der Zeit als unvereinbar mit dem bürokratischen System und der polizeilichen Allmacht. Die Selbstverwaltung legalisierte nämlich die antibürokratische Kritik, schränkte die bürokratische Willkür auf dem Niveau der Unternehmen ein und festigte eine eigene Art von Marktwirtschaft. Dennoch hatte die Selbstverwaltung keinen bedeutenden Einfluss, weder auf den Charakter der Macht noch auf die politischen Verhältnisse: Mit der monopolistischen Partei, der „Avantgarde der Arbeiterklasse auch im Selbstverwaltungssystem“, der allgegenwärtigen Geheimpolizei und dem autokratischen Herrscher konnte die Selbstverwaltung nicht wirklich demokratisch und effizient werden. Alle politischen Krisen im Staat geschahen an ihr vorbei: die Macht der Geheimpolizei nahm zu oder ab, in der Partei entstand diese oder jene Opposition – und all das unabhängig von der Selbstverwaltung.

Wenn der Konflikt mit Stalin zunächst auch den Personenkult um Marschall Tito etwas einschränkte, führte die schrittweise Abschaffung des Stalinkultes als transzendente Inspirationsquelle sowie das Bedürfnis nach einem Symbol, das die Partei selbst überragt, schließlich zu einer Verstärkung des Titokultes. Die Periode des Informbüros war so auch die Periode des höchsten Aufstiegs von Josip Broz. Seine Popularität wuchs im In- und Ausland. Wegen seines entschlossenen Widerstandes gegen Stalin wurde er „eine beinahe mythologische Persönlichkeit, deren Kult die östlichen Herrscher überragt.“ Das, worin viele eine große historische Chance, die Entdeckung des Sozialismus mit „menschlichem Antlitz“ sahen, schlug ins Gegenteil um, in einen antistalinistischen Stalinismus.

Schlagwörter: Arbeiterselbstverwaltung, Goli otok, Informbüro, Kollaboration, sozialistische Revolution, Titoismus

Mario Strecha

1956–2019

Sredi lanskega decembra je na svojem domu v Zagrebu zaradi pljučne embolije nenadno in mnogo prezgodaj umrl hrvaški zgodovinar Mario Strecha, profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu.

Mario Strecha se je rodil v Zagrebu leta 1956 in tam obiskoval tako osnovno šolo in gimnazijo kot tudi diplomski študij zgodovine, ki ga je uspešno končal leta 1988. Nekaj let kasneje se je na zagrebški Filozofski fakulteti tudi zaposlil, in sicer sprva kot raziskovalec, leta 1997 pa je postal asistent pri Nikši Stančiču, izvrstnem zgodovinarju, ki se je ukvarjal predvsem z zgodovino hrvaškega nacionalizma. Nadaljeval je s podiplomskim študijem, leta 1996 zaključil magistrski in leta 2002 doktorski študij zgodovine, oboje pod mentorstvom Mirjane Gross, izjemne hrvaške zgodovinarke. Leto po končanem doktorskem študiju je postal docent, leta 2008 izredni profesor in naposled leta 2013 redni profesor.

Na pobudo Mirjane Gross se je v magistrskem delu in v disertaciji lotil raziskovanja političnega katolicizma na Hrvaškem in ta je vseskozi ostal v središču njegovega zanimanja. O dotlej malo raziskani temi je napisal dve monografski knjižni študiji, *Katoliško hrvatstvo: Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. -1904.)*¹ in *Katoliško pravaštvo: Politički katolicizam u banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata (1904. – 1910.)*, ter nekaj razprav v revijah in zbornikih, med drugim eno v slovenščini (»Za krst častni i hrvatstvo slavno: politični katolicizem v banski Hrvaški v začetku 20. stoletja,« *Zgodovinski časopis* 62 (2008): 63–90). Objavil je tudi vire prvega hrvaškega katoliškega kongresa (»*Mi smo Hrvati i katolici...*« *Prvi hrvatski katolički kongres u Zagrebu 1900.*). S svojimi študijami je poznavanje tematike, ki je relevantna tudi za slovensko historiografijo pozne habsburške dobe, bistveno izboljšal, med drugim zato, ker se je raziskovanja lotil s pozna-

vanjem širšega, tako habsburškega kot evropskega konteksta.

Tudi sicer se je kot zgodovinar posvečal predvsem raziskovanju poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja. Pisal je o Habsburžanih, kulturni zgodovini, emancipaciji Judov, navsezadnje pa tudi – kar za učenca Mirjane Gross ni posebno presenetljivo – o historiografiji. Krajšo razpravo o začetkih moderne hrvaškega zgodovinopisja je leta 2006 objavil v *Zgodovini za vse* (»To knjigo sem pisal z ljubeznijo, kakor velevajo zakoni historične umetnosti za narodno zgodovino: o nastanku in razvoju moderne hrvaške historiografije v 19. stoletju,« *Zgodovina za vse* 13, št. 1 (2006): 92–102).

Objave so bile le en del njegovega tesnega sodelovanja s slovenskimi zgodovinarstvi in zgodovinarji. Poleg tega je v hrvaščino prevedel nekaj tekstov, ki so izšli v hrvaških znanstvenih časopisih, sodeloval v različnih komisijah in na simpozijih. Na ljubljanski Filozofski fakulteti je kot gostujoči predavatelj dvakrat predaval hrvaško zgodovino 19. stoletja. Več let je bil član uredništva *Prispevkov za novejšo zgodovino*, od leta 2008 do smrti pa tudi uredništva *Zgodovine za vse*. Z vsem tem je pomagal ohranjati tradicionalno tesne stike med ljubljanskim in zagrebškim oddelkom za zgodovino in med slovenskimi in hrvaškimi zgodovinarstvi in zgodovinarji. Stike, ki so še danes izjemno pomembni za obe historiografiji, čeprav v času pospešene in dobrodošle internacionalizacije našega poklica verjetno nimajo več pomena, kot so ga imeli pred desetletji. Na nek način je bil Mario Strecha »naš človek v Zagrebu«.

Spoznal sem ga, ko sem se pred skoraj dvajsetimi leti udeležil tradicionalne ekskurzije v Zagreb in smo po kosilu nekje v bližini Kaptola z Janezom Cvirnom in Mariem sedeli ob pivu – onadva sta seveda kadila cigareto za cigareto – in se pogovarjali. Če se prav spomnim, predvsem o zgodovini nacionalizmov v Habsburški monarhiji, kar je bila tema, ki nas je vse zanimala. Od tedaj se nisva srečevala

¹ V drugi številki *Zgodovine za vse* iz leta 1999 je recenzijo te knjige objavil Andrej Rahten.

zelo pogosto, ampak vseeno dovolj redno, da sva vzpostavila dober, rekel bi prijateljski, odnos, ki je temeljil na skupnih zanimanjih in dovolj podobnem pogledu na svet.

Sodelovanje z Mariom je bilo sicer povezano z nekaterimi izzivi. Kot je sam rad priznal, je bil v nekaterih ozirih človek 19. stoletja in njegova elektronska pošta je včasih iz Zagreba do Ljubljane potovala tako dolgo kot bi jo poslal s pošto kočijo. Včasih še dlje... Verjetno so zato nekatere skupne iniciative zamrle ali pa so se odvijale v nadvse zloženem tempu. Vseeno sem rad sodeloval z njim, saj sem se veselil srečevanja in živahnih pogovorov, za katere si je vedno vzel čas.

Dela, ki ostajajo za njim, sicer niso zelo številna, Maria so poleg zgodovine zanimale še mnoge druge stvari, a brez dvoma tehtna in vredna branja. Tistim, ki smo ga nekoliko bolje poznali, bo v spominu ostal tudi po nagajivem nasmehu, iskreni radovednosti in nekem posebnem pogledu na življenje, ki ga v današnjih s hitenjem in hiperproduktivnostjo zaznamovanih časih ne srečamo prav pogosto. Zapomnili si ga bomo po tem, da je bil ... Mario.

Rok Stergar

Mimohod blaga

Mimohod blaga: Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem. Uredil Andrej Studen. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019. 242 strani. (Zbirka Vpogledi; 22)

Znanstvene razprave v monografiji *Mimohod blaga* so ob skromni raziskanosti materialne kulture v potrošniški družbi na Slovenskem celovit poskus historiografske obravnave te teme pri nas. V raziskovalni programski skupini *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*, ki deluje v okviru Inštituta za novejšo zgodovino, so namenili več pozornosti historičnemu raziskovanju problematike, ki pomembno zaznamuje naša potrošniško obarvana življenja. Nastalo je 11 znanstvenih razprav, ki tvorijo omejeno monografijo.

V uvodnih besedah urednik Andrej Studen oriše fenomen materialne kulture v potrošniški družbi od skromnih začetkov v času proto-industrializacije in industrializacije do današnjega časa globalizacije. Gre za obravnavo vprašanj, fenomenov, vzorcev in strategij, ki so ključna za razumevanje procesa oblikovanja moderne potrošniške družbe, oblikovanja življenjskih standardov in vsakdanjega načina življenja. Razprave bodo služile podobnim raziskavam drugih ved, predstavljajo študije primerov našega vedenja o socialni, gospodarski in kulturni zgodovini, prispevale naj bi k razumevanju današnje družbene blaginje in »izobilja reči«, ki jih kopičimo doma. Gre za odkrivanje procesov, ki so pripeljali do današnjih standardov in novega modernega življenjskega stila tudi v različnih družbenih sistemih socializma, tranzicije in kapitalizma. Kot je zapisal urednik Andrej Studen je potrošnja blaga od konca 19. stoletja ob naraščajoči trgovini, krajšanju delovnega časa in povečevanju prostega časa in kupne moči, postala osrednja vsebina modernega načina življenja. Študije primerov v monografiji odstirajo nova spoznanja o fenomenu materialne kulture v preteklosti, nekatere pa odkrivajo sodobno potrošništvo, njegovo govorico in sporočila.

Aleksander Žižek in Boris Golec obravnavata *Materialno v Slovenskih oporokah iz fondov krajev-*

nih sodišč Zgodovinskega arhiva Celje. V razpravi so obravnavane oporoke kot arhivsko gradivo, sestava oporok, vsebina oporok kot so nepremičnine in denar, intencije in druga volila cerkvi ter darila revežem in redke omembe osebnih predmetov v oporokah.

Andrej Studen obravnava *Razstave 19. stoletja kot medij industrijske in potrošniške družbe.* Seznanje posameznika, spodbujanje in pospeševanje obrti v konkurenci kot namen javnega razstavljanja luksuznih predmetov in predmetov za vsakdanjo rabo. Razstave so od preseganja cehovske zaprtosti internacionalizirale prosto trgovino na temelju liberalnega pojmovanja gospodarstva, trgovine, prometa, kvalitete proizvodov v svobodni konkurenci. Avtor predstavi obrtno-industrijska društva kot promotorje razstav v Veliki Britaniji 18. stoletja, Habsburški monarhiji 19. stoletja. Med drugimi je skozi odmeve v časopisju obravnavana obrtna razstava v Ljubljani 1844 v organizaciji Društva za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti. Industrijske razstave so izpostavljene kot najodličnejše prireditve in najpomembnejše sredstvo za pospešeno prodajo industrijskih izdelkov, njihovo

popularizacijo med trgovci in potrošniki. Avtor kot primer izpostavi livarja Samasso. Podjetje, ki je na razstavi 1844 prejelo priznanje, se je tudi v naslednjih letih pogosto pojavljalo na razstavah, »vodilnem mediju 19. stoletja.«

Marija Počivavšek obravnava temo *Privlačnost izbire skozi prodajne kataloge Celjskega trgovca Stermecki*. Avtorica predstavlja kataloško prodajo kot novost 20. stoletja in trgovsko hišo Stermecki kot odraz modernizacije oglaševanja. Stermecki je bil pionir kataloške prodaje na Slovenskem, Avstro-Ogrski in Jugoslaviji, brez posrednikov in maloprodajne mreže. Tako so stranke lahko blago naročale od doma ob ugodnostih in cenovni dostopnosti konfekcije in metraže, modnih dodatkov in obutve, hišnega tekstila, galanterije, izdelkov za šport, igrač, foto optike, svetil, glasbil, potrebščin za gospodinjstvo in orodje ter higieno, ure, nakit itn. Uporaba tega, za tisti čas izjemnega kataloga, je ljudem ponujala možnost premisleka in izbire.

Dunja Dobaja obravnava *Učila in učne pripomočke v Ljubljanskih javnih ljudskih in meščanskih šolah v obdobju med obema vojnama*. Z Zakonom o narodnih šolah leta 1929 je bil nadomeščen Državni ljudskošolski zakon iz leta 1869, s čimer je bilo šolstvo v jugoslovanski državi na novo urejeno. Zakon je določal obstoj občin ljudskih šol in meščanskih šol, v katerih je bil od 1918 učni jezik slovenščina, osemletno šolanje pa je bilo obvezno. Meščanske šole je obravnaval poseben zakon iz 1931, imele so obrtno, trgovsko in kmetijsko smer. Avtorica se v razpravi ukvarja z vprašanjem primernega šolskega prostora, uvajanjem novih učnih pripomočkov po odstranitvi učil stare dobe. Ob novih pogledih na poučevanje je avtorica izpostavila pomen in uporabo učil in učnih pripomočkov v praksi (zgodovina in zemljepis). Ob pomanjkanju sredstev so mnogi učitelji s pomočjo učencev sami izdelovali učila za pouk.

Jerneja Ferlež je obravnavala attribute premikov prostorov vsakdanjika in prostega časa v šestdesetih letih 20. stoletja na primeru *avtomobila, televizorja in pralnega stroja*, to je predmetov-tehničnih iznajdb, ki so nadomestile stare ob spremembah vrednot, meril higiene, tempa življenja itn. Jernejo Ferlež je zanimalo, kako ti predmeti spreminjajo vsakdanje življenje in kako to vpliva na uporabo

predmetov. Nekateri predmeti so bili sprejeti na mah, spet drugi pa so v življenje prodirali postopoma. Pri tem je pomemben dejavnik funkcionalnost, cena, dostopnost, zakonodaja in postopnost uporabe in opuščanja ob zamenjavi generacij. Opuščanje je determinirano z odlaganjem ali iskanjem drugačne namembnosti skozi ponovno uporabo, idejo reciklaže in ekologije. Z zvišanjem življenjske ravni prebivalstva se je povečala tudi osebna uporaba predmetov omogočena z ugodnimi posojili najprej v mestih, kasneje tudi na deželi.

Meta Remec v razpravi *Vsak kmet svoj traktor* obravnava traktor kot primer statusnega simbola na Slovenskem v času socializma. Modernizacija agrarnega podeželja je od začetka 20. stoletja postopno spreminjala ekstenzivno gospodarstvo k intenzivnemu. Od parnega stroja do uporabe elektrike in motorjev z notranjim izgorevanjem so stroji postopoma nadomeščali ročno delo. Traktor se je izkazal za najbolj revolucionarnega, predstavlja simbol modernega kmetijstva in odmik od tradicionalnega kot simbol poveljnega gospodarskega čudeža. Avtorica obravnava položaj kmeta na Slovenskem do leta 1953 in po njem, mehanizacijo v kmetijstvu, industrijo kmetijskih strojev, pojma kmet + traktor = kapitalizem, vprašanje kmeta, kako priti do traktorja in kako je traktor prerasel svojo osnovno funkcijo. Socialistično preobrazbo vasi ni bilo mogoče preseči brez napredka na področju mehanizacije, vendar je bil napredek ob razdrobljenosti po drugi svetovni vojni počasen.

Ana Kladnik v razpravi *Materialna kultura gasilske brizgalne na Slovenskem* razpravlja o modernizaciji in vlogi gasilske brizgalne kot simbola prostovoljstva na Slovenskem. Ustanavljanje prostovoljnih gasilskih društev je bilo spodbujano ob vzporedni modernizaciji. Avtorica se ukvarja z začetki ustanavljanja in opremljanja prostovoljnih gasilskih društev (PGD) na Slovenskem od druge polovice 19. stoletja. V nadaljevanju se avtorica osredotoči na razvoj gasilstva od druge polovice 20. stoletja, ko je novi politični sistem spreminjal lokalno samoupravo in organiziranost gasilstva. V prispevku so nakazani začetki gasilske industrije in njeni odjemalci, kot so prva gasilska društva in podjetja za gasilsko tehniko v Habsburški monarhiji in Kraljevini SHS ter Jugoslaviji. V nadaljevanju avtorica obravnava socialistično lokalno

samoupravo in opremljanje PGD v obdobju samoupravljanja do osamosvojitve ter simbol gasilca kot varuha dediščine.

Jurij Hadalin piše o fenomenu *Jugoslovanske malice*, kot je jetrna pašeta ob vzporednem pojavljanju drugih blagovnih znamk kot so Kalodont, Faxe Helizim in drugih. Avtor na mestoma humoren način odstira spomin na poimenovanja in vsebino proizvodov blagovnih znamk Argeta, Gavrilović, Droga Kolinska, Sljeme itn. Razvoj konzerviranih proizvodov, kot so konzerve, sovpada s pojavom supermarketov in modernega potrošništva. Prestop iz pulne trgovine v supermarket je posledično zahteval drugačne izdelke, pakirano hrano in nosilno vrečko. V ta svet je nedvomno sodila tudi pašeta.

Marta Rendla v razpravi *Hitro, gospodarno, po meri* razpravlja o sestavljenem sistemskem pohištvu v socializmu. Ob povojni obnovi in nastajanju novih mest je rasla tudi potreba po obnovi notranje opreme-pohištva, ki naj bo cenovno vsem dostopno. Rastoča industrija je začela uporabljati nove materiale (iverne in vlaknene plošče ter plastične materiale) in nove tehnologije za izdelavo sistemskega pohištva prilagojenega drugačnim navadam in ciljnim skupinam prebivalstva. Avtorica piše o sodobnem pohištvu za praktično, udobno, prostorno stanovanje; pojavu sodobne švedske kuhinje in pojavu sestavljivega modularnega sistemskega pohištva. Pohištvo je postalo odraz blaginje in dobrega počutja doma.

Daša Ličen v razpravi *Trženje izvoženega hygge in dobrih starih časov* piše o navdušenju nad imenitnostjo »objemov brez dotikanja« ali prostora »kjer se srečata srce in duša«, torej prijetne atmosfere in dobrih občutkov. Nakup dragih predmetov naj bi zagotavljal tisto, kar ne moremo kupiti z denarjem, torej praksa nakupovanja predmetov, ki simbolizirajo utopično vračanje v preteklost. Avtorica razpravlja o pojavu *hygge* na Danskem in zunaj nje; historični in izkustveni dimenziji koncepta *hygge*; o domnevi, da najboljše stvari (ni)so stvari ter, da ima tudi neprecenljivo svojo ceno. Avtorica poskuša osvetliti rabo preteklosti v sodobnih procesih poblagovljenja in s tem trendovskega načina življenja oziroma vprašanja zadovoljitve potreb ali premisleka o družbeni ureditvi.

Veronika Zavratnik v zadnji razpravi *O čevlji, kako vas ljubim* razpravlja o fenomenu čevljev in odnosu do obutve kot funkcionalnega ali kot nasprotno simbolnega predmeta oziroma predmeta individualne uporabe v kontekstu oblačilne kulture. Avtorica je osvetlila pogled skozi stopnje zgodovine in razumevanje obutve v vsakdanjem življenju. Polna omara čevljev predstavlja potrošnjo sodobne družbe in obenem izpostavi vprašanje smiselnosti popravljanja obutve.

Miran Aplinc

Luiza, Urška, Beata in njen dnevnik

Luiza Pesjak, *Beatin Dnevnik: Roman. Prvi slovenski družinski roman v obliki dnevnika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakulteta, 2019. 235 strani.

Za Luizo Pesjak sem prvič slišal pri gimnazijskem pouku umetnostne zgodovine. Njena najbolj znana upodobitev je v bidermajerskem slogu naslikan portret Mihaela Stroja. Stroj je bil pri ljubljanskem meščanstvu zelo priljubljen slikar, zato si je telesa svojih portretirancev na platnih naslikal že vnaprej, pozneje pa je po živem modelu naslikal samo glavo, to se menda na Luizinem portretu vidi v različnih odtenkih barve kože na obrazu in po telesu.

Drugič sem slišal o Luizi Pesjak kot učenki Franceta Prešerna. Prešeren je delal pri njenem očetu, odvetniku Blažu Crobathu. Luiza je pesnika občudovala, podpiral je njene literarne poskuse. Napisala je tragedijo v petih dejanjih z naslovom Prešeren, za snov je vzela njegovo življenje.

Obkrat je bila torej Luiza Pesjak omenjena v kontekstu življenja in dela slovenskega umetnika moškega spola. Še kakšno leto je moralo miniti, šele na študiju slovenistike sem izvedel za Luizo Pesjak kot pisateljico. Pisala je pesmi, prozo, med bolj zanimivimi deli je libreto za Gorenjskega slavčka, objavljala je v različnih literarnih časopisih. Poizkusila se je tudi kot prevajalka.

Svoj prvi in edini roman je Luiza Pesjak izdala leta 1887, natisnjen je bil v Novem mestu. Romanu se je sicer priznavalo status prvega ženskega romana, a je veljal za trivialnega, sentimentalnega, nastalega s posnemanjem tujejezičnih vzorov – skratka brez prave umetniške vrednosti. Urška Perenič je opozorila na dejstvo, da gre za prvi slovenski dnevniški roman, ki pa je napisan po vzoru

sočasnih skandinavskih meščanskih družinskih romanov, kakršne je od konca 20. let 19. stoletja pisala najljubša pisateljica Pesjakove Fredrika Bremer. Pomembno je dejstvo, da se je Pesjakova svoj roman odločila napisati v slovenščini. Roman je lani ponovno izšel kot faksimile z obširno spremno besedo in opombami.

Zgodba romana je romantična in meščansko sentimentalno idilična. Beata je sirota, ki pride kot vzgojiteljica na podeželsko graščino, da bi opravljala službo vzgojiteljice dveh deklic. Njuna polsestra je nesrečno poročena, Beata pa se v njenega moža zaljubi. Polsestra zasluti svojo smrt in v poslovnem pismu naroči Beati, naj se poroči z njenim možem. Konec je seveda srečen. Roman je zanimiv zaradi svoje svetovljanske usmerjenosti. Beata bere francoske in angleške pesnike v izvirniku, predvsem Byrona. Dopisuje si s prijateljico Zoë iz Pariza, v romanu je nekaj delčkov v francoščini. Pereničevi je uspelo ugotoviti, kam je postavljeno dogajanje Romana. Pesjakova imenuje graščino Š., ki pa je dovolj podrobno opisana, da je bilo mogoče prepoznati grad Snežnik, kar daje romanu domoljubno noto. Snežnik prikazuje tudi Beatino

razpoloženje, ko je dobre volje, je Snežnik čudovit, ko je slabe, z njega pihajo hladni vetrovi. Roman v ospredje postavi žensko glavno osebo, ki nosi tudi nekaj avtobiografskih potez Pesjakove.

Luiza Pesjak si je zelo prizadevala postati del slovenskega literarnega kroga, ki je tlakoval pot proti slovenski narodni in kulturni emancipaciji. Žal recepcija njenih del ni bila čisto taka, kot bi si jo zaslužila. V dobro stoječi meščanski družini rojena, vzgojena po nemško in francosko, je slovenski jezik zares odkrila šele po poroki in rojstvu otrok v šestdesetih letih 19. stoletja. Vse to je botrovalo k temu, da je pisala drugače, kot njeni pisateljski sodobniki. Faksimile z vsem spremnim besedilom Urške Perenič nam omogoča, da na novo spoznamo Luizo Pesjak in (idealizirano) življenje na slovenski graščini v tistem času.

Podobno bi lahko na novo osvetili mnoge druge osebnosti iz slovenske literarne zgodovine, ki trenu-

tno nimajo svojega mesta na slovenskem Parnasu, podobno je tudi v narodni zgodovini. Včasih se zdi, da so bili kanonizirani zgolj moški Kranjci iz slovenskih kmečkih družin. Ženske, tisti, ki so pisali tudi v drugih jezikih, pisatelji iz drugih slovenskih pokrajin (še bolj tistih, ki so danes ostale za državno mejo), slovenski izseljenci in drugi, žal še danes prevečkrat obstajajo ob strani, tako na raziskovalnem področju kot v šolskih kurikulumih. Tudi v Celju smo imeli vrhunske pisatelje, ki pa se v slovenski narodni zavesti niso uspeli postaviti ob bok pisateljskim imenom, kot so Jurčič, Kersnik ali Župančič, tukaj mislim npr. na Antona Novačana, Vladimirja Levstika ter Frana Roša. Ponovno izdajanje njihovih del je vsekakor eden izmed načinov, kako lahko počastimo in populariziramo te avtorje, kakor je Antika ponovno izdala Wambrechtsamerjine *Celjske grofe* in Kočvarjega *Mlinarjevega Janeza*.

Urh Ferlež

Volilni program ali Šprinca Marogla¹

Narod – politika – država: idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja. Uredila Jurij Perovšek in Mojca Šorn. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020. 360 strani. (Zbirka Vpogledi; 23)

Priznajmo – od devetdesetih let prejšnjega stoletja dalje se nam je zloženka politična zgodovina, čeprav označuje eno od osrednjih področij zgodovinopisja, zdela malodane psovka. Odkrivali smo zgodbe do včeraj spregledanih malih ljudi, hlasta-

¹ *Občinska uš – odločevalka v Butalcih Frana Milčinskega: »Tepanjčani pripovedujejo, da redé v Butalah občinsko uš, in kadar volijo župana, sedijo bradači okoli mize, nanjo deno občinsko živinče, in v čigar brado zleze, ta je župan.«*

li za »počlovečenjem« svoje, v preteklosti preveč »osebnostim« in »idejam« zavezane, vede in zane-marjali dejstvo, da je medtem tudi razvoj preučeva-nja politične zgodovine ubiral neke nove, sodobnej-še poti. Čas pa je tekel in naenkrat smo se zavedeli, da je v času »prej« (pred 1991) tovrstne raziskave diktiralo in omejevalo načelo, da so klasične stran-ke in parlamentarno politično življenje itak nekaj preživelega in preseženega, po tej letnici pa smo se jih otepali, ker smo več vsebine prepoznavali v bolj življenjskih temah. In ostali (kljub doseženi suverenosti in posvojeni kulturi parlamentarizma) brez poglobljenega pregleda zgodovine političnih strank na Slovenskem.

Zbornik, ki je pred nami, je materializacija razi-skovalnega projekta Inštituta za novejšo zgodovino, v njem pa objavlja ducat avtorjev, ki predstavijo prerez skozi skoraj 120 let slovenske strankarske politike. (So)urednik Jurij Perovšek v uvodnem poglavju (Idejnopolitični in socialnogospodarski pogledi meščanskega tabora od devetdesetih let 19. stoletja do druge svetovne vojne na Slovenskem) izčrpno in sistematično poda splošni pregled for-miranja in razvoja klerikalnega in liberalnega strankarskega življenja in politike med Slovenci od ustanovitve Katoliškega političnega društva (1890) do predvečera 2. svetovne vojne. Ker so si na in-štitutu v svojem projektu zadali za cilj obravnavo vseh treh nosilnih političnih usmeritev – klerikalne, liberalne in marksistične, je za pregled slednje do druge svetovne vojne poskrbela Vida Deželak Ba-rič (Oris idejnopolitičnih in socialnogospodarskih usmeritev marksističnega tabora v letih 1896–1941), Filip Čuček (Nemški politični subjekti na Sloven-skem v avstrijski ustavni dobi) pa se je posvetil orisu političnega življenja in organiziranosti »nemškega tabora«, ki je bil v različnih slovenskih deželah različno zastopan in zatorej tudi različno vpliven.

Bojan Godeša v svojem prispevku Raznolikost idejnopolitičnih in socialnogospodarskih pogledov v Osvobodilni fronti, obdela »poenotenje« pogledov med raznolikimi gradniki OF, s čimer je bila tla-kovana pot v monopolizacijo političnega prostora, kar podrobneje popisujejo Aleš Gabrič, (Od poli-tičnih strank do ene same stranke), Zdenko Čepič (Politika Zveze komunistov Slovenije v osemdesetih (izbrane teme)) in Damijan Guštin (Organizacija ZKJ v JLA o poglavitnih vprašanjih državnega in

idejnopolitičnega sistema v času razpadanja Jugo-slavije (1986–1990)).

Druga polovica prispevkov je posvečena obdo-bju obnove strankarskega političnega življenja, ki je nastopilo po »sestopu« starih sil z oblasti, njihovi demontaži in reciklaži z novimi imeni ter bolj civiliziranimi programi. Med njimi je bila prava zgodba o uspehu nekdanja mladinska organizacija, z njo in njenimi nasledniki se ukvarjata Marko Zajc (Pragmatični, skeptični, drobnjakarski: ide-ološka in programska izhodišča ZSMS/ZSMS-LS v letih 1989–90) in Tjaša Konovšek (Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike (1992–1996)), svoje mesto v zborniku pa je dobila tudi stranka, ki je v začetku sicer mnogo obetala, a so jo volivci sčasoma »spregledali« in po začetnih mandatih (1992, 1996, 2000, 2004, 2008) obsodi-li na zunajparlamentarni status (2011 in 2014) ter jo šele v popolnem obupu nad volilno ponudbo na zadnjih volitvah (2018) spet poslali v DZ (Jurij Hadalin, Brez dlake na jeziku: idejnopolitični in so-cialnogospodarski koncepti Slovenske nacionalne stranke v prvih 15 letih njenega delovanja).

Tudi razloge za odčaranost SNS in drugih strank na slovenskem političnem prizorišču skušata poi-skati in analizirati Jure Gašparič in Simona Kustec (Stabilna nestabilnost ali idejnopolitični (ne)značaj slovenskih strank 1992–2018). Avtorja izhajata iz politikom in strankam izrazito nenaklonjenega slovenskega okolja, ki sicer deli splošno prepriča-nje, da sta oblast in politika preveč odtujeni od ne-posrednega »potrošnika«, se pa kljub temu vedno znova pusti zvleči v igrice levih in desnih, belih in rdečih ter partizanov in domobrancev, pri čemer (ne)vede spregleda igro moči, ki je skupna igralcem z vsega političnega spektra med levico in desnico. Programi so več ali manj podobni – vključeval-nost, gospodarski razvoj, zavezanost idejam EU, ekologiji ter visokemu javnemu standardu (šolstvu, zdravstvu, socialni), sicer jih pa volivci itak ne berejo (preveč natančno).

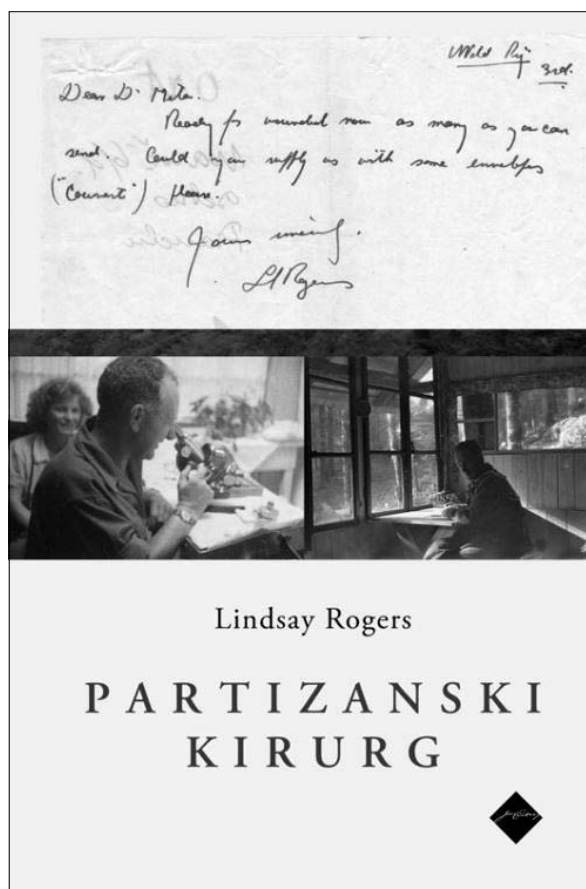
Aleksander Žižek

Kirurg dr. Rogers kritično o partizanski saniteti

Lindsay Rogers, *Partizanski kirurg*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018. 304 strani

Pred nami je avtentični prevod memoarjev »*Guerrilla Surgeon*« (Partizanski kirurg) iz leta 1957, avtorja novozelandskega kirurga Lindsaya Rogersa (1901–1962), ki je kot prostovoljec britanske vojne misije med oktobrom 1943 in februarjem 1945 deloval kot partizanski kirurg na otoku Visu, v Liki, Bosni in v Kočevskem rogu. Poleg zavezniškega kirurga Kanadčana dr. Colina Scotta Defoe-a, ki je večinoma delal v Bosni,¹ je bil edini zavezniški zdravnik v vsej Jugoslaviji. Zato so zanj vedeli in ga tudi poznali. Leta 1962 je v slovenščini izšla hudo okrnjena in cenzurirana verzija njegovih spominov. Dr. Rogers je na Kočevskem od julija 1944 vodil skrito bolnišnico Ajdovec, pri tem nenehno tvegala lastno življenje, da bi pomagal partizanskim ranjenecem, kjer je kot kirurg pokazal izjemno strokovno znanje in iznajdljivost ter visoke človeške vrednote. Učil je tudi druge zdravnike in zdravstveno osebje ter pri Angležih lobiral za partizane. Temeljito je popisal življenje v roških bolnišnicah, občudoval požrtvovalnost in pogum borcev in se navduševal nad bolnišnično izvirnostjo, odlično organizirano-stjo, čistočo in slovenskim redoljubjem. Po tej plati je knjiga pravi poklon slovenski partizanski saniteti. Ob vsem tem pa je dr. Rogers, ki so ga povabili v svoje štabe tudi Tito v Drvarju, pa Boris Kidrič in Josip Vidmar v Bazo 20, doživljal številne provokacije, šikaniranja, zalezovanja, ovajanja in celo obtoževanja slabega strokovnega dela. To so izvajali predvsem

¹ Tudi dr. Colin Scott Defoe je ohranil svoje spomine na zdravniško delo pri partizanih v Jugoslaviji, večinoma v Bosni: Brian Jeffrey Street. *The Parachute Ward – A Canadian Surgeon's Wartime Adventures in Yugoslavia*. Toronto: Lester & Orpen Dennys, 1987.

politkomisarji, ki so bili po Rogersovih besedah pri Slovencih veliko zajedljivejši kot na Hrvaškem ali v Bosni. Rogers govori o povzpetništvu komunističnih aktivistov in njihovih politkomisarjev, o njihovi ideološki zadrnosti in brezobzirnem boju za oblast. Zapis človeka z drugega, a demokratičnega konca sveta, prinaša pronicljiv vpogled v situacijo, kjer avtor vidi porajanje nedemokratične, nesvobodne in policijske države, podrejene Stalinovi Rusiji. Med partizani, ki jih je bilo samo kakšnih 300.000 med 16 milijoni prebivalcev Jugoslavije, je Rogers srečeval čudovite ljudi, nad katerimi je bil iskreno navdušen. A spoznal je tudi, da partizanski boji ne potekajo prvenstveno proti tujim zavojevalcem, ampak proti razrednemu sovražniku in da se pod masko narodnoosvobodilne vojne odigrava komunistična revolucija. Rogers ne popisuje le zločinov napadalcev, četnikov, ustašev in domobrancev, ampak jasno popisuje ideološki teror in nenadna izginotja nepravovernih partizanov, njihove mračne zgodbe mučenj, umorov in pobijanj ... Pa ideološko zavajanje naroda proti Angloameričanom, ki so nudili pomoč po kapitulaciji Italije, odvažali ranjence – 2.855 iz Slovenije, okoli 30.000 pa skupno iz celotne Jugosla-

vije – v južno Italijo in ki so v samo enem popisanem dnevu v Belo krajino s kar 180 letali odvrgli tovore medicinske, vojaške in prehranske pomoči. Rogers popisuje tudi Kidričeve zlorabe te pomoči, predvsem pa silno protiangleško agitiranje in prosovjetsko propagando, ki so jo širili med ljudmi.

Knjiga prinaša spoznanja, ki jih v šestdesetih letih, v času hudega političnega enoumja slovenska oblast nikakor ni dovolila avtentično prevesti. Novi necenzurirani prevod Alenke Puhar² s kurzivnim tiskom prej neprevedenega besedila prinaša celovito Rogersovo pripoved, ki je nastala kot plod njegove bistrosti, odličnega spomina, zmožnosti orientiranja, lucidnega razumevanja dogajanja in njegove odločenosti, da svoja spoznanja pošlje v svet. Dr. Rogers je bil resnični aristokrat uma in plemeniti vitez zdravništva, ki bi moral biti v slovensko partizansko saniteto zapisan z zlatimi črkami, ne pa ostati v njej zamolčan oz. celo omadeževan.

Delo je izšlo pri Cankarjevi založbi leta 2018 (304 + 16 strani), spremlja ga obsežna in presežna prevajalkina spremna študija o partizanski saniteti pri nas.

Izvirnik je novozelandski kirurg dr. Lindsay Rogers izdal leta 1957 pod naslovom »*Guerilla Surgeon*« v Veliki Britaniji (Collins, London) in v ZDA (Doubleday, ZDA). Januarja 1962 je delo pod naslovom »Partizanski zdravnik« izšlo v slovenščini pri Založbi Borec v za četrtrino skrajšani obliki (192 strani). Iz francoščine ga je prevedel urednik revije Borec France Šušteršič, ki ni znal angleško, bil pa je poučen, kaj se sme prevesti in se je gotovo posvetoval tudi z zdravniki. Prevod je spremljal nepodpisani založniški uvod, kjer je povedano, da je delo skrajšano zaradi avtorjevega »nerazumevanja vloge komunistične partije« in njegove nesposobnosti »prilagoditi se revolucionarnim tokovom«. Kot urednik Založbe Borec je bil podpisani Tone Seliškar.

² Alenka Puhar je književnica, prevajalka, ki je bila po šolanju na klasični gimnaziji in ljubljanski filozofski fakulteti vso delovno dobo novinarka, a je hkrati poskusila raziskovati in pisati še kaj drugega. Zato je razpon njenih literarnih del velik – od zgodovine otroštva do represije in upornišтва. Zanimajo jo predvsem po krivici pozabljeni, preganjani ljudje, ki jim s svojim glasom pomaga pri vstopu v naš spomin. V zadnjih letih sta to bila Angela Vode in Izidor Cankar – pa tudi dr. Rogers. Kakšni dve leti je z rastočim spoštovanjem hodila – dobesedno in metaforično – po njegovih stopinjah.

Šlo je za tendenciozno preveden in cenzuriran prevod z retuširano zgodovino in nespoštljivo pripravo, saj sta zamenjana celo ime in priimek avtorja, kar je vneslo nemalo zmede. Takrat se je namreč v Jugoslaviji pojavljal tudi Franklin Lindsay, s katerim so ga posledično zamenjevali. V prirejenem prevodu so bile izčrtane ne le vse besede, ki so kakor koli povezane z vero, ampak so bila predvsem cenzurirana vsa avtorjeva politična, ideološka in revolucionarna razmišljanja, zapisi, ki se dotikajo partijskih aktivistov in politkomisarjev, spremenjeni pa so bili tudi kritični opisi osebnosti, ki so jim takrat pripisovali velik pomen, in naj bi se smelo o njih pisati le v slavnih tonih. Izpuščeni so bili celi odstavki pri popisih vodilnih zdravnikov, ker so ti poleg strokovnega dela bili tudi politični aktivisti. Nekateri med njimi so bili celo poročeni v sam vrh takratne slovenske revolucije. Izpuščen je bil tudi odstavek o medicinski sestri Citi, agentki tajne policije, ki je bolnim in tudi umirajočim dnevno dvakrat predavala o komunizmu in zaslugah tovariša Tita. Kot zdravstveni kader pa je bila poslana, da skrivoma nadzira Rogersa. Cenzura kaže na nevrvalgične točke Rogersovega pisanja, da partizansko gibanje vodijo partijski aktivisti in politkomisarji, ki so izrazito prorussko usmerjeni, ki jih boj proti okupatorju manj zanima kot boj proti domačim nasprotnikom in vodijo revolucijo oz. državljansko vojno. Nenehno je bilo prisotno nadziranje in ovajanje, med ljudmi pa sta vladala strah in nezaupanje. Hkrati je partija zelo skrbela, da se v upor ne bi organizirala nobena druga skupina, da je bila partizanska vojska na Zahodu prepoznana za edino legitimno osvobodilno vojsko, ki so jo po kapitulaciji Italije septembra 1943 močno podpirali zahodni zavezniki. Skrbeli so tudi, da se v Jugoslavijo ne bi izkrcali zahodni zavezniki, ampak Rusi. Rogers je bil izrazito propartizanski, a hkrati izrazito protirevolucionaren. Podpiral je domoljubni boj partizanov, ne pa komunistične revolucije. Spoznal je veliko manipuliranje s prebivalstvom o protizahodni propagandi in proruskem agitiranju. Pri tem pa so partizani od angleških zaveznikov prejeli neverjetne količine materialne podpore.³ Tudi pasusi o Službi državne varnosti

³ Proruska propaganda je na vsakem koraku ljudem prikazovala, da je podpora, ki so jo na Slovenskem po kapitulaciji Italije dobivali, bila večinoma ruska, čeprav je dejstvo, da je bilo v Belo krajino v zadnjih dveh letih druge svetovne

so bili v cenzuriranem prevodu izpuščeni, pa še veliko drugega ...

Novi prevod verno sledi avtorjevemu besedilu in ga prevajalka neredko pod črto tudi komentira s pomembnimi opombami, ki po odmaknjenem času bralcu olajšajo razumevanje Rogersovega pisanja in ga kontekstualizirajo v takratnem prostoru in času. Še veliko tehtnejša, kot sprotne opombe, je integralna spremna študija, esej Alenke Puhar z naslovom *»Kri in druge stvari«*, ki na nek način presega prevod sam, saj take študije o partizanski saniteti, odnosih med partizani in zahodnimi zavezniki, o zapletenem dogajanju pri revolucionarnem prevzemanju oblasti, doslej pri nas še nismo imeli. Jasno govori, kako je partija preko politkomisarjev prevzemala oblast in je komunizem postajal vera, ki je terjala množično pobijanje ljudi drugačnega mišljenja (kot je zapisal akad. Marjan Kordaš). Govori tudi, kako je partija imela zdravniški kader za politično slab, saj so bili številni med njimi buržuji, nezanesljivi za komuniste, ki jih je bilo zato treba nadzirati in ovajati. Tako so tudi sodili vodilnima partizanskima zdravnikoma Franji Bojc Bidovec in Viktorju Volčjaku. Vse to je Rogers v svojih spominih zelo lucidno opisoval, in bil zgrožen nad številnimi temnimi platmi, ki jih ni mogel spregledati. Kar boli, kako je ideološka zaslepljenost prevzela tudi partizanske vrhove slovenskega zdravništva, saj so bili med njimi tudi politkomisarji, ki se niso ukvarjali le s strokovnimi, ampak tudi organizacijskimi in politično-propagandnimi zadevami. Npr. strokovna navodila za delo v partizanski saniteti so bila združena tudi z ukazi o političnih urah in boj proti mrčesu z bojem proti razrednemu sovražniku ... Vodilni partizanski zdravniki – o nekaterih izmed njih je Rogers napisal nekaj ostrih besed – so po vojni zasedli osrednja mesta na popolni Medicinski fakulteti in na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Še hujše pa je dejstvo, da so ob koncu vojne nekateri izmed njih tudi podpisali poboje ranjencev, bolnikov in invalidov, predvsem iz ljubljanske bolnišnice. Dober mesec po koncu vonje med 21. in 24. junijem 1945 so jih pobili in zmetali v brezna Konfin 1 in Konfin 2 v Kočevskem Rogu.

vojne odvrženih med 6338 letalskimi tovari 5224 britanskih, in le 422 sovjetskih tovorov (Matija Žganjar). Med tem je bilo tudi 148 ton zdravil in medicinskih pripomočkov ter najrazličnejšega sanitetnega materiala.

Pobitih je bilo okoli 200 ljudi, večinoma moških, polovica med njimi mlajših od 25 let. V obeh jamah je bilo tudi precej lesenih nog, protez in bergel. Pred nedavnim je Inštitut za sodno medicino Medicinske fakultete v Ljubljani precej pobitih identificiral in so jih leta 2018 skupinsko pokopali v Dolenji vasi pri Ribnici. V znanstveni monografiji *»Brez milosti«* sta profesorja Lovro Šturm in Anton Dolenc razkrila arhive o mnogih drugih pobojih ranjencev, invalidov in bolnih povojnih ujetnikov pri nas (Nova revija, 2000).

40-stranska uvodna razprava Alenke Puhar bi lahko bila samostojna knjiga. Avtorica je kot vojni otrok – kot dojenček je bila iz Bele krajine prepeljana z letalom v Južno Italijo –, čutila potrebo, da tudi sebi predoči manj znana ozadja tistega časa. Njeno dolgoletno arhivsko delo, tankočutno in minuciozno zbiranje izvirnih gradiv jo je pripeljalo do rekonstrukcije popisane vsebine z njenimi ustvarjalci in pomočniki vred. Ta temna stran zgodovine s političnim enoumjem je z Rogersovimi spomini še bolj strah zbujajoča, ker operira z imeni in priimki ljudi, ki jih poznamo.

Dr. Rogers je bil izjemno razgledan, luciden in tudi iznajdljiv človek, ki je predobro razumel, kakšno vlogo igra v Jugoslaviji Komunistična partija in kako z odstranjevanjem političnih nasprotnikov prevzema oblast. Že na poti z Visa na kopno je doživel hude stvari: pri Kornatih so jih napadli Nemci in je izgubil vso delovno opremo. Skozi grozne snežne zamete se je prebil do Like. Bil je tudi v glavnem štabu hrvaške sanitete, sam Tito ga je poklical v Drvar, kamor je šel peš, nato pa je imel tam v bližini partizansko bolnišnico, a so jih Nemci razbili. Tito je od angloameriških zaveznikov želel tri stvari, ki jih je naročil Rogersu: *»Pomagajte zdraviti naše ranjence tukaj v Bosni. Prosite, kot lahko samo vi, da bi naše ranjence iz vseh delov države evakuirali v Italijo. In povejte svetu, kako trpimo.«*

Ko je Rogers izvedel, da naj bi imeli Slovenci veliko bolje razvito konspirativno partizansko saniteto, se je odločil, da gre v Slovenijo. Do Bele krajine so ga pripeljali z letalom, kjer je julija 1944 s padalom izskočil. Slovenska partizanska saniteta ga je nerada sprejela medse. Hoteli so, da gre raje v Italijo lobirat za zdravila in da tam organizira bolnišnice. In je tudi šel ter bil pri tem tako prepričljiv,

da je poskrbel celo za sanatorij za tuberkulozo, saj je bila ravno jetika takrat najhujša bolezen. Namestili so jo v San Ferdinandu v Kalabriji in v njej sta delala ftiziolog dr. Robert Neubauer in nekaj časa Rogersova prevajalka Nada Kraigher (s katero se je dr. Neubauer kasneje tudi poročil). Rogers je v Italiji poskrbel tudi za porodnišnico, ker se je v roški porodnišnici izredno navdušil nad delom dr. Božene Grosman.

Rogersov pomen za partizansko saniteto se kaže v tem, da je v Kočevskem rogu delovno obiskoval vse tamkajšnje bolnišnice, povabljen pa je bil tudi na večerjo v samo vodstvo Slovenskega narodno-osvobodilnega sveta (SNOS) v Bazo 20, kjer je bil sedež civilnega vojaškega vrha. Tam se je tudi srečal s formalnim dvojnim vrhom NOB – predsednikom SNOS-a Josipom Vidmarjem in sekretarjem Komunistične partije Slovenije (KPS) Borisom Kidričem. O obeh je pisal tudi v svojih spominih, a sta bila zapisa v prvotnem prevodu zelo okrnjena. Napisal je, da se Kidriča vsi bojijo. Zgrožen je bil nad umori, za katere je vedel, opazal pa je tudi sam, da ljudje izginevajo...

Protiangleška propaganda je bila velika, zanikanje oziroma prikrivanje zahodne zavezniške podpore pa prav tako. Anglofilija je bila nevarna, zato so jo morali ljudje pred partijo skrbno skrivati; še po vojni v petdesetih letih so bili zato obsojeni ugledni ljudje, npr. Ljubo Sirc, pa tudi njegov stric Metod Pirc. Dr. Rogers se v knjigi tudi ves čas pritožuje, da so partizani zasegali velike količine njegovih zdravil, in da marsičesa, kar je v Italijo sam naročil in je bilo zunaj kvot, ki so bile dogovorjene med državama, ni dobil. Med tem so pogosto zmanjkovala zdravila s psihotropnim učinkom, pri čemer je Rogers tudi znal opazovati ljudi in je pri Kidriču napisal, da je videti, kot bi imel malarijo, a je ciljal na njegovo zasvojenost od opiatov, kar je bila sicer skrbno varovana skrivnost (Ante Novak, *Spomini na Kidriča*, revija Borec). Poleg tega naj bi Kidrič v večjih količinah pogosto posegal po aspirinu, kar mu je žena Zdenka poskušala omejiti tako, da je njegovim podrejenim naročila, naj mu tablete skrivajo, preprečujejo, jih ne dobavljajo.

Zanimivo je popolno zanikanje partizanske bolnišnice Ajdovec v slovenski partizanski sanitetni literaturi, četudi je bila največja med 25 roškimi

bolnišnicami, in je imela kar 80 bolniških postelj. V prvih povojnih letih ni bila označena na nobenem zemljevidu niti se o njej ni ohranil noben zapis! Ni bila odkrita, a je bila pred koncem vojne od neznanec požgana. Gre za njen hoteni izbris iz zgodovine partizanske sanitete. Zaradi dejstva, da je v Veliki Britaniji in v ZDA o njej izšlo obsežno memoarsko delo zavezniškega kirurga, je po letu 1957 ni bilo več mogoče popolnoma zamolčati. Tudi v zborniku »Poslanstvo slovenskega zdravnika« (Slovenska matica, 1965), v kateri je tretjina 600-stranske publikacije posvečene partizanski saniteti (Janez Milčinski, Bogdan Breclj, Franc Derganc, Edvard Pohar, Janez Kanoni), sta Ajdovec in major Rogers le bežno imenovana.

Sredi osemdesetih let 20. stoletja so se slovenski partizanski zdravniki odločili, da priredijo veliko srečanj, saj so se starali in so želeli poskrbeti, da bi naredili vtis o vsestranski presežnosti partizanske sanitete z njeno nekritično glorifikacijo. Slovensko zdravniško društvo je tako septembra 1984 v Postojni pripravilo posvet »Partizanska saniteta in evakuacija ranjencev v Sloveniji med NOB«, na kateri so sodelovali nekdanji partizanski zdravniki. Referati o evakuaciji slovenskih ranjencev v južno Italijo so bili objavljeni v posebni številki revije Borec aprila 1987. Bilo je 11 referatov, avtorji so vsi zdravniki in dva borca (Ruža Šegedin, Božena Ravnihar, Pavla Jerina Lah, Karel Milavec, Zora Konjajev, Davorin Valenti, Janez Milčinski ter Bogdan Robida – Dane in Stane Bobek – Miha). Vse zgodbe se dogajajo samo na letališčih. Nikoli ničesar ne povedo o tuji oskrbi ranjencev v Italiji, npr. v Bariju, kjer je bilo okoli 1200 bolniških postelj za slovenske bolnike, tujih virov praktično ne navajajo oz. le, če jih ti hvalijo. In tudi o Rogersu ne govorijo, kot bi okoli njega zarisali magični krog, ki se ga ne sme prestopiti. V literaturi pa vseeno navedejo prevod Rogersove knjige. Znano je, da je dr. Rogers original svoje knjige poslal v Slovenijo v poklon vsaj dr. Bogdanu Breclju. Postojnski simpozij se je zaključil s spomini Milčinskega na Zadar. Pavla Jerina Lah je začutila, da je vendarle treba še nekaj dodati, zato je napisala poseben članek, ki je bil nato objavljen v Borcu, in sicer Baze NOV in PO v Jugoslaviji in južni Italiji. Je pa spet napisan izključno po slovenskih in jugoslovanskih virih, v glavnem spominskih, in tudi zorni kot je »naš«. Kar je tujih drobcev, so vsi vzeti iz del Dušana Bibra, ki

je edini slovenski zgodovinar, ki si je sčasoma pridobil pravico do raziskovanja Anglo-Američanov in njihove vloge v 2. svetovni vojni in sodelovanja s partizani.

Zdravniki, ki so pisali o slovenski partizanski saniteti, so bili visoko izobraženi intelektualci, izjemni, a izrazito prokomunistično usmerjeni. Hote so minimalizirati tuje zasluge, tujo pomoč, ker je bila to zastavljena *forma mentis* – poveljevali so namreč Stalina in Ruse, vnemar pa dajali Angleže in Američane.

Prevajalka Alenka Puhar navaja, da je bil prvi razlog nove izdaje spominov predvsem moralni dolg do avtorja. Dr. Rogers je bil namreč dve leti izjemno predan svojemu delu v jugoslovanski partizanski saniteti, zato se mu je treba moralno oddolžiti za diskreditirajoči prvi prevod spominov. Leta 1962 mu je namreč bila narejena velika krivica, o njej pa je v slovenski javnosti prvič javno spregovoril zdravnik, akad. Marjan Kordaš, ki je leta 2005, desetletje in pol po zlomu komunizma, zapisal kritične misli o prevodu, ki mu je prišel v roke. Dal je dragoceno pobudo, da je sedanji integralni prevod ugledal luč sveta.

Alenka Puhar je pisala po primarnih virih. Šlo je za dolgoletno in mukotrpno zbiranje gradiv, minimalnih podatkov in razpršenih virov, ki jih je sistematično sestavljala v verodostojno zgodovino. OZNA – politična policija – je po tistem in tajno poskušala nadzorovati vse in vsakogar, da bi partija prevzela oblast. Rogersu so ves čas sledili in prav zato je o njem ostalo veliko zapisov. Gibal se je na petih bolnišničnih lokacijah v Beli krajini, da je pomagal pomoči potrebnim. Konflikti, ki so mu jih podtikali, so bili neumni, npr. podrejeni so mu očitali, da si premalo umiva roke, kar je OZNA sporočila vrhovnemu poveljniku vojaške sanitete Jugoslavije dr. Gojku Nikolišu. Bilo je golo ovađstvo. To pa, da je v konspirativnih bolnišnicah na koncu sveta primanjkovalo celo vode, kaj šele razkužil in vsega drugega, je bilo več kot jasno. Po bolnišnicah je vladala strašna skromnost, če ne že revščina, uši, stenice, lakota ... Rogersu so tudi očitali vsak stik zunaj bolnišnice Ajdovec (Angleži so jo imenovali *Wild pig* – divji prašič), odhajanje v Dolenjske Toplice, nad katerimi je bolnišnica bila, in kjer se je okopal in očedil ter srečeval s Slovenko

Anico Sitar, ki je govorila angleško, ker je deset let živel v ZDA in se je tako lahko z njo pogovarjal. Očitali so mu tudi popolnoma nepomembne stvari, kot je bilo v primeru fanta, ki se je vrnil iz koncentracijskega taborišča in mu je Rogers pomagal. Tega so nato celo zaprli. Ogromno energije so slovenski politkomisarji porabili za zatiranje in ovajanje, kar je Rogers opisal kot nagnusno sledenje. Npr. neki fant je kot dijak šel v partizane in pisal vojni dnevnik. Pisal je o svojem vzponu in nato o OZNI ... Oktobra 1944 je bil ranjen v grodnico in so ga prenesli v bolnišnico Ajdovec, kjer je v dnevnik napisal, da bolničarka dr. Rogersa prebada s pogledi. Nato so partizanski ranjenci proti doktorju začeli pravi boj. Ozračje je postalo hudo moreče. Ker je ta fant to OZNI javil, je le-ta proti Rogersu sprožila pravo preiskavo in ugotavljala, kaj vse naj bi naredil narobe. Partijska celica je za bolnišnico Ajdovec celo zapisala, da se Rogers nikogar ne boji in se obnaša, kot bi bila bolnišnica njegova. To pa je bila takrat zelo huda obtožba.

Rogersova koliba je stala strmo nad bolnišnico Ajdovec in Rogers sam je zapisal, da so tam rasle najmogočnejše smreke, ki bi jih kdaj koli v življenju videl (kultivirani lastnik grof Auersperg jih je namreč zaščitil). Bilo je temno, mračno, turobno in melanholično vzdušje. Sončnih žarkov praktično ni videl. V dveh letih, ki jih je kot kirurg preživel v Jugoslaviji, je ves čas razen meseca na Visu, preživel v takšnih odmaknjenih okoljih, kjer tudi nikjer ni bilo elektrike. Tudi sama bolnišnica Ajdovec je bila lesena baraka, pokrita s smrečjem; v eni stavbi so bili bolniki, v drugi pa različni materiali. Stavbe so morale biti majhne, brez velikih dolgih linij, da se jih iz letal ni dalo videti. Rogersova bolnišnica Mali Ajdovec je bila namenjen skorajda izključno zdravljenju prestreljenih stegnenic, kar je spremljalo počasno in dolgotrajno zdravljenje, največkrat le z ekstenzijo, za katero je Rogers s svojo iznajdljivostjo sam improviziral številne pripomočke.

Ob koncu tega zapisa⁴ pa podajmo še krajši biografski oris partizanskega kirurga. Lindsay Rogers je bil rojen leta 1902⁵ na Novi Zelandiji v protestantski družini škotsko-severno-angleških priseljencev.

⁴ Avtorica zapisa je zaposlena na Inštitutu za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani.

⁵ Nekateri viri navajajo letnico 1901.

Bil je srednji od treh otrok, navdušen skavt in platinec, rad je bral in bil zaljubljen v vse vrste glasbe. Doma so visoko vrednotili izobrazbo. Vpisal se je na medicinsko fakulteto na Univerzi Ortega in se kmalu po zaključenem študiju posvetil vojni kirurgiji, saj so ga zanimale ekstremne in vojne razmere ter zdravstveno izobraževanje oficirjev. Kmalu je šel delat v Afriko, v Sudan, a se je vrnil na Novo Zelandijo in tam odprl zdravniško prakso. Ker pa je bil nemirni duh, se je odločil za delo ladijskega zdravnika in si s tem delom plačal pot na nadaljnji študij v Londonu. Leta 1939 je šel še na eno dolgo potovanje na Daljni vzhod in Karibske otoke, a septembra 1939, ko se je začela druga svetovna vojna, je že vstopil v medicinsko službo britanske kraljeve armade in sprva delal po bolnišnicah na Otoku, nakar je kot zdravnik odšel na fronto v Severni Afriki, najprej v Libijo in Tunizijo, nato na Sicilijo. Ker pa si ni želel vojno-medicinskega dela v zaledju, je zaprosil, da bi ga poslali med gverilske boje in tako je pristal v Jugoslaviji. Opraviti je moral tečaj za specialnega operativca med gverilci in tudi iz srbohrvaškega jezika. Od oktobra 1943 je deloval kot partizanski kirurg na Visu, nato v Liki in Bosni, od julija 1944 do februarja 1945 pa v Kočevskem rogu.

Po vojni je major Rogers potoval po vzhodni Aziji in nekaj let tudi poučeval kirurgijo v iraškem Bagdadu. Takrat je tudi napisal svoje spomine o kirurškem delu pri jugoslovanskih partizanih. Po vrnitvi na Novo Zelandijo si je kupil veliko kmetijo, se ukvarjal z živinorejo in delal kot podeželski zdravnik, poročil pa se je z medicinsko sestro, svojo mladostno ljubeznijo. Leta 1962 je tragično preminil v prometni nesreči, ko je v Novi Kaledoniji zapeljal v naraslo reko in utonil.

Leta po smrti je bil dr. Rogers odlikovan z jugoslovanskim redom za hrabrost in redom za zasluge, vendar takrat zanj ni vedel skoraj nihče več, pa tudi zapis z obrazložitvijo za podelitev nagrade se ni našel.

O dr. Rogersu je pričal njegov zdravniški kolega in prijatelj dr. Colin Scott Dafoe (1909–1969), ki je med vojno kot kirurg delal v Bosni,⁶ in je trdil, da v življenju ni srečal človeka, ki bi bil bližje genialnosti

kot Rogers. Med britanskimi oficirji je slovel tudi zaradi neverjetnega poguma, kar kaže tudi njegov volonterski odhod med gverilske bitke Balkana, namesto udobnega dela v varnem italijanskem zaledju.

Uradni slavospev dr. Rogersu pa je leta 1949 objavil škotski diplomat, diverzant in Churchillov odposlanec pri Titovem vrhovnem štabu Fitzroy Maclean v svojih spominih o 'Doc Rogersu', kjer je med drugim ob celi strani pohval zapisal: *»Za vojaške in politične zadeve se je bolj malo zanimal, jezika ni znal niti besede, tako da se je sporazumeval samo s kretnjami in s pomočjo prevajalcev. Po drugi strani pa je bil prevečkrat priča, kako zelo so pogumni, koliko bolečin prenesejo in koliko človeških vrlin imajo, da ne bi čutil nekakšnega občudovanja, pomešanega s simpatijo do 'Pattersonov' (partizanov), kot jim je rekel. In tudi oni so ga imeli radi in ga občudovali: brez besed so se podrejali njegovi avtoriteti in znanju. Njegova popularnost je bila tako velika, da sta se nekoč dva partizanska komandanta skregala zanj, tako da so morali poklicati Tita, da je uredil zadevo.«*

Alenka Puhar je povzela navdušenje Rogersovih kolegov nad njim takole: *»Bil je odličen, izredno delaven kirurg, ki je v najhujših trenutkih ohranil prisebnost duha in pri težkih odločitvah se je zmeraj optimistično oprijel vsake slamice. V vsakem razmesarjenem telesu je videl človeka, ki bo – če le mogoče! – živel naprej, ki bo moral hoditi, delati, misliti... Tudi v najtežjih okoliščinah se je kar najbolj potrudil.«*

Vse zapisano torej več kot nazorno vabi k temu, da knjigo preberemo.

Zvonka Zupanič Slavec

⁶ Colin Scott Dafoe: https://en.wikipedia.org/wiki/Colin_Scott_Dafoe

Dediščina in domišljija celjskih raketarjev

Peter Omersel, *Želeli smo do zvezd: zgodovina celjskih raketarjev*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 170 strani in slikovne priloge

Osvajanje vesolja je tema, ki že več kot pol stoletja buri domišljijo sodobnikom in navdihuje svet. Ob prvih korakih osvajanja vesolja na začetku šestdesetih let 20. stoletja je raketna vročica prevzela tudi manjšo skupino celjskih dijakov, ki so sprva bolj eksperimentirali v celostnem lastnem razvoju raket (ne modelarstvu!), v naslednjih fazah pa so se skozi povezovanje, podporo industrije in akademsko znanost razvili do stopnje, ko so postali zelo prepoznavni in priznani vsaj na področju bivše države. Danes bi kolektivni spomin že skoraj zabrisal sledi njihovih dosežkov, ko se ne bi pred leti navezali prvi kontakti z Zgodovinskim arhivom Celje, ki je etapno prevzel arhivsko gradivo leta 1999 ugaslega društva, med gradivom pa so bili tudi nastavki za knjigo, ki zdaj sveža prihaja med bralce.

S knjigo celjski arhiv kot dediščinska institucija daje v javnost čtivo, ki po eni strani podaja sumarno rekonstrukcijo preteklosti, obenem pa se tudi spogleduje s sodobnim izzivom, kako navdahniti današnjo družbo, saj se skozi zgodbo celjskih raketarjev lahko prepozna več nastavkov uspeha kolektiva, ki je z interdisciplinarnim in entuziastičnim pristopom postavljal meje konkretne dejavnosti. Že z naslovnico, ki je montaža Andreja Mohoriča, hišnega oblikovalca revije, ki jo berete, namiguje knjiga na prehajanje narativa dediščine v polje znanstvene fantastike in želje, da vsebine, ki jih prinaša, obenem pripomorejo tudi h kreativnemu razmišljanju in razvijanju domišljijskega sveta. Kot je povedal Peter Omersel na tiskovni konferenci ob izidu knjige, so bili realni načrti celjskih raketarjev dejansko usmerjeni veliko bližje Zemlji, a hkrati je nemogoče zanikati, da si mladeniči ob svojih stremljenjih in sanjah niso želeli do zvezd. Ambicije knjige so zato zago-

tovo višje kot zgolj podati preteklo poročilo ozko specializirane dejavnosti raketarstva, z njo bi radi obenem namreč lansirali tudi idejo o poustvarjanju imaginarija celjskih raketarjev. S tem seveda ne ciljamo na pričakovanje o novem konstruiranju kakšnih celjskih raket, povsem realno in koristno pa bi bilo, ko bi se zgodba celjskih raketarjev utopila v sodobna razmišljanja o vrednotenju realnosti ter v sporočila z bolj ambicioznim zastavljanjem vprašanj sodobnosti in razmisleku o naši prihodnosti.

Začetki snovanja knjige *Želeli smo do zvezd: zgodovina celjskih raketarjev* segajo v leto 2012, ko sta duhovni vodja in pionir celjskih raketarjev Aleksander Kerstein in Peter Omersel začela nabirati gradivo, s katerim bi obeležila petdeseto obletnico formalnega obstoja celjskih raketarjev. Kerstein izida knjige na žalost ni dočakal, so ga pa zato številni drugi raketarji in posebej javnost, kateri je zdaj na 170 straneh in z bogato slikovno opremo omogočen že spregledan vpogled v preteklo dejavnost tega v formalnem oziru amaterskega društva, ki pa je v primerjalnem pogledu razvijanja raketne tehnologije doseglo že raven, ki je mejila na povsem profesionalen pristop.

V nadaljevanju vsaj na kratko preletimo vsebino, ki je v knjigi razdeljena na več delov, saj jo sestavlja kronološki pregled, podrobnejši opisi posameznih raketnih programov, začetku in koncu knjige pa daje okvir zapis osebnih spominov izpostavljenih članov, od uvodnega zapisa Aleksandra Kersteina, do zaključka, ki je zaznamovan z vtisi posameznih članov ter Petra Omersela, ki sam sebe namesto avtorja rad skromno označi za zapisovalca zgodbe celjskih raketarjev.

V začetku šestdesetih let sta se dve skupini najstnikov, prva okrog Aleksandra Kersteina in druga okrog Petra Klinarja, združili v raketno sekcijo pri *Aero klubu Celje*. Po več posameznih poskusih po letu 1961, novembra 1964 raketarji izstrelijo na letališču v Levcu pri Celju prvo raketo, ki dobi v javnosti več pozornosti. Raketa ARSC-8 (Republika) je osnova za prve pošne rakete pri nas. Decembra 1964 v Slivnici pri Mariboru izstrelijo s paketom 200 pisem 2,2 m visoko raketo ARSC-8-A. Prve rakete so vse enostopenjske s pogonom na trdno gorivo *micrograin*.

Leto 1964 je tudi začetek izvajanja raketnega programa VEGA, ki ima namen predvsem v razvijanju motorjev na trdno gorivo, rakete tega programa pa so imele doseg okrog 30 km. Daleč največjo slavo iz tega programa doseže raketa VEGA-3-C. 30. septembra 1967 so raketo izstrelili na Fruški gori v Vojvodini pred očmi javnosti in svetovne raketarske elite, ki je prisostvovala 18. kongresu mednarodne astronavtične federacije v Beogradu. Pravi podvig je bil že prevoz rakete in njeno sestavljanje na mestu samem večkrat, saj je bila pred lansiranjem na ogled tudi na odmevni razstavi *Kosmos miru* v Beogradu. Raketa je bila tristopenjska, dolga 7,5 m, težka 568 kg, z motorji s približno 10 tonami potisne sile, ki so jo po ocenah pognali več kot 32 km visoko. Verjetno največjo izstreljeno evropsko amatersko raketo je bilo mogoče nazadnje videti tudi v uvodnih kadrih fiksijsko zasnovanega dokumentarca *Huston, imamo problem!* (2016).

Najbolj ambiciozen raketni program celjskih raketarjev je bil program SIRIJ. Program je bil zahtevnejši predvsem zaradi poskusov vključevanja tekočega ali trdno-tekočega goriva za veliko močnejše motorje, ki bi v nebo pognali najbolj smelo zasnovane rakete, kot je bila SIRIJ-EP. Slednja naj

bi dosegla celo 140 km višine, a se načrti niso izšli. Leta 1968 je bila pri Slunju manj uspešna izstrelitev rakete SIRIJ-1-INA, je pa bila zelo uspešna, odmevna in tudi prelomna izstrelitev tristopenjske rakete SIRIJ-2-ZMAJ leta 1970 v Libojah. Projekt SIRIJ je bil zaradi pionirskih postopkov vgradnje elektronike počasnejši, zahtevnejši in dražji. Novost pri izstrelitvi rakete SIRIJ-2-ZMAJ, ki je imela računsko višino 7,8 km, je bila uspešna integracija elektronskih naprav v konico, stik z raketo po izstrelitvi pa je preko umerjenih anten držal poseben center ob izstrelišču SIRIJ KONTROL. Razvoj je vključeval od projektiranja, gradnje, izstrelitve do analiz številne strokovnjake več področij, od industrijskih podjetij in njihovih *društev ljudske tehnike*, različnih zavodov, do fakultet in pomeni tudi pričetek računalniške dobe v *Astronavtično raketnem klubu Celje*. Iz opisanega je jasno, da je program potekal na za tisti čas zavirljivi in visoki znanstveni ravni, ki je močno presegla društveni amaterizem.

Na izstrelitvi na začasnem poligonu v Libojah so bili prisotni tudi predstavniki vojaškega raketnega šolskega centra iz Batajnice pri Zemunu, kar je nakazalo že tesno vzpostavljene vezi s takratno jugoslovansko armado. Celjski raketarji so po večini opravili služenje vojaškega roka prav tam, kjer so zasnovali tudi vojaški raketni klub *Raketaš*. Dobra podpora in oprema jim je omogočala, da so tam razvijali nekaj raket, so pa tudi v okviru domačega društva zasnovali po letu 1971 program raket PR (*preizkusne*, sami so jim rekli po domače kar *partizanske*), ki naj bi služil za potrebe slovenske teritorialne obrambe. Tudi v času po osamosvojitvi Slovenije so nestabilen program PR želeli nadaljevati pod imenom TIRAS in opravili nekaj testiranj na poligonu Poček, a program v času, ko tudi društvo ni imelo več prave podpore in novih članov, ni bil več aktualen. Dobra stran programa PR je bila sicer ta, da je omogočal serijsko izdelavo raket, ki so bile v programih SIRIJ in VEGA vselej bolj unikatni dosežek.

Serijsko pa je bil zasnovan še en pomemben program celjskih raketarjev, ki se je močno navezoval tudi na gospodarski pomen. Program raket proti toči so celjski raketarji zasnovali leta 1972 v dogovoru s podjetjem *Kamnik*, a se je preizkusna dvostopenjska raketa Kamnik-2-C4 izkazala kot

premalo zanesljiva in so program opustili. Razvoj protitočnih raket je spet zaživel po letu 1986 v sodelovanju z *Razvojnim centrom Celje*. Leta 1987 je bila izstreljena cela serija raket RCHX na hibridni pogon, program pa je bil ob koncu leta 1989 opuščen, saj v generalštabu v Beogradu ni bilo več mogoče pridobiti soglasja za nadaljnji razvoj in proizvodnjo.

V *Astronavtično raketnem klubu*, ki se je leta 1976 preimenoval v *Astronavtično in raketno društvo Celje*, je v najboljših letih ob izteku šestdesetih bilo skoraj 40 aktivnih članov, sicer pa je najbolj dejavno jedro tvorilo nekaj izpostavljenih članov. Aleksander Kerstein je bil duhovni vodja, Peter Omersel je skrbel za elektroniko in računalniško tehniko, Franc Sendelbach za elektrotehniko, Vili Vengust za razvoj tehnologije motorjev, Marjan Žolnir, Ervin Zabav, Zvone Tofant so v glavnem skrbeli za konstruiranje, nekaj časa je bila v društvu aktivna sekcija modelarjev pod vodstvom Ota Planka. Z vidika razvoja kluba so pomembni še mnogi drugi člani pa tudi oni, s katerimi je društvo skozi desetletja navezovalo tesne stike, to so bili tudi številni strokovnjaki z univerz in inštitutov, katere vse najdemo omenjene v knjigi pa tudi v bogati slikovni opremi. Celjski raketarji so bili zelo dejavni tudi v okviru republiške in državne raketne zveze, z referati pa so se mnogi od njih udeležili številnih znanstvenih konferenc po celem svetu. Zanimivo epizodo iz svetovnega astronavtskega kongresa v Houstonu 2002 opiše Aleksander Kerstein, ko mu francoski strokovnjak za raketno tehniko po predstavitvi referata o programu raket VEGA, da pohvalo, da je Slovenijo kot 29. državo pripeljal v svetovno zgodovino raketne tehnike.

Velik pomen pa so celjski raketarji dali tudi izobraževalnemu področju, saj so v Celju vselej skrbeli tudi zato, da so bili zainteresirani, posebej pa šolarji na tekočem s sodobnimi dognanji s področja astronomije in raketarstva. Že leta 1966 so sodelovali na razstavi *Ljudske tehnike* v Narodnem domu, ob ustanovni skupščini raketnega društva Slovenije, ki je bila prav tam, pa pripravili leta 1968 razstavo *Deset let človekovega osvajanja vesolja*. Leta 1972 ob desetletnici kluba pripravijo v Celjskem domu razstavo *Človek v vesolju*. Zelo odmevno in posebej atraktivno je bilo sodelovanje celjskih raketarjev na *Razstavi tehniške ustvarjalnosti in inovacijske dejavnosti* leta 1976. Kar v strop hale Golovec je bila

tedaj zapičena 10 metrov visoka eksperimentalna raketa SIRIJ-5-C.

Celjske raketarje sta z obiskom knežjega mesta počastila tudi dva zelo ugledna svetovna astronavta. Leta 1974 je Celje obiskal Američan Eugen Cernan komandant Apolla XVII in zadnji človek, ki je hodil po Luni. Leta 1993 pa se je v Veliki Pirešici, kjer je v preteklosti v kamnolomu in asfaltni bazi Cestnega podjetja Celje bilo eno od središč delovanja raketarjev, zaustavil ugledni ruski kozmonavt Aleksei Arhipovič Leonov, prvi človek, ki je opravil sprehod po odprtem vesoljskem prostoru.

Vse zapisano kar vabi k novemu odkrivanju. Knjiga Petra Omersela *Želeli smo do zvezd je homepage* celjskim raketarjem, ki tako kot rakete kliče bralca k osvajanju neznanega.

Borut Batagelj

DA, naročam(o):

- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 16]: več avtorjev **SEIDLOV ZBORNİK** (16 €)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNİK** (12 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

☐ Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in z letnikom naročam izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

☐ Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

☐ Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

E-naslov:

Davčna številka (za pravne osebe): Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
<http://zdc.si/index.php/zgodovina-za-vse/>

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Hrvoje Petrić, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod izvlečkov v angleščino: Simon Zupan

Prevod povzetkov v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:

Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Naslovnica:

Metalec diska na atletskem tekmovanju v Celju, 1941.

Foto Pelikan (Muzej novejšje zgodovine Celje)

Zadnja stran ovoja:

Spomenik Stalinu in Titu, Ljubljana, 1947 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498 (Tiskana izdaja)

ISSN 2630-4325 (Spletna izdaja)

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts* in *America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.

Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si